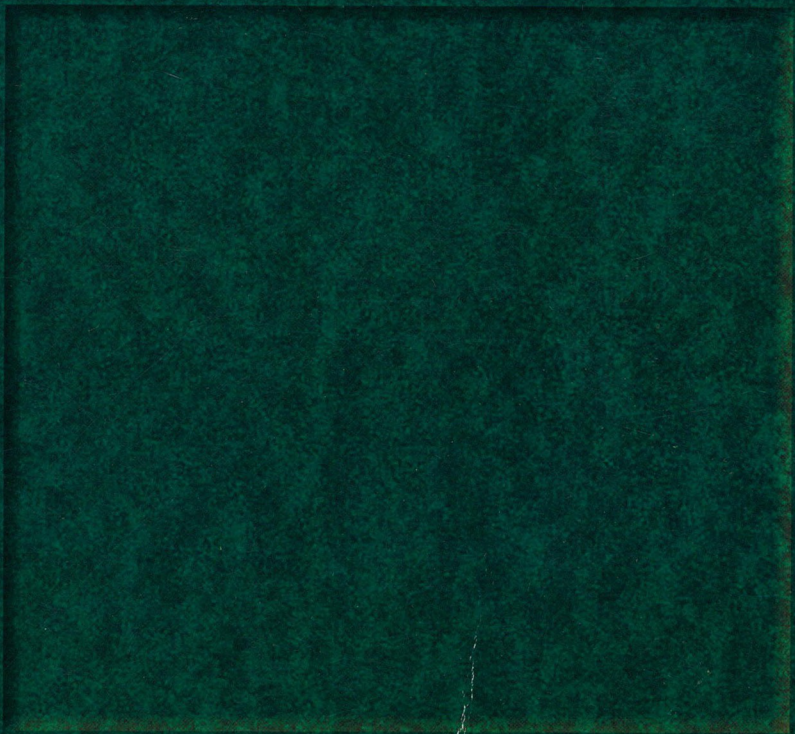
ЗАПІСЫ

таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага

Выпуск 2

ЗАПІСЫ
ТАВАРЫСТВА АМАТАРАЎ
БЕЛАРУСКАЙ ГІСТОРЫІ
ІМЯ ВАЦЛАВА ЛАСТОЎСКАГА

Выпуск 2

БЕЛАРУСКАЯ СМАЛЕНШЧЫНА

МЕНСК
2013

УДК 94(476)(059)

Арганізацыйны камітэт
Менскай гарадской злучнасці
таварыства аматараў беларускай гісторыі
імя Вацлава Ластоўскага

Інстытут беларускай гісторыі і культуры

Запісы таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага. Выпуск 2 / Укладальнік і рэдактар А. Я. Тарас. — Менск, 2013. — 200 с.

ISBN 978-9984-897-04-2

Амаль усе матэрыялы другога выпуску "Запісаў ТАБГ імя В. Ластоўскага" (15 з 17) прысвечаны гісторыі Смаленшчыны, неад'емнай часткі этнічнай тэрыторыі крывічаў, продкаў беларусаў.

Адна група матэрыялаў – на беларускай мове (8 артыкулаў), іншая – на рускай мове (7 артыкулаў). Разам яны даюць досыць поўнае уяўленне аб гісторыі гэтай зямлі, якая была адабраная ад ВКЛ у XVII стагоддзі.

ISSN 978-9984-897-04-2

© Тарас А. Я., укладанне, 2013

ЧАСТЬ I

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ СМОЛЕНЩИНЫ ПО ЭНЦИКЛОПЕДИЯМ

Гнёздовские курганы

Сегодня Гнёздово — это деревня, расположенная в 9–12 км к западу от Смоленска по дороге на Витебск, на правом берегу Днепра. Население в 2007 г. — 349 жителей.

Комплекс археологических памятников второй пол. IX — нач. XI века протянулся на 5 км вдоль Днепра: это два городища, к которым примыкают открытые поселения, и более 10 курганных могильников, в общей сложности насчитывающих до 6 тысяч насыпей. Гнёздово упоминается в списке городов Руси одного из древних скандинавских географических трактатов под названием Сюрнес (норвеж. Sýrnes).

В районе Гнёздово располагался один из волоков между реками Касплей (левый приток Западной Двины) и Днепром.

Раскопки ведутся здесь с 1874 г. В разное время в Гнёздове работали известные археологи В.И. Сизов, А.А. Спицын, Е.Н. Клетнова, Д.А. Авдусин, И.И. Ляпушкин и другие.

Судя по находкам грубой лепной керамики, люди жили здесь еще в раннем железном веке, в середине 1-го тысячелетия до н. э. Около 900 года н.э. на невысоком мысу при впадении в Днепр ручья Свинец возникло поселение, окруженное валом и рвом. Площадь этого городища невелика — около 1 га. По обоим берегам ручья Свинец расположены остатки неукрепленного селища большой площади — около 20 га.

Рядом с поселением расположено огромное курганное кладбище IX–X вв., состоящее из 10 групп. Некогда здесь насчитывалось до 4000 курганов, сейчас — около 3000. Гнёздовский комплекс является крупнейшим курганным могильником в мире. Его площадь составляет 37,5 га. Основной погребальный обряд — сожжение человеческих тел. В большинстве могил захоронены воины. Некоторые погребения выделяются своим богатством, видимо, это могилы предводителей дружин.

Что за люди оставили эти курганы? «Повесть временных лет» называет обитателями этих мест кривичей, «сидящих на верх Днепра, верх Волги и чей град был Смоленск». Долгое время никто не сомневался в том, что кривичи — восточнославянское племя (вернее, союз племен). Но когда с развитием археологии встал вопрос об археологических следах кривичей, сразу появилось множество вопросов.

Археологическими памятниками кривичей ученые единодушно считают так называемые «длинные курганы». Свое название они получили по характерной форме насыпи, длина которой более чем вдвое превышает ширину. Наиболее древние курганы подобного рода относятся к VI веку (у Чудского озера и по реке Великой). Они имеются также в верховьях Западной Двины и Днепра. Людей, погребенных в таких курганах, первые исследователи считали славянами. Но классик русской археологии А.А. Спицын (1858–1931) на основе анализа найденных в «длинных курганах» вещей отнес их к балтам. В наши дни гипотеза о том, что кривичи были балтским племенем, родственным современным латышам и литовцам, получила ряд новых подтверждений. Некоторые историки считают само название «кривичи» происходящим от имени балтского бога Креве (Криве).

Итак, коренным населением Смоленского и Полоцкого Поднепровья были балты. Однако в IX столетии здесь появились скандинавы-варяги. Вероятно, они пришли сюда не прямо из Скандинавии, а из Приладожья.

Варяжские погребения в Гнёздове имеют специфические особенности погребального обряда (захоронения в лодках, возложение железной гривны на урну), следы скандинавского костюма, вещи скандинавских типов в сочетании с другими признаками. Не менее трети гнёздовских курганов четко определены как скандинавские. Но скандинавских могил в Гнёздове намного больше, так как многие погребения, особенно мужские, этнически не определены.

Прилив населения повлек за собой увеличение площади поселения не менее чем втрое. Археологи относят это событие к середине X века — к тому времени, когда начал интенсивно эксплуатироваться путь «из варяг в греки». Именно тогда на Гнёздовском городище появились первые укрепления, именно тогда была насыпана основная масса здешних курганов.

Судя по найденным на Днепре арабским монетам, этот путь был освоен купцами в 1-й половине X века. Таким образом, время начала функционирования днепровского пути и начала Гнёздова совпадают. Точно так бурное расширение Гнёздовского поселения во 2-й половине X века совпадает со временем расцвета пути «из варяг в греки».

Видимо, возникновение Гнёздова было прямо связано с функцией контроля за днепровским торговым путем — осевшая здесь варяжская дружина занималась сбором дани с проходящих купеческих караванов. В то же время ладьи, перетаскиваемые по волокам, надо было ремонтировать, нужно было чинить и обновлять одежду и обувь путешественников, пополнять запасы вооружения, различного инвентаря. Этим объясняется большое количество ремесленников. Находки сельскохозяйственных орудий здесь крайне редки, зато обнаружены артефакты, свидетельствующие о существовании кузнечного, слесарного, ювелирного, стеклоделательного, керамического производств. Есть данные о ткачестве, обработке кости, изготовлении и ремонта ладей.

Об интенсивности движения через Гнёздово свидетельствуют находки тысяч арабских монет-дирхемов, в X–XI вв. являвшихся главным инструментом денежного обращения в Восточной Европе. Одних только кладов с дирхемами в Гнёздове обнаружено 7, причем в одном кладе насчитывалось 800 дирхемов. Наряду с арабскими попадаются византийские монеты. Найдено огром-

ное количестве предметов местного и иноземного происхождения, трудно даже перечислить все их категории. Это замки, ключи, деревянные ведра, ножи, напильники, пробойники, молотки, кресала, гребни, пуговицы, швейные иголки, пряслица, грузики для веретен, карманные весы, костяные и стеклянные шашки, металлические оковки, украшавшие кубки из рогов животных.

Обилие скандинавских предметов в гнёздовских курганах доказывает, что именно скандинавы-варяги являлись господствующей группой в Гнёздове. Большинство предметов скандинавского происхождения, найденных в курганах, свидетельствуют о принадлежности погребенных к высшему классу. В их могилах найден самый богатый инвентарь, в том числе дорогие «франкские» мечи (всего обнаружено 17) с рукоятями, украшенными инкрустацией. Скандинавское происхождение имеют найденные здесь наконечники копий. Один из них, сделанный из высококачественной дамасской стали, огромен: его длина почти 50 см! Наконечники такого типа изготовлялись в Скандинавии в IX — начале X вв.

Боевых топоров найдено более 20. Доспехи главным образом представлены обрывками кольчуг. Шлемов найдено только два, а что касается щитов, то они были деревянными, после пребывания в земле от них остается только выпуклая железная бляха — умбон, располагавшаяся в центре щита.

Видное место среди находок в курганах занимают многочисленные украшения женщин-скандинавок, прежде всего золоченые бронзовые застежки-фибулы. Эти фибулы украшены характерным скандинавским орнаментом. Экземпляры, найденные в Гнёздове, в основном относятся ко 2-й половине X века.

Типичное скандинавское мужское украшение — железные гривны с молоточками Тора. Этот предмет был связан с языческой религией скандинавов и датируется X — началом XI вв. В Гнёздове обнаружено около трети всех найденных на территории Восточной Европы скандинавских языческих амулетов.

В то же время в раскопанных курганах обнаружено немало погребений балтов и одной женщины-финки.

Наличие широкого круга скандинавских памятников IX–X вв. в гнёздовских курганах показывает, что в эту эпоху норманны жили здесь постоянно. Гнёздовское поселение значительно отличается от древнерусских городов X–XI вв. как планировкой, так и формами социальной организации. Исследователи В.А. Булкин и Г.С. Лебедев пришли к выводу, что ближайшими аналогами Гнёздова являются поселения Бирка в Швеции, Скирингссаль в Норвегии, Хедебю в Дании. В IX–XI вв. подобные центры обычно возникали на оживленных перекрестках торговых путей и именовались в Северной Европе «виками».

Проблема интерпретации гнёздовских находок на протяжении многих лет оставалась камнем преткновения для исследователей. Весьма негативную роль в разрешении загадок Гнёздова сыграло надуманное противостояние концепций «норманизма-антинорманизма», пришедшее в науку из политики и к науке отношения не имеющее. По поводу роли скандинавов в истории Древней Руси русский историк Н.А. Полевой еще в 1829 году написал следующее:

«Будучи рассеяны в малом числе, принуждены обращаться и жить со славянами, имея грубые и нетвердые понятия обо всем, кроме понятия о свободе

и корысти, варяги, скорее всего, утратили свои народные отличительные черты: религию, язык и обычаи».

Этот вывод до сих пор никем не опровергнут, даже с высоты сегодняшних знаний можно сказать, что характеристика Полевого, при всей своей лаконичности и некоторой упрощенности, метко отражает суть дела. Гнёздовские находки, по существу, подтверждают выводы Полевого. Первоначально гнёздовский поселок населяли балты и скандинавы, которые к концу X столетия были или ассимилированы славянами, или же сами славянизировались.

А вот другая загадка Гнёздова. В 12 км от этого крупного поселения IX–X вв. находится Смоленск, один из крупнейших городов Древней Руси. В то же время ни одна русская летопись не упоминает о Гнёздове, точнее — о том крупном городе (Сюрнес), который существовал на месте Гнёздова полтора столетия рядом со Смоленском. Почему?

Храм Иоанна Богослова в Смоленске (1101 г.). Реконструкция

А.А. Спицын считал Гнёздово местом первоначального Смоленска, откуда город был перенесен на нынешнее место. В.И. Сизов предполагал, что оба города существовали параллельно, при этом Смоленск играл роль административного центра, а Гнёздово — торгово-ремесленного. Местный краевед Г.К. Богуславский высказал мнение, что Гнёздово — это кладбище древнего Смоленска.

Однако при раскопках в самом Смоленске не найдено никаких слоев IX–X вв. — только слои XI века и старше. Неизвестно даже, существовала ли в древнем Смоленске княжеская цитадель (детинец), и если да, то где она находилась. Здесь нет никаких остатков древних укреплений (не считая каменного кремля конца XVI века). Предположения о том, что древнейшее ядро Смоленска располагалось на Соборной горе, опровергнуто как раскопками, так и сообщениями письменных источников, согласно которым в XII веке здесь располагался капустный огород.

Между тем в Гнёздове обратная картина: здесь есть и детинец, и огромный курганный могильник IX–X вв., но нет слоев старше XI века! Таким образом, Гнёздово — это и есть древний Смоленск, в начале XI века перенесенный на нынешнее место.

Смоленское княжество

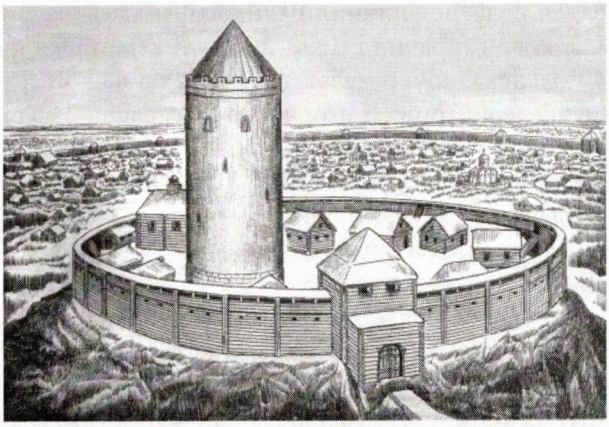
Феодальное государство периода XII — начала XV вв. Занимало территорию современной Смоленской области, части Московской, Калужской, Тверской и Брянской областей Российской Федерации, часть Могилевской и Витебской областей Беларуси.

Политическое обособление Смоленщины началось в XI веке, но до конца первой четверти XII века она оставалась частью Киевского государства. Са-

мостоятельным Смоленское княжество стало при Ростиславе Мстиславиче (правил в 1125–1159 гг.), и при нем же достигло наибольших размеров.

На территории современной Беларуси находились смоленские волости Басея (по реке Басея в Горецком, Шкловском и Чаусском районах); Мирятичи (по реке Мерея в Дубровенском районе); Витрина (в Дубровенском и Лиозненском районах), Копысь, Лучин, Прупой (ныне Славгород), Кречут (ныне Кричев). После 1067 г. район реки Оршица (летописная Рша, ныне Орша) и город Копысь отошли к Полоцкому княжеству, но в 1116 г. киевский великий князь Владимир Всеволодович (Мономах) вернул их в Смоленское княжество.

В 1127 г. смоленский князь Ростислав Мстиславич захватил у Черниговского княжества северные земли радимичей — волости Прупой, Кречут и Лучин. В 1142 г. в результате второго похода на земли радимичей он расширил владения Смоленска до реки Унеча. Во второй половине XII и в XIII веке под властью Смоленска довольно часто находился Витебск.

Смоленский замок (XV век). Реконструкция

Уже при Ростиславе Мстиславиче началось дробление Смоленского княжества на уделы. В 1165 г. он выделил «Романови Вячеславлю внуку» Василев и Красное.

При преемниках князя Романа Ростиславича (правил в 1159–1180 гг.) процесс дробления усилился. Под 1180 годом упоминается удел в Мстиславле, которым владел Мстислав Романович, под 1206 годом — удел в Торопце, принадлежавший Мстиславу Мстиславичу Удалому.

По сообщению В.Н. Татищева, Роман Ростиславич «оставил после себя сына Мстислава, который построил город Мстислав в области Смоленской». В 1197 г. Давыд Ростиславич завещал ему Смоленск, где Мстислав Романович

Смоленское княжество в XII–XIII веках

княжил примерно до 1212–1214 года, а затем захватил Киев и стал великим князем Киевским. Мстислав «Удалой» — это сын Мстислава Ростиславича «Храброго» (умер в 1178 г.), князя Смоленского (с 1175 г.) и Новогородского (с 1178 г.). Мстислав Удалой был князем Торопецким с 1206 года, новгородским с 1210, галицким с 1219.

После смерти князя Мстислава Давыдовича (1230 г.) начался упадок Смоленского княжества, обусловленный усобицами между двумя линиями смоленских князей — Романовичами и Давыдовичами. Во второй половине XIII века из состава княжества выделились Вяземский и Можайский уделы. В начале XIV века Смоленск окончательно утратил контроль над Витебском, но в сферу его влияния попал Брянск. В начале XIV века от Смоленска отошли к ВКЛ земли Поднепровья, бассейн Прони, верхнее Поволжье.

При князе Иване Александровиче (правил в 1313–1358 гг.) Смоленск оказался в сфере влияния Великого Княжества Литовского. Князь Святослав Иванович (правил в 1358–1386 гг.) стремился к сохранению независимости Смоленска, но в результате походов войск ВКЛ утратил значительную часть своей территории, в том числе Мстислав и Ржев.

Святослав Иванович погиб в Мстиславской битве. Его сыновья были последними смоленскими князьями. Юрий Святославич в 1386–1392, Глеб Святославич в 1392–1396 гг.

Воспользовавшись усобицей между Юрием и Глебом, великий князь Литвы Витовт Кейстутович в 1396 г. захватил Смоленск и посадил там своих наместников. Глеба Святославича он отправил в ВКЛ, а Юрий Святославич бежал в Рязань к своему тестю, князю Олегу Ивановичу. С помощью последнего Юрий в 1401 г. вернул себе Смоленск. Витовт три года подряд (в 1401, 1402, 1403 гг.) пытался отвоевать город. Наконец, в 1404 г., благодаря смерти Олега Ивановича и нейтралитету московского великого князя Василия I, он снова захватил Смоленск. При этом «винных всех… позабивал до троих тысячей и абы в Смоленску не было болшей уже бунтов а княжество обернул в воеводство».

Князья Смоленские
(в скобках — годы правления)

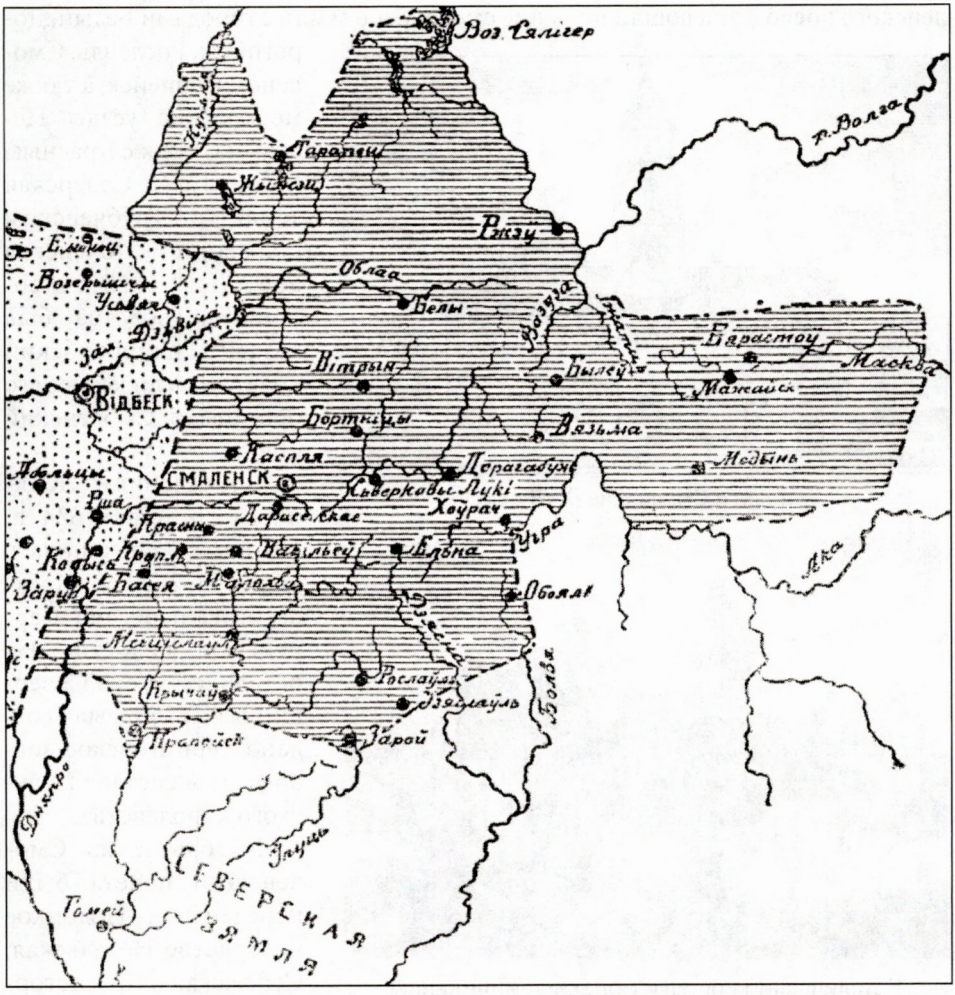
Станислав Владимирович (первый князь)
Вячеслав Ярославич (с 1054 г.)
/нет данных за 60 лет/
Ростислав Мстиславич, внук Владимира Мономаха (1125–1154)
Роман Ростиславич (1154–1178)
Давыд Ростиславич (1178–1197)
Мстислав Романович (1197–1214)
Владимир Рюрикович (1214–1219)
Мстислав Давыдович (1219–1230)
Ростислав Мстиславич (1230–1232)
Святослав Мстиславич (1232–1239)
Всеволод Мстиславич (1239–?)
/нет данных за 74 года/

Иван Александрович (1313–1358)
Святослав Иванович (1358–1386)
Юрий Святославич (1386–1392, 1401–1404)
Глеб Святославич (1392 –1395)

Смоленская земля ВКЛ

Эта административно-территориальная единица была создана в 1395 г. великим князем Витовтом вместо княжества, присоединенного к ВКЛ. С конца XV века называлась также поветом.

Землей управляли наместники великого князя, первые из них были княжеского происхождения. Наместники имели широкие административные, судебные и военные полномочия. Высоким положением в Смоленской земле пользовались окольничие и казначеи. Последние собирали дань в казну великого князя.

Смоленская земля в XII–XIV веках

Существовали также наместники в Дорогобуже, Демени и Лучине. В военном отношении смоленскому наместнику подчинялись наместники в Брянске, Козельске, Любуцке и Мценске.

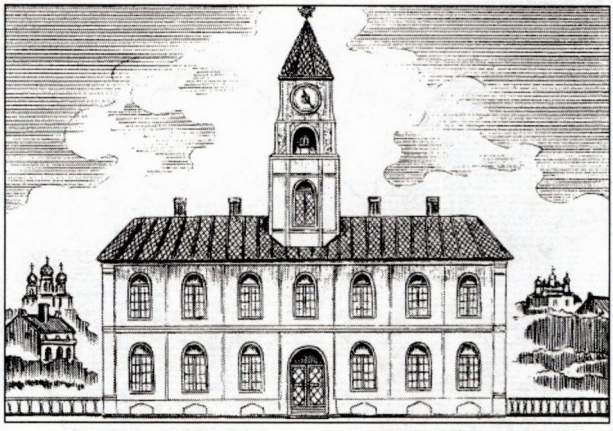
Статус «земли» в отношении Смоленщины сохранялся 113 лет.

Смоленское воеводство ВКЛ

Воеводство было создано в 1508 г. на основе Смоленской земли.

В ходе войны 1512–22 гг. между Московией и ВКЛ было занято в 1514 г. московским войском. Во время войны 1609–18 гг. между Речью Посполитой и Московским государством территория Смоленщины была возвращена ВКЛ, сейм в 1613 г. возобновил Смоленское воеводство. Москва признала этот факт при заключении Деулинского перемирия в 1618 г.

В период с 1611 по 1625 гг. 9 городов воеводства получили Магдебургское право. В самом Смоленске были созданы 4 цеха ремесленников. В состав Смоленского воеводства вошли прежние смоленские земли с городами Белый, Дорогобуж, Рославль, Смоленск, Серпейск, а также московские уезды Невель и Себеж с Красным Городком, Северская земля с Трубчевским княжеством, Почепская волость. В 1625 г. в составе воеводства был создан Стародубский повет, а земли южнее его образовали Смоленский повет.

Ратуша в Смоленске (XVII век)

Католический костел и монахи-доминиканцы в Смоленске (1640 г.) Реконструкция Ю. Каштанова

По условиям Поляновского мира 1634 г., которым завершилась война 1632–34 гг., Москве была передана Серпейская волость. На остальной части Северщины в 1635 г. было создано Черниговское воеводство в составе Польского королевства.

В 1638 г. из Смоленского повета были переданы в Полоцкое воеводство Невельская, Себежская и Красногорская волости.

В 1644 г. король Речи Посполитой Владислав IV в качестве жеста доброй воли передал Москве город Трубчевск.

В 1654 г. московские войска захватили всю территорию Смоленского воеводства. По условия Андрусовского перемирия 1667 г. оно осталось в составе Московского государства, однако в Речи Посполитой сохранялись смоленские поветовые должности, включая посты воеводы и каштеляна. Смоленские шляхтичи-изгнанники до 1793 г. собирались на свои соймики в Вильне.

Смоленщина в составе Московии и России

Смоленская земля была захвачена Московией в 1654 г., в ходе ее войны с Речью Посполитой (война 1654–1667 гг., так называемый «Потоп»).

В 1686 г., после заключения «Вечного мира», было создано Смоленское воеводство Московского царства в составе пяти уездов (Бельского, Дорогобужского, Ельнинского, Поречского и Смоленского).

В 1708 г. царь Петр I образовал Смоленскую губернию, но в 1719 г. ликвидировал, из части ее была создана Смоленская провинция Рижской губернии.

В 1726 г. указом императрицы Екатерины I Смоленская губерния была восстановлена. Она состояла из 11 уездов: Вяземского, Гжатского, Дорогобужского, Ельнинского, Касплянского, Краснинского, Поречского, Рославльского, Рупасовского, Смоленского, Сычевского.

Смоленск в 1636 году (с гравюры В. Гондиуса)

В 1776 г. указом императрицы Екатерины I губерния переименована в Смоленское наместничество, к нему присоединен Бельский уезд из Киевского наместничества.

В 1796 г. указом Сената Смоленская губерния восстановлена, но теперь она разделялась на 9 уездов: Бельский, Вяземский, Гжатский, Дорогобужский, Поречский, Рославльский, Смоленский, Сычевский, Юхновский.

По Всероссийской переписи 1897 года население губернии насчитывало 1.551.068 человек, ее площадь в это время была 49.212 квадратных верст.

В 1918 г. правительство БНР считало пять уездов Смоленской губернии составной частью Беларуси. Это Бельский, Дорогобужский, Поречский, Рославльский и Смоленский уезды. Остальные четыре уезда (Вяземский, Гжатский, Сычевский, Юхновский) беларуское правительство относило к РСФСР.

Однако в начале 1919 г. большевистский Совнарком объявил всю Смоленскую губернию частью РСФСР. Более того, постановлением НКВД РСФСР от 11 июля 1919 г. к ней был присоединен Мстиславльский уезд Гомельской губернии, а постановлением от 26 сентября 1919 г. — 4 волости (Любовичская, Микулинская, Руднянская, Хлыстовская) Оршанского уезда Витебской губернии. Постановлением ВЦИК РСФСР от 27 июля 1922 г. в состав губернии был также включен Горецкий уезд Гомельской губернии (кроме Ничипоровской волости).

Постановлением ЦИК СССР от 7 марта 1924 г. Горецкий и Мстиславльский уезды возвращены БССР.

Наконец, в 1929 г. Смоленская губерния была ликвидирована в связи с административной реформой и созданием Западной области.

Смоленская область Российской Федерации

Область образована 27 сентября 1937 г. Площадь 49,8 тыс. кв. км.

Население 1 млн 172,4 тыс. чел. (данные 1998 г.), в том числе городское — 70 %. Русские составляют 94,1 %, белорусы — 1,9 %, украинцы — 1,85 %, прочие — 2,15 %.

Центр — Смоленск (351,6 тыс. жителей). В области 25 районов (средней площадью 1992 кв. км), 15 городов, 16 поселков городского типа.

Область расположена в центральной части Восточно-Европейской равнины, в пределах Смоленско-Московской и Вяземской возвышенностей (высота до 319 м над уровнем моря). Климат умеренно континентальный. Средняя температура января — 9 град., июля + 17 град., осадков около 600 мм в год. Главная река — Днепр. Леса (осина, береза, ольха, ель) занимают около 40 % территории. Национальный парк — смоленское Поозерье.

В Смоленске, на левом берегу Днепра — крепость с мощными стенами и башнями (1595–1602 гг. зодчий Федор Конь). На Соборной горе — Успенский собор (XVII–XVIII вв.). Церкви: Петра и Павла на Городянке, Михаила Архангела (Свирская, 1192–1194 гг.) и другие. В исторической части города преобладают общественные здания и жилые дома в стиле классицизма. В городе радиально-кольцевая система планировки.

ЛЕГЕНДЫ СМОЛЕНЩИНЫ

Алексей Веремовский

Смоленск

Наконец-то собрались. Двадцать лет там не был. Двадцать лет. Две исторические эпохи сменились. За окном автобуса мелькают Зубцов, Старица, Вязьма. В три часа дня вдруг выросли из-под земли знакомые красные стены и все такой же светло-зеленый собор. Удивительно быстро приехали. Здравствуй, наш древний Смоленск! Привез тебе привет от старушки Твери. Вновь прогуляюсь по твоим древним улочкам, заберусь на твои высокие холмы, пройдусь вдоль твоих красных стен кремля.

Ты совсем не изменился, Смоленск, разве что стал чуть чище и ухоженней. Это немного радует. Только в глазах смолян усталость еще выразительней, чем двадцать лет назад. Давно заметил, что смолянам свойственна от рождения какая-то странная роковая усталость и сопровождает она смолян, даже если те уехали далеко от родины. И откуда взялась эта напасть? Ведь мы, потомки кривичей, несем бремя чуждых цивилизаций не двадцать пять, а всего десять веков, мне кажется, что наша усталость столь похожа на ту, которую заметил у своих земляков граф Салина. Наше историческое бремя тяжелее, и климат суровостью далеко превосходит сицилийский, но сколь схожи наши беды. Не потому ли в Смоленске сегодня так много итальянских магазинов и ресторанов, а обилию итальянских флагов позавидовал бы Палермо в день воссоединения Сицилии с Сардинским королевством. Правда и здесь не без этнографических казусов: в хорошей итальянской закусочной на улице Гагарина можно попробовать отличную славянскую медовуху. Не пойму, почему в Смоленске открыли музей водки, да еще в крепостной стене. Смоляне всегда предпочитали домашний самогон.

Крепость смоленская, несомненно, построена на трезвую голову. Недаром главный ее зодчий Федор Конь на памятнике изображен с циркулем в руке. Точность, значит, любил человек при жизни. Аккурат точно указывает циркулем на треугольник из трех бойниц Громовой башни. Я же, проходя мимо памятника, очень есть захотел и почему-то вспомнил старинную английскую таверну «Гусь и противень». Впрочем, к моей великой радости, в полутора километрах от памятника великому русскому архитектору мы с женой нашли великолепную закусочную «Мандариновый Гусь». Всем советую. Очень вкусно кормят! Ну, поели, пойдем дальше.

Что там за мужики в скверике на лавочке сидят. Твардовский с Васей Теркиным наговориться не могут. Да бог с ними, пусть говорят. Сейчас это безопасно. Другое время. На улице Октябрьской революции (не понимаю, почему улица, это типичный бульвар) стоит еще один великий смоленский поэт в бронзе — Исаковский. Похож на строгого советского школьного учителя. В его жилах текла слишком красная кровь.

Проходим главный парк, памятник Глинке, Олень с миниатюрными львами, на главной площади, как и положено, сам Ильич. У Ильича нас ждет

Алесь в красной куртке. С революционными настроениями идем с ним к Собору. Преодолеваем небезопасный спуск с холмов, переходим дорогу, поднимаемся к Собору. Красивое здание. Что-то в нем есть от Униатских Соборов Белоруссии. Впечатления портят скопление нищих на ступенях. Хочется поскорей уйти. Спускаемся к Днепру, любуемся древней рекой с остатков старого моста. Устали. Едем отдыхать.

Анастасино — Купники — Дивасы — Гнезново

За ужином у моей родни зашел разговор о загадках местной топонимики.

Анастасино. Здесь все просто. По личному христианскому имени Анастасий.

Купники. Выручил Алесь, объяснил, что белорусское «купно» значит вместе. Видимо село построили очень компанейские, дружные люди.

Но откуда Дивасы? Первую версию высказал Алесь, напомнив, что «диевас» по-литовски бог. Я дополнил славянским Дивом из «Слова о полку Игореве», который не кто иной, как дивий: по-брянски леший. То, что это место не простое, мы вскоре сами убедились, когда решили в тех местах прогуляться. Во-первых, нужно сказать, что там постоянно людям снятся очень странные сны. А еще в Купниках растут дивные сосны, которых некая сила просто закручивает свастикой. Кроме того их часто бьет молнией.

Рассматривая одну такую разбитую сосну, я вспомнил, что рассказывал мне дед. Еще мальчишкой он услышал от смоленских мужиков одну странную песню. Слова были примерно такие: «Перун, за что вдовицу ты убил, семерых детей осиротил?». Больше он не мог вспомнить, его тогда поразил сам факт упоминания древнего бога. Я рассказал об этом своему спутнику и удивился еще больше, когда узнал от Алеся, что «вдовица», упоминаемая в песне, не просто несчастная женщина, случайно убитая молнией. Здесь подразумевается супруга Перуна Аустра (Зорька), согласно сказаниям наших предков, изменившая супругу с Велесом и за это отвергнутая мужем вместе с семью детьми. Вот так в нескольких строках оказался зашифрован древнейший, забытый миф.

Съездили в Гнездово. Получилась хорошая прогулка на полдня в сосновом бору среди скопления древних курганов, которые простираются аж на два километра. Деревья здесь похожи на те, что в Купниках. В жизни не видел так много белок. Все почти курганы изрыты. Пора отстреливать «черных археологов». В чаще увидели нечто серое. Подошли поближе, смотрим — огромный кувшин на кургане. Оказалось, это памятник одной археологической находке. Здесь в 1949 году при раскопках кургана нашли гончарное изделие IX века с надписью «ГОРОУШНА», как полагают это самая древняя надпись на кириллице.

Было в лесу еще одно чудо. Когда возвращались, Алесь обнаружил «нерукотворный образ» Одина: молнией на сосне. Сосна растет как раз на кургане. На выходе из леса напомнила о себе Тверь: около монумента павшим здесь советским солдатам на нас уставился черный козёл.

Сам монумент, надо сказать, довольно странный. Он построен недавно и представляет собой три белых пирамиды разной формы в некой окружности. Вспомнились строки Высоцкого: «На братских могилах не ставят крестов, и вдовы там не рыдают». Там теперь сыновья вдов все по своему устраивают, строят пирамиды, сажают акации. Надо заметить, очень чисто. По дороге обратно в Смоленск вспоминаю тверские леса. По сравнению со смоленскими они более мрачные и угрюмые.

Гуляем по городу. Прошлись по магазинам. Товаром земля Смоленская обильна. Сувенирные лавки просто ломятся. Как всегда, среди всего прочего есть новоторжское золотое шитье. На Смоленщине основной сувенир это лён. Есть даже целый музей льна. Мы, к сожалению, туда не попали. В следующий раз обязательно нужно посетить. Провожаем белорусского гостя на вокзал и едем отдыхать. Завтра нас ждут еще в одном замечательном городке.

Красный

Смоленск позади. За окном мелькают деревни. Изучаю местную топонимику по указателям. Вот проезжаем Рогайлово. Это же что-то чисто литовское. Эх, зря Алесь не поехал с нами. Вот тоже что-то интересное. Мерлино. Ха-ха, неужели волшебник Мерлин мой земляк. А также император Траян был из деревни Трояны. Но шутки в сторону; вот и Красный.

Что о нем можно рассказать? Городок с виду неприметный. С советских времен мало изменившийся. Между прочим, в этом году исполнилось 845 лет со дня первого упоминания его в летописи. В те времена он назывался Красен. В 1165 году смоленский князь Давид Ростиславович, захватив Витебск, передал Красный в удел племяннику, витебскому князю Роману. Правда, местная легенда приписывает основание города Екатерине II: мол, ехала в карете, выглянула в окошко, сказала, что очень красивое место и повелела построить город.

В русском языке слово «красный», в древности обозначавшее эстетическую красоту объекта, вытеснило и почти заменило слово «червонный». Видимо уже во времена Екатерины преобладала версия о красном цвете как источнике названия, отчего в общероссийском гербовнике 1780 года на гербе города изображены красные городские ворота. Этот герб по сей день закреплен за городом. Главный храм города тоже выкрашен в красный цвет. Остальные здания серые. Только в центре розовые тона. На углу стоит забытая пивная бочка, за ней плакат партии «Единая Россия».

Через мост тянется желтый газопровод, на котором красуется надпись: «Я курю гашиш». Интересно, на кого это в руководстве российского Газпрома намекает местный остряк. В самом городе пьяных или обкуренных не видел, попадалась только приличная публика. Очень хорошая библиотека. Даже не ожидал. На стене крупным планом цитата из договора 1667 о вечном мире между Московским царством и Республикой Двух Народов, видимо по причине упоминания в нем Красного. Иной причины выводить на стене районной библиотеки цитаты из средневековых хроник не вижу.

Впрочем в современной российской историографии Московию упорно продолжают именовать «русским государством», якобы воевавшую за эти земли с Польшей. Эта установка пронзает всю экспозицию Красинского исторического музея и не только его. Почти весь западно-смоленский край объявлен жертвой некой «польско-литовской» агрессии. Но, учитывая столь долгий период пребывания смоленских земель в составе Республики Двух Народов, к современным историкам появляется целый ряд вопросов. Действительно, как жил Смоленск и Смоленская земля в составе Литовско-Польского государства? Было ли в городе самоуправление? Если да, то какое? Какие кто платил налоги? Какие права имели православные смоляне в католическом княжестве? Кто княжил? Какую вел внешнюю политику? Как жили в нем люди в XIV и XV веках? По каким законам? Какие государственные деятели, какие деятели культуры вышли из смолян за три века жизни в Литве? Об этом нет ничего. Смоленская земля в составе Литовско-Польского государства упоминается только раз — в связи с Грюнвальдской битвой. Утверждается, что эта битва была выиграна главным образом усилиями русских дружин из Смоленска.

Наивный путешественник, осмотрев местную музейную экспозицию, уйдет глубоко уверенный, что стоял Красный в те непростые времена сожжённый и пустой. Между прочим 6 мая сего года исполнилось 385 лет с того дня, когда город получил королевский привилей на Магдебургское право. Практически забыт и нигде не представлен старинный герб, дарованный городу королем польским и литовским в 1625 году вместе с правом самоуправления: Святой Юрий (Георгий) на коне в лазуревом поле, поражающий копьем дракона. Пепелищу после пожарища серьезный человек не стал бы вручать герб и права самоуправления, а про безумие короля Сигизмунда я что-то не слышал. Значит, был Красный не последним городом в Речи Посполитой. Интересно, была ли в городе ратуша? Если да, то где располагалась? Кто был здесь войтом-старостой? Это еще предстоит выяснить. Но надо скорей увидеть родные деревни.

Викторово и окрестности

В детстве мне оно запомнилось прекрасными прудами и красивейшим парком вокруг старинной усадьбы. Два года назад наткнулся в сети на фотографию викторовской усадьбы. Путешественники, запечатлевшие ее, интересовались на краеведческом форуме, кому она принадлежала до революции, так как нигде, даже в Интернете об этом не было никакой информации. Я тогда сразу же вспомнил рассказы моей прабабушки Степаниды о последнем викторовском князе, который в памяти окрестных селян почему-то фигурировал как «князь Земский» или просто «Земский» и настоящего его имени никто не помнил. По ее воспоминаниям князь был человек большой доброты и таких больших размеров, что передвигался с трудом, подчас страшно задыхаясь. Но, несмотря на это, князь был человеком весьма деловитым, о чем свидетельствовала долго бытовавшая в наших деревнях поговорка «дзелоў як у старага Земскага».

Ему и принадлежала викторовская усадьба с великолепными прудами и парком. Там же, как рассказывала прабабушка Степанида, он и закончил свои дни. Во время революции князь был найден заколотым циркулем. Забегая вперед, скажу сразу, что это был столярный, а не чертежный циркуль, как утверждала прабабушка. Должного следствия по понятным причинам проведено не было.

В доме князя была организована школа, затем он разрушился. Так и стоит теперь старинная полуразрушенная усадьба с современной пристройкой из белого кирпича. И теперь через 20 лет я снова иду к ней по этому старинному парку. Здесь тоже школа, при которой к моей великой радости, благодаря стараниям учителей и школьников, открылся небольшой исторический музей. К сожалению, представленные этнографические материалы относятся к XX веку, с более древних времен почти ничего не сохранилось.

На стенде подробная экспозиция об истории викторовской усадьбы и ее последнем владельце и школьный реферат о нем. Ознакомившись с материалами, я с изумлением увидел, что имя нашего князя возвращено из исторического небытия. Это совершила одна «маленькая смелая женщина». Нашей уездной Маргарет Митчелл оказалась скромная учительница русского языка и литературы Светлана Александровна Колабская, чей реферат о жизни последнего викторовского князя представлен в музее. Как мне потом рассказала Светлана Александровна, все начиналось с одного факта: жил здесь один князь, имени которого никто не помнил. Затем были собирание воспоминаний местных жителей. Обращения в районный и областной музеи и архивы, московские архивы, в частности очень помогли ГАСО и архив Московского Дворянского Собрания.

Так вот, благодаря ей, позвольте представить — последний князь Викторовский его сиятельство Николай Николаевич Друцкой-Соколинский, славный отпрыск князей Друцких, ветви Соколинских, известной в Великом Княжестве Литовском фамилии. Сделал блестящую карьеру:

— с 1893 г. — коллежский секретарь, с 1896 — коллежский асессор, с 1900 — коллежский советник, с 1903 г. — статский советник;
— 1887–1889 гг. — мировой судья 2-го участка Краснинского съезда мировых судей;
— 1889 г. — член Краснинского уездного по питейным делам присутствия;
— 1891–1908 г. — земский начальник 2-го участка Краснинского уездного съезда;
— 1898 г. — член Краснинского уездного комитета попечительства о народной трезвости;
— 1898–1907 гг. — старшина Краснинского общественного собрания;
— 1899–1907 гг. — член Краснинской уездной оценочной комиссии;
— 1900–1908 гг. — почетный член Краснинского попечительства о детских приютах;
— 1901–1913 гг. — губернский земский гласный от Краснинского уезда губернского земского собрания;
— 1899–1911 гг. — почетный попечитель и председатель совета Зверовичской пожарной дружины;

— 1909–1913 гг. — Краснинский уездный предводитель дворянства;
— 1914–1915 гг. — почетный мировой судья Краснинского уездного суда.

Его предок Юрий Ярославич в 1654 г. руководил обороной Смоленска от войск Алексея Михайловича, затем вместе с большинством шляхты, после сдачи крепости царю, поступил к нему на службу и принял православие с именем Афанасия Ярославича. От него происходит старшая линия князей Друцких-Соколинских, служивших в XVII–XVIII вв. преимущественно в полку Смоленской шляхты (под таким названием сохранялось до 1765 г. ополчение землевладельцев бывшего Смоленского воеводства).

Предки князя Друцкого-Соколинского, проживавшего в Викторово:

князь Тимофей Юрьевич (умер в 1585);
маршалок оршанский; князь Ярослав Тимофеевич;
Ярослав Ярославович, подвоевода полоцкий;
Ежи (Юрий, в православии Афанасий) Ярославич, оборонявший Смоленск в 1654 году, который упоминался выше;
Яков Афанасьевич (погиб в 1671 году в сражении с войсками Степана Разина;
Андрей Яковлевич (ок. 1664–?), стольник, воевода;
прапрадед Степан Андреевич (1692–?), полковник;
прадед Александр Степанович (1774 –?;
князь Григорий Александрович, дед (1780–?);

Николай Григорьевич (1814–?), отец Н.Н. Друцкого-Соколинского.

То, что найдена нужная родословная, косвенно подтверждают воспоминания учителя истории Екатерины Андреевны Ивановой, отец которой Андрей Павлович Вавиленков лично знал князя. По её словам, церковь Рождества Пресвятой Богородицы была построена в Викторово в XVIII веке Стефаном, прапрадедом Н.Н. Друцкого-Соколинского. Ошибка произошла только в одной букве: Степаном, а не Стефаном, ибо в исторической справке ОГУ ГАСО сказано, что церковь построил в 1756 году полковник, землевладелец Друцкий-Соколинский, то есть, Степаном Андреевичем (1692–?), который и является прапрадедом викторовского князя. Построенная князем Друцким церковь Рождества Пресвятой Богородицы простояла до 50-х годов XX века.

Подумать только, наш викторовский князь оказался прямым потомком древних властителей этих земель. Он вполне мог претендовать на нечто большее, чем Красинский уезд. За что ж они его убили? Как связана его ужасная кончина с судьбой моего родного края, — размышлял я, глядя на заросший и неухоженный парк, где уже почти не видны знаменитые викторовские пруды. Эта мысль не давала мне покоя, когда я смотрел на то, что осталось от наших некогда богатых деревень.

Перед отъездом встретился со Светланой Александровной; в ходе беседы узнал еще много интересных сведений о здешних местах. Оказалось, что кроме усадьбы с парком и старинной церкви в Викторово существовал родовой склеп князей Друцких-Соколинских, богатое церковное кладбище, где впоследствии хоронили жертв холерной эпидемии, первой и второй мировых войн. Захоронения последней войны совершались уже на территории парка, и это были солдаты не только регулярных частей советской и немецкой армий.

Викторово не могли поделить между собой власовский РОА и батальон неких местных (как помню из рассказа прабабушки, их называли «народниками»), а в окрестных лесах орудовали красные партизаны из отряда Саши Бикбаева.

«Мы хотели тут создать поисковый отряд, но безуспешно» — с сожалением сказала мне Светлана Александровна — «В наших деревнях совсем не осталось активных молодых людей». За последние двадцать лет сильно опустел этот край. Очень сильно. Вот читаю данные для сравнительной таблицы из исследовательской работы глубокинских школьников, выполненной под руководством Натальи Николаевны Смолиной, ныне заведующей Краснинского краеведческого музея: «Количество населения на 1 января 2007 года на 1 января 1958 года»:

Николаевка	деревня	98	4
Антоновичи	деревня	7	3
Болтутино	деревня	2	3
Горбово	деревня		3
Забродье	деревня	8	5
Кошелево	деревня		8
Красатинка	деревня		4
Недвижи	деревня		04
Питьково	деревня		8
Полянки	деревня		40
1. Пятницкое	деревня		5
2. Речицы	деревня		5
3. Селец	деревня		7
4. Слобода	деревня		11
5. Суймище	деревня	3	10
6. Трояны	деревня		4
7. Шилковичи	деревня		7
		95	261

Население уменьшилось в 4,3 раза. Полностью исчезли 5 деревень: Лазыничи, Паньково, Горбово, Питьково, Речицы.

За сухой статистикой живые люди; фраза набила оскомину, но меня эти строки режут по живому. Умершие деревни, как невосполнимые клетки национального организма. Это словно читаешь списки погибших людей, которых ты хорошо знал. В Лазыничах, где мои прабабушка и прадедушка всю жизнь прожили, теперь только кабаны ходят да орел в поднебесье парит. В Горбове, где мой отец родился и вырос, теперь огромный котлован. Болтутино тихо умирает. Последний дом в Кошелеве разобрали и перестроили в охотничью заимку. Там теперь крупное охотничье хозяйство. Последние жители покидают Шилковичи и Трояны, держится еще Николаевка, и то благодаря пожилой председательнице местного совхоза.

В самом Викторове половина домов стоят пустыми. Боюсь, что скоро в этих местах будут встречаться только грибники, охотники и призраки. Я не шучу. В наших краях издавна бытуют предания о призраках.

Если будете в Викторове, то наверняка услышите о неком существе в белом, которое рано поутру, когда только-только начинает светать, движется медленно, плавно по помещичьему дому в белых одеяниях, напоминающих длинную белую рубаху, а затем, словно облако, растворяется в тумане. Отец в молодости видел его, а еще бабушка с тетей, когда поехали к прадедушке на лазыническое кладбище. Он тогда в утреннем тумане им дорогу перешел, так лошадь на месте встала и дальше — ни в какую. Пришлось на грузовике добираться.

В последнее время викторовские жители считают, это отметила и Светлана Александровна в своем реферате, что призрак в белых одеяниях имеет прямое отношение к последнему викторовскому князю и является тем, кто хотя бы косвенно связан с его смертью. Мне же почему-то кажется, что сей безмолвный призрак, есть некий образ всего нашего края, тающего в утреннем тумане, за окном автобуса, уезжающего в Тверь.

БЕЛОРУСЫ ЗАПАДА СМОЛЕНЩИНЫ

Святослав Кочаненков

Имеется несколько теорий о происхождении белорусского этноса. Одна их них — происхождение народа от заселявших Поднепровье и Подвинье племени кривичей. Если это так, то жители Смоленска, Витебска, Полоцка и других населенных мест — потомки данного народа. И поскольку впоследствии жители, проживавшие на указанной территории, идентифицировали себя как белорусы — то они и являются нашими предками. Следовательно, жители большей части Смоленщины — белорусы.

Капризная история усложнила национальный вопрос. В раннее средневековье Смоленщина сформировалась в отдельное княжество. Западные соседи этого же племени вошли в Полоцкое княжество. Затем Смоленск, Витебск, Полоцк стали частью Великого Княжества Литовского. Однако это вовсе не означает, что жители поменяли свою национальность. Княжество, куда входили территории, называлось русско-литовским, к тому же оно было большей частью православным.

Смоленская земля на тот момент оказалась в выгодном географическом положении. Через территорию княжества пролегал торговый путь «из варяг в греки». Сохранился даже исторический источник тех времен, а именно «Торговый договор между Смоленском и Ригой 1229 года». Этот договор регулировал отношения не только Смоленска с немецкими городами, но также Витебска и Полоцка. Текст договора составлен на старобелорусском языке. Лингвисты находят много общего между языком, на котором составлен договор, с современным белорусским языком.

Учитывая высокий уровень международных связей княжества, можно уверенно утверждать о том, что имелось множество документов, которые сейчас были бы бесценными источниками при изучении истории Приднепровских и Подвинских земель. Однако история поступила достаточно жестоко. В этом отношении больше повезло Великому Новгороду. Это его историю изучают во всех школьных программах. Смоленск не мог не иметь ценных исторических памятников. Но, увы…

Шли годы. Смоленская земля, просуществовав отведенный ей историей срок в составе Великого Княжества Литовского (ВКЛ), и ничего не потеряв от этого, попала под влияние Московии. А попало потому, что Московские князья, а затем цари оценили Смоленск как важный стратегический пункт. Первое, что сделали московские правители, это принялись за «русификацию» завоеванной территории. Смоленск, таким образом, оказался отрезанным от единого экономического и политического пространства ВКЛ. Все же простой народ долгое время оставался по своей культуре, обычаям и языку тем же. Он не стал московским. О настоящем времени, кажется, этого уже не скажешь.

Разумеется, историю не повернешь вспять, и мы не можем в настоящее время идентифицировать себя иначе, чем есть на данный момент. Прошли еще столетия, прежде чем один и тот же этнос, впитав в себя влияние разных культур, развиваясь в разных политических условиях, как бы разделился на две национальности — смоленские русские и восточные белорусы. Часть народности попала в лоно Российской империи. При этом население, проживающее в западной части Московского государства, русифицировалось, если можно так выразиться. Православие было тем цементом, который скрепил пусть и деспотичную, но единоверную Московию и запад Смоленщины. Другая часть Великого Княжества Литовского — к тому времени Речи Посполитой — западная, впитав в себя влияние польской культуры, католической веры продолжала оставаться за границей России.

После завоеваний в период правления императрицы Екатерины II, можно начинать рассуждать о такой национальности как белорусы. Царское правительство, признавая малороссов (украинцев), до поры до времени отказывалось признать белорусов.

Известный исследователь белорусской народности, академик Ефим Карский насчитывал 14 губерний, в пределах которых был распространен данный народ. К указанным губерниям отнесена и Смоленская, особенно ее западные уезды: Поречский и Краснинский.

Автору известны лишь поздние статистические и исследовательские работы, касающиеся белорусского вопроса на Смоленщине. Согласно справочнику «Сельскохозяйственной статистики Смоленской губернии» (составитель Яков Соловьев, Москва, 1855 год), по состоянию на 1853 год в Поречском уезде проживало: крестьян мужского пола — 38.994 душ, женского — 40.674. Всего 79.618 человек, как полагал составитель, по национальности белорусов. В статистике того периода присутствует неопределенность в национальном вопросе.

Другие сведения. По данным справочника «Список населенных мест. Смоленская губерния», изданного Центральным Статистическим комитетом МВД, по состоянию на 1859 год в Поречском уезде проживало 68.995 белорусов и лишь 2202 великоросса. «Смесь» белорусов и великороссов — 11.713 человек.

В статистическом отчете правительства Российской империи за 1859 год губерния делилась на две примерно равные части. К великорусским уездам отнесены Вяземский, Юхновский, Гжатский, Сычевский, Бельский с населением 519.335 душ, или 46 % от общего числа. Белорусские включали в себя Смоленский, Краснинский, Духовщинский, Дорогобужский, Ельнинский, Рославльский, Поречский уезды с населением 602.499 человек, или 54 % общего числа. При этом отмечалось, что в белорусских уездах высшее сословие жителей состояло из великороссов.

Поречский уезд, где проживали мои предки, имел общее число населения 84.023 человека, из которых 55.949 душ казенных крестьян.

Как видим, имеются расхождения в количественном отношении. Но это можно объяснить, во-первых, тем, что сами жители при переписях не придавали национальности большого значения, а во-вторых, в справочнике за 1855

год не учтена «смесь великороссов и белорусов». И вообще, что такое смесь? Невольно приходишь к мысли, что царское правительство начало целенаправленно русифицировать западную часть Смоленщины.

В переписи 1897 года жители Поречского уезда почти поголовно своим родным языком назвали великорусский. На этом основании составители справочника, фрагмент которого приводится ниже, вполне естественно сделали вывод, что и население по национальности — великороссы. Белорусов осталось около одного процента. Куда же они подевались за 40 прошедших лет? Выскажу предположение, что в данном случае сыграл свою роль человеческий фактор, т.е. работа переписчиков. Как в свое время говаривал товарищ Сталин: «Не важно как проголосуют — важно как посчитают». Будучи почти сплошь неграмотными, крестьяне толком и не понимали, что такое национальность. Не то чтобы совсем не понимали. Различали, например, поляков (панов), немцев, евреев и т.д. Но свои сельчане все были на одно лицо. Какая такая национальность, когда все без исключения говорят на одном языке? Крестьянину что за разница, на великорусском он общается или не на великорусском.

Переписывая тех же поляков или латышей, чиновники указывали их родной язык как «польский» или «латышский», хотя и те говорили на том же «наречии», в данном случае — белорусском. К чему такая избирательность? Невнятное объяснение составителей справочника о том, чтоза 40 лет белорусское наречие превратилось в великорусское, следовательно, белорусы превратились в великороссов, выглядит неубедительно.

Осознанно идентифицировать себя представителями белорусской народности могли лишь наиболее грамотные жители наших мест: некоторые уездные чиновники, священники, полицейские, врачи, то есть тот один процент населения который и указан в справочнике. То, что жители соседнего Краснинского уезда сопротивлялись политике властей и в дальнейшем продолжали считать себя белорусами, делает им честь.

Действовали ли переписчики сознательно, по заданию, или же по своей инициативе, в сущности, не имеет значения.

Данные переписи Российской Империи 1897 года

Смоленская губерния. Н. Тройницкий в 1904 году так интерпретировал данные переписи:

Площадь		Пол		
Наименование уезда	Верст	Мужчин	Женщин	Обоего пола
Поречский уезд — весь	5096,8	64028	67908	131936
Поречский уезд — г. Поречье		2740	2948	5688
Население уезда				
Великорусское		62033	66002	128 035
Белорусское		666	749	1 415

Исследователь Иван Иванович Орловский в своей работе «Краткая география Смоленской губернии», изданной в Смоленске в 1907 году, четко утверждал, что Смоленский край можно назвать белорусским, так как в нём проживало около 1 млн белорусов из 1.525.279 человек населения губернии по переписи.

Позже большевики, ярые интернационалисты, продолжили политику царского правительства. Вспомним Владимира Маяковского:

Мы живем,
зажатые
железной клятвой.
За нее —
на крест,
и пулею чешите:
это —
чтобы в мире
без Россий,
и без Латвий,
жить единым
человечьим общежитьем

Они добились того, что о своих корнях жители Смоленского края в настоящее время даже не задумываются. Впрочем, в этом нет практической надобности. Прикладного значения данный вопрос не имеет, разве что научно-исторический. Если углубляться в этнографическую проблему, то и с великороссами следовало бы разобраться, что это за нация? По данному вопросу тоже идут безуспешные споры между учеными этнографами. Расхожая поговорка о том, что поскреби хорошо каждого русского и найдешь татарина, ничего не объясняет.

Почему же белорусское селение Гвоздовичи (Гвоздевичи) при переходе в Московское царство стало деревней Гвоздевицы? Думаю, произошло это в рамках все той же государственной политики по искоренению в сознании населения памяти о нахождении Смоленщины в составе другого государства. Название моей родной деревни Гвоздовичи напоминало бы о литовско-белорусских корнях населенного пункта.

По версии московских властей, объявивших себя собирателями земель распавшейся Киевской Руси, Смоленщина всегда являлась русской, в смысле, московской территорией. При этом не принималось во внимание то, что Великое Княжество Литовское, куда относилась западная часть Смоленской земли, и где начал формироваться белорусский этнос, не имело к Москве никакого отношения, и не имело особого желания вливаться в ее состав. На суде истории победители не часто оказываются осужденными. Случилось то, что случилось. И, вообще, в споре государств за территории чаще всего побеждают те стороны, где у власти находятся авторитарные и агрессивные политические режимы — демократии, соответственно, проигрывают. Хотя для простых крестьян того времени имело ли большое значение — быть под Москвой или Речью Посполитой?

Автор «Сельскохозяйственного статистического справочника» Я. Соловьев рисует нам безрадостную картину быта наших предков, показывая одновременно превосходство великороссов. Между великороссами и белорусами имелось различие и в одежде:

> «У великоросса кафтаны из цветного сукна, крашеные рубашки, черные шляпы: или высокие московские в Гжатском уезде, или низкие — тверские. Почти везде сапоги, по крайней мере казенных крестьян. У женщин синие сарафаны, пестрые передники, кокошники, девок — повязки, во всяком случае, цветные.
>
> Напротив, у белорусов везде и во всем белый цвет. Белые рубашки, из некрашеного сукна кафтаны, белые вяленые кафтаны колпаки вместо шляпы, большей частью лапти вместо сапог. У женщин вместо сарафанов особенного покроя зипуны почти всегда белого некрашеного холста, белые суконные юбки. На голове белые повязки. В праздничные дни с красными узорчатыми концами, которые сзади доходят до полспины».

Но что тут следует иметь ввиду. Культурные традиции в различных уездах Смоленской губернии были разные. Не стоит забывать о степени оседлости населения. Веками деревни жили замкнуто, своим миром. Даже крестьяне соседних волостей могли не видеть друг друга в течение всей жизни. Отсюда особенности в одежде, обычаях, разговорной речи. Так, например, в пределах того же Поречского уезда имелись свои различия. Мы, например, никогда не говорили «пцолка»-(пчелка), «цорт» — (чёрт), «коцерга» — (кочерга). На севере же и даже в районе уездного центра только так и говорили. Представителям Генерального штаба армии Барклая де Толли, отступавшим через Поречье в войну 1812 года, такая речь показалась весьма забавной. И вот теперь утверждай, что поречане говорили на великорусском наречии. Выдавать же все это за отсталость в развитии тоже некорректно.

Не думаю, что мнение Я. Соловьева объективно. А.Н. Энгельгардт в «Письмах из деревни» безо всякой статистики показал, что население той и другой этнических групп жило одинаково бедно. Может в Подмосковье ситуация была другой и, скорее всего, другой. На то оно и Подмосковье.

В деревнях центральной и западной Смоленщины так жили все крестьяне, в том числе и великороссы. И где на Смоленщине тучные черноземы, чтобы получать богатые урожаи зерновых культур? Земля повсюду одинаково скудна. Распространенные ремесла служили лишь для удовлетворения потребностей населения. Происходил натуральный обмен. Денег ремесла населению не приносили. Удавалось с трудом накапливать средства для уплаты налогов. Отчего же могло стать в нашей местности население зажиточным?

Яков Соловьев отмечал, что географическое положение белорусских уездов мешает распространению в них промыслов. Белорусские крестьяне редко отправлялись на заработки поодиночке. К промыслам относились работы по строительству шоссейных и железных дорог, сплав барж и леса, извоз, плотницкое дело. В сельском хозяйстве основными культурами были конопля, рожь. Для собственных нужд было развито льноводство, огородничество.

Крестьянское население уезда в силу своего статуса (большую его часть составляли государственные крестьяне) было более свободно в выборе места жительства. В поисках лучшей доли, а это значило в поисках лучших земель, при поддержке правительства, жители деревень переселялось в другие губернии. За период с 1847 по 1857 год в Екатеринославскую, Саратовскую и особенно в Тобольскую губернии переехало 2859 человек. Места земледельцы, надо сказать, выбрали удачно. В перечисленных губерниях почвы, не в пример нашим землям, гораздо плодороднее. В Тобольской губернии — тучные черноземы. Как любят говорить сами сибиряки: «Мы никогда не знали лаптей».

Еще в 50-е годы XX века западная часть Смоленщины стопроцентно изъяснялась на смоленском диалекте белорусского языка. Автор данных строк очень хорошо помнит то время, сам говорил на таком диалекте. А какая красивая разговорная речь была. Правда, слова «бульба» мы не знали. Говорили, например: «...Ти наевся ты картохи?» — «Та трохи поев». Когда в 1950-е годы в деревнях начали появляться батарейные радиоприемники то, например, у нас в доме приемник был настроен на волну Минска, а не Москвы. Белорусская речь нам была понятнее. Правда, когда диктор говорил «дарагія сябры», для жителей деревни это было непривычно. Мы бы сказали: «дарагия друззя». Да и сейчас, в отдаленных деревнях, селяне говорят на белорусском наречии почти также, как жители деревень соседней Витебской области Республики Беларусь.

Из работы Ивана Ивановича Орловского «Краткая география Смоленской губернии», изданной в Смоленске в 1907 году (текст приведен в современной транскрипции):

«Язык Смоленских белорусов чище, чем Могилевских и Витебских; именно, в нем почти нет заимствований из польского языка, испорченного латынью и германизмами. Отличительная особенность белорусской речи — прежде всего — аканье: неударяемое «о» и «е» выговаривается как «а» и «я» (каго, яго), или даже «ы» и «и» (кыгда, мине и мяне). Затем «в» и «л» перед согласными и в конце слов произносится как краткое «у», (усе, воук (волк), быу (был). Твердого знака белорусы «г» не знают, а произносят его мягко, как латинское h (гусь, Бох). Звук «д» и «с» перед мягкими словами выговаривается мягко (дьверь, сьветить, сьпина). В западных уездах развито дзеканье (звуки «д» и «т» произносятся как «дз» и «ц»: дзука, циха); а на границе Тверской губернии, цоканье (пцолка — пчелка). Звук «ч» произносится твердо (чшай — чай). Мягкие согласные перед мягкими гласными обыкновенно удваиваются (вясельля, сяньни — сегодня) и т.д.

Для образца Смоленского (Поречского) говора приводим небольшой рассказ из сборника Добровольского о том, как «Пятрок» при помощи лесовихи сделался знахарем.

«Касиу Пятрок сена на аборку (возле бора); стал яго к паздноте атамливать сном. Видить ионь — ужу ти ва сне, ти на на яву — ляжить рабенычик голинький, голинький — увесь у твитах (в цветах).

Дужа жалка яму стала того рабенка, прикрыу ионь яго сваею курткыю. После таво, быцца-к (будто)ва сне, ти на яву — яуляитца к яму слишная (красивая), прислишная дявица; волосы распустемши — и гаворить:

— Што дать табе, Пятрок, за это, што ты прикрыу майго рабенка: ти багатьтя ты хочишь, ти власти, ти знаньня?

— Ни хачу я власти, ни багатьтя тога; — а ти ня можна мне пулучить знаньня?

Спадабилась (понравилось) эта слишный дявицы.

— Ну, харашо, Пятрок! Ли тябе я ета сделаю: ты будишь шупить (знать тайны природы), многа шупить — и многа дашь спальзения и людём и скату.

С тыхь пор нашь Пятрок и стау знахаримь, и слишная дявица яго ни забывала и часта атведывала, и ионь раился (советовался) з ею и много тулкувау — аб чим — ета уж их дела, а нам няйзвена. Мне сама яго жонка баила:

— Ляжу с Питраком, а к Питраку падходить слишная дявица, волысы распустемши, уся у белым — а я ляжу ни жива, ни мёртва, притулёмшись… Што ты, кумынька мыя?: то — страшна мне, а то ни хачу пумишать их бяседи як ины свае таухи (толки) наводють, што к чамы належить. Ох, хитра, дужа хитра!…

Так скромнинька и пайдеть ина ат яго, як пришла. Так ета и вялось у их…

Раз Пятрок пассажирку (пассажирский поезд) на чугунки астануваy. Ти чули вы ета?! Пьяный яшакубитца: — Застанаулю и застанаулю!

И, дяйствительна: пассажирка — цупь! — и стала. Потэм ион из горыда, куда яго связли, пиряезда со два мясиу па грязи…».

Удивительно, но еще недавно деревни запада Смоленщины говорили именно так, как передал И. Орловский.

А вот иной взгляд на белорусов, выраженный другим автором:

«…Стоявшие на рубеже двух враждебных держав, обитатели Смоленской области много терпели от бедствий войны. Переходя то к Руси, то к Польше, смоляне и по положению своему и по исторической судьбе, невольно принимали к русским элементам начала соседних народов. И не тому в нынешних обитателях Смоленской губернии мы замечаем двойственность характеров. Жители уездов, отделенных от Польши, Юхновского, Гжатского, Сычевского, Бельского и (отчасти) Вяземского носят черты характера Великорусов. Они деятельны, бодры, свежи, дородны, зажиточны и опрятны. Сметливость, деятельность, заботливость об участии своего хозяйства, изворотливость при отыскании средств к жизни — отличительные черты жителей этих уездов.

В прочих уездах преобладает белорусский элемент. Жители тех уездов — малорослы, мешковаты; хозяйство их скудно; одежда неопрятна. В некоторых местах, особенно соседственных с Белоруссией, иные крестьяне не имеют и полов в доме, и многие питаются хлебом из невеяной ржи. Язык их не чисто великорусский, а какая-то смесь с белорусским и польским. Резкая твердость языка польского и полнозвучие речи русской сливаются, и, перемешиваясь между собой, образуют какой-то особенный, для непривычного уха говор. В Смоленском говоре встречаются и слова чисто польские, и звуки малороссийские, и особенности произношения белорусского и речь великорусская с неправильными ударениями и словоизменениями.

Настоящее мужское крестьянское платье жителей Смоленского и других уездов, смежных с Белоруссией: кафтан белого сукна и валяный также белый суконный колпак в виде усеченного конуса; а женское платье: белая наместка

или платок; шнуровка без рукавов, андарак (юбка, по которому подпоясываются кушаком…»

Это выдержка из работы П. Шестакова «География Смоленской губернии» издания 1857 года. Как видим, отношение Шестакова и Орловского к истории западной части Смоленщины существенно различается. Возможно, это связано с трансформацией общественного мнения — ведь между написанием их работ прошло 50 лет. Может быть, в работах выражено субъективное отношение авторов к белорусскому населению Смоленской губернии.

Источники

1. Карский Е.Ф. Этнографическая карта белорусского племени, составленная в 1903 году.

2. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. /Изд. 2-е./ Москва, 1915.

3. Орловский И. Краткая география Смоленской губернии. Издание Смоленского Статистического комитета. Смоленск, 1907.

4. Силинич И., Анучин Д., Семенов П. Цикл лекций прочитанных в Московском университете в 1918 году по курсу Белорусской истории.

5. Смоленская старина. Выпуск третий. Часть I. /Под ред. Н. Редькова/. Издание Смоленской архивной комиссии. Смоленск, 1914.

6. Соловьев Я. Сельскохозяйственная статистика Смоленской губернии. Москва, 1855.

7. Список населенных мест. Смоленская губерния. Издание Центрального Статистического комитета МВД по состоянию на 1859г. СПБ., 1863.

8. Тройницкий Н. Данные переписи Российской империи 1897 года. Смоленская губерния. Москва, 1904.

9. Шестаков П. География Смоленской губернии. Москва, 1857.

10. Энгельгардт А. Письма из деревни. Москва: «Алгоритм», 2010.

Коротко об авторе

Святослав Савельевич Кочаненков родился в деревне Гвоздевицы Касплянского раёна Смоленской области в январе 1947 года в семье сельского учителя.

Учился в Гвоздзевицкой начальной школе. Окончил Зарубинскую семилетнюю школу. С 1963 по 1967 год работал на Грозненском нефтехимическом комбинате. С 1967 по 1969 год служил в армии. С 1970 по 1975 год учился в Северо-Осетинском госуниверситете и Свердловском юридическом институте. С 1978 па 1999 год работал адвокатом в Сургутской юридической консультации Тюменской области Ханты-Мансийского автономного округа. Пенсионер.

Автор цикла работ «Очерки по истории родных мест. Жизнь смоленской деревни», которые можно найти и «скачать» на сайте автора. В настоящее время работает над вопросом беларуских диалектов западной Смоленщины.

КАК РУССКИЕ ПРИСВОИЛИ СМОЛЕНЩИНУ

Вадим Деружинский

Центральный статистический комитет МВД царской России в 1859 году проводил сбор сведений в Смоленской губернии. Результаты были опубликованы в 1868 году в Санкт-Петербурге министерством внутренних дел империи.

Согласно им, большинство населения Смоленской губернии составляли белорусы: 537.149 человек — против 487.930 великороссов. Причем сам Смоленск и западные уезды губернии были чисто белорусскими. Например, в Смоленске и в Смоленском уезде проживало 82.636 белорусов (90,48 % жителей) по сравнению с 7611 великороссов (8,33 %) и 1077 (1,19 %) представителей других национальностей.

Об этом факте нет ни слова ни в советских изданиях, ни в нынешних российских, а статья на сайте «Википедия» сообщает, что ныне население Смоленской области на 93,4 % состоит русских и только на 1,55 % из белорусов.

Даже если без ссылок на демографический рост взять просто цифры — 16.230 белорусов нынешней Смоленщины, то уже возникает вопрос: а куда делись те 537.149 белорусов, которые населяли ее в 1859 году?

Ответ на эту загадку дает третья графа в данных 1859 года. А именно: первая графа — «Великороссияне» (487.930 человек), вторая графа — «Белорусы» (537.149 человек), а третья графа — «Смесь Великороссиян и Белорусов» (121.407 человек).

Зачем понадобилось выделять 121.407 человек в какую-то «смесь»? Такое разделение нигде больше не использовалось, оно не соответствует научному принципу. Но, оказывается, наука здесь не при чем. Власти царской России повсюду записывали при каждом удобном случае белорусов и украинцев в «этнос великороссиян». В комментариях к данным чиновники объяснили:

> «В этнографическом отношении Смоленская губерния может быть разделена на две неравные части: восточную, с населением великорусского племени и западную, заселенную белорусами. Границу их раздела можно представить полосою, идущей от границы Псковской губернии через западную часть Бельского уезда, восточные части Пореченского и Духовищенского уездов, западную Вяземского, северо-восточную и восточную Дорогобужского, юго-западную Ельницкого, так что великорусское племя занимает уезды: Гжатский, Сычевский, большую часть Бельского и почти весь Вяземский и Юхновский…
>
> Население же граничной полосы носит на себе характер переходный от белорусского племени к великорусскому. Место смешанного населения обеих племен нельзя впрочем, говоря вообще, ограничивать только означенною граничною полосою; более или менее резкие оттенки того и другого племени проявляются на гораздо большем пространстве. Рассматривая в этнографическом отношении например Красинский уезд, как наиболее типический для Смоленской губернии по белорусскому характеру населения, нельзя не заметить, что

и в нем обнаруживаются, хотя и в незначительной степени, некоторые черты этнографической характеристики великорусского племени».

Как видим, цель четко обозначена:

«Население же граничной полосы носит на себе ХАРАКТЕР ПЕРЕХОДНЫЙ ОТ БЕЛОРУССКОГО ПЛЕМЕНИ К ВЕЛИКОРУССКОМУ».

То есть, оно ассимилируется, и эта ассимиляция не только приветствуется, но является частью планомерной политики, так как даже в Красинском уезде «типическом по белорусскому характеру» уже заранее выискиваются хотя бы незначительные «черты этнографической характеристики великорусского племени» — чтобы и этих жителей затем записать из «племени белорусов» в «племя великороссиян».

Результаты такой политики налицо — только 1,55 % жителей современной Смоленской области считает себя белорусами, остальные давно записаны в «великорусское племя». Вот яркий пример империалистической политики и «старой», и «новой» России: недостаточно ЗАХВАТИТЬ земли соседа, надо обязательно ПРЕВРАТИТЬ его народ в «великороссов». А само это «великорусское племя», как установили еще дореволюционные российские же ученые, это славянизированные финно-угры. Таким образом, оно, это «племя» принципиально отличается от «белорусского племени», славянизированных балтов (кривичей).

***

И во время существования БНР (март — ноябрь 1918 г.), и во время создания БССР (январь — февраль 1919 г.) неотъемлемой частью Беларуси декларировалась Смоленская губерния. Однако такие декларации стали смешными на фоне того факта, что власти РСФСР отобрали себе всю беларуские земли восточнее Минской губернии (Ленин поначалу включил в состав РСФСР вообще всю Беларусь).

С огромным трудом руководству БССР уже после создания СССР удалось уговорить Москву вернуть (в 1924 и 1926 гг.) Могилевскую губернию и часть Витебской губернии (половину ее российские большевики так и не вернули). Они много раз требовали возвращения Смоленской губернии, второй половины Витебской, ряда уездов других губерний. Москва пару раз соглашалась вернуть, но тут же отказывалась от такого решения.

Вопрос о белорусской Смоленщине нельзя рассматривать отдельно от факта захвата РСФСР трех других наших областей — Могилевской, Гомельской и Витебской, где большевистские власти с самого начала (т.е. с 1919 года) вели активную политику в духе белорусофобии, насильно превращая жителей этих областей в «этнических русских». Например, там были закрыты все белорусские школы и периодические издания, а населению вбивали в головы, что они не белорусы, а русские. О преемственности политики царизма по ассимиляции белорусов в РСФСР советские, а ныне российские историки предпочитали и предпочитают не говорить.

Не изменилась ситуация в эпоху «хрущевской оттепели». В январе 1959 года на встрече с представителями интеллигенции в Минске первый секретарь ЦК КПСС Никита Хрущев заявил «белорусскому племени»:

«Чем скорее мы все будем говорить по-русски, тем скорее построим коммунизм».

Интересно было бы спросить у этого «кукурузника»: где он вычитал, что для построения коммунизма «белорусское племя» должно в полном составе записаться в «племя великороссов»?

Подводя итоги колониальных усилий за 10 лет (с 1831 по 1841 гг.) виленский генерал-губернатор Миркович докладывал Николаю I:

«...твердость и решимость принимаемых мер... заложили твердую основу слиянию этого края с Россией. Десять лет постоянной системы работы двинули уже русскую народность в этих губерниях на полстолетия. Перевод дворянства в однодворцев, уничтожение многих католических соборов, закон, чтобы при свадьбах православных с иноверцами все дети оформлялись как православные, введение русского языка в судопроизводство и образовательные учреждения... ликвидация... Литовского Статута останутся навсегда значимыми памятниками теперешнего царствования».

Ну, и чем все это отличается от концепции генсека Хрущева?

Приведенная цитата заодно открывает «загадку» исчезновения восточных белорусов, которые планомерной государственной политикой переводятся в «уже русскую народность». Отметим, что даже пятью десятилетиями позже, на рубеже XIX–XX веков, ученые не признавали такие спекуляции и насильственные меры.

Вот пример из книги Е.Е. Ширяева «Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах» (Минск, 1991). На странице 65 он приводит карту из книги К.В. Кудряшева «Русский исторический атлас» (Госиздат, Москва-Ленинград, 1928 г.). Это карта № 7 «Современное деление восточных славян на языки». Область «Белорусы» включает территории Белосточчины (ныне в Польше), Виленщины (ныне в Летуве), часть Латгалии (ныне в Латвии) и огромную часть территории РСФСР — со Смоленском, Курском, Брянском, районами Тверской и Псковской областей, вплоть до границ Московской области.

На концептуальной карте БНР в состав Беларуси входит территория до Ржева и Вязьмы (Смоленск и Брянск — города БНР). Эта карта совпадает с картами проживания белорусского этноса, составленными А.Ф. Риттихом (1875 г.), Е.Ф. Карским (1903 г.), Московской Диалектологической Комиссией (1915 г.), Янкой Станкевичем (1921 г.).

В 1885 году в Варшаве вышла книга А.Ф. Риттиха «Славянский мир», в ней приведена карта проживания литовцев и беларусов. «Литовцами» названы только латыши и жмудины (территория Латвии и западной части нынешней Летувы — то есть Жмудь). Территория Беларуси на западе включает Сувалки, Августов, Белосток (часть Гродненской губернии), на севере — Вильню, Динабург, Люцин, на востоке доходит до Вязьмы, на юге почти доходит до Киева.

***

30 декабря 1918 года в Смоленске открылась VI Северо-Западная конференция РКП(б). Она объявила себя первым съездом КП(б) Беларуси; съезд заявил, что Западная коммуна — область Российской Республики — объявляет

себя Советской Социалистической Республикой Белоруссией (ССРБ). Границы нового государства были определены в тот же день на основе этнической территории расселения беларусов. Делегаты единогласно поддержали предложения территориальной комиссии и постановили, что в состав ССРБ входят Гродненская, Минская и Могилевская губернии целиком, почти вся Витебская губерния (без отдельных частей Двинского, Режицкого и Люцинского уездов), пять уездов Смоленской губернии, четыре северных уезда Черниговской губернии, по одному уезду Сувалковской и Виленской губерний.

Но даже эти скромные заявления съезда о границах ССРБ были удовлетворены только в мизерном объеме. В границах, определенных I-м съездом КП(б)Б, «независимая» ССРБ существовала всего месяц — до первых чисел февраля 1919 года. Уже 16 января в Минск приехал из Москвы А.А. Иоффе и сообщил о решении, принятом накануне на заседании ЦК: «исключить из нее Смоленскую, Витебскую и Могилевскую губернии, оставив только Минскую и Гродненскую».

Но вот интересный факт: Смоленская губерния с радостью восприняла вхождение в состав Беларуси. Мало того — по своей инициативе в состав ССРБ она ввела еще три уезда, о которых съезд не заявлял как о белорусских. 15 января 1919 года Центральное бюро КП(б)Б поддержало ходатайство Смоленского губернского комитета партии о включении в ССРБ еще трех уездов — Вяземского, Сычевского и Юхновского, признанных ранее территориальной комиссией спорными. Хотя еще по данным 1859 года население этих уездов было в абсолютном большинстве «племенем великороссиян», но ментально они были связаны со Смоленском как своей местной столицей, а потому вслед за ним пошли в Беларусь. (Добавлю, что жители этих трех уездов — не «великоросское племя», как было заявлено в 1859 году, а белорусы; они еще долго говорили в деревнях на «беларускай мове»). 0

Но через неделю — 23 января — Смоленский губком, получив приказ из Кремля, заявил о выходе Смоленщины из ССРБ.

ВЕЛИЧИЕ И ПАДЕНИЕ СМОЛЕНСКА.
Очерк истории этнического самосознания Смоленской земли в контексте её политической истории

Николай Кленов

Бой идет у наших стен.
Ждет ли нас позорный плен?
Или кровь из наших вен
Отдадим народу?

Роберт Бёрнс,
«Брюс — шотландцам»

Увы и ах, но для современного общества, как и для современной научно-популярной литературы, самостоятельная история русских земель центральной России есть terra incognita, населенная драконами.

Экспедиции в эту область отечественной истории, как правило, изначально заражены вирусом «государствоцентризма», что приводит путников либо в пасть Сциллы лубочного «государствопочитания» (когда всю богатую и яркую историю Рязани, Твери, Новгорода, Брянска сводят к неизбежному «объединению» вокруг одного всем нам известного центра), либо в водоворот Харибды истеричного «исторического сепаратизма», переходящего в русофобию.

Избранный объект обсуждения даёт нам особо богатую пищу для размышлений, так как Смоленщина за указанный период побывала и относительно самостоятельной «землёй» в составе корпоративного владения клана Рюриковичей, и автономной частью Улуса Джучи, и «федеральным округом» в составе Великого Княжества Литовского (ВКЛ), и важнейшей твердыней Московского Царства (МЦ), и восточной окраиной Речи Посполитой (РП). Богатая и бурная история даёт возможность проследить за изменениями в этническом самосознании смолян, за методиками «нациостроительства» в исполнении различных властей Средневековья и Нового Времени, за влиянием «народного мнения» на перипетии бесконечной борьбы за власть и жизнь в Восточной Европе.

И, кроме того, печальная загадка возвышения и падения Смоленска, загадка его «бессмысленного» и беспримерного мужества задевает меня чуть ли не больше всех остальных загадок нашей истории.

Раздел 1. Борьба за первенство

«О, светло светлая и прекрасно украшенная, земля Русская!
Отсюда до угров и до ляхов, до чехов, от чехов до ятвягов,
от ятвягов до литовцев, до немцев, от немцев до карелов,
от карелов до Устюга…
то все с помощью Божьею покорено
было христианскому народу».

Смоленская земля, окончательно сложившаяся после 1125 года, удобно расположилась на пересечении Днепровского, Западно-Двинского, Волховского и Волжского торговых путей. Крупнейшими центрами Смоленщины, помимо собственно столицы, стали Торопец и Ржева на севере и северо-востоке, Вязьма и Дорогобуж на востоке, Рославль, Мстиславль и Кричев на юге, Орша на западе.

Могущественному княжеству, основанному на месте одного из трех центров «варяжской Руси», уделяют совсем немного места в общих курсах истории России. А ведь в XII–XIII веках на территории Смоленской земли насчитывалось не менее 150 укрепленных поселений, что является вторым результатом среди всех земель Руси! [А.В. Куза. Древняя Русь. Город, замок, село. М., 1985, с. 30–31, 116, 119. Табл. 12, 19]

Более того, Ростислав Мстиславич, Рюрик Ростиславич, Мстислав Мстиславич и другие яркие представители «смоленской ветви» потомков Владимира Мономаха обеспечили своей земле впечатляющее политическое доминирование на территориях распадающейся «империи» Рюриковичей. Представители Смоленской земли за два десятилетия на переломе столетий (до битвы на Калке) в сумме набрали 33 года княжения на главных «общерусских» столах, не имеющих собственной княжеской династии: Киеве, Новгороде и Галиче.

Для того, чтобы лучше понять значение этого факта, нужно вспомнить, что политическая история Руси в XII–XIII веках во многом определялась противостоянием между четырьмя основными «великими княжескими домами»: 1) черниговскими потомками Олега Святославича; 2) смоленскими потомками Ростислава Мстиславича; 3) суздальским домом Юрия Долгорукого; 4) владимиро-волынскими наследниками Изяслава Мстиславича.

И вот у владимиро-суздальских Юрьевичей, объявленных в пропаганде более позднего времени «распорядителями Русской земли» — 12 лет на «общерусских» столах; у волынских Изяславичей и черниговских Ольговичей — по 8. При этом в Киеве смоленские Ростиславичи правили в сумме 19 лет против 3 у Ольговичей и года у Изяславичей, в Новгороде — 11 против 12 у Юрьевичей. Апогеем могущества Ростиславичей можно считать 1217–1218 и 1220–1221 гг., когда они владели и Киевом, и Новгородом, и Галичем [Горский А.А. Русские земли в XIII–XIV веках: пути политического развития. М., 1996].

Но борьбой за общерусские столы экспансионистские устремления смоленского княжеского дома не ограничивались. Судя по всему, смоляне активно вмешивались и в дела соседней Полоцкой земли. Так под 1220 годом Ян Длугош в своей фундаментальной работе привел известие о разгроме смоленским князем Мстиславом Давыдовичем литовцев, грабивших окрестности Полоцка [Długossi J., Historiae Poloniae, Cracoviae, p. 181]. А под 1221 годом Мацей Стрыйковский, другой известный польский автор раннего Нового Времени, сообщает о захвате Полоцка смоленской и владимиро-суздальской ратями.

Наконец, упомяну о соглашениях между Смоленском и Ригой (самое раннее из коих датировано 1229 годом), в которых со временем возникли формулировки, подчеркивающие исключительную роль Смоленска в торговых

связях между Русью и Ригой (с 40-х годов XIII века немецким купцам было запрещено проезжать через Смоленск в другие русские города без разрешения смоленского князя).

И все это могущество довольно быстро уходит в небытие… Причем монголы тут не виноваты. Смоленск не был разрушен в ходе вторжения «Батыевой рати», но по подсчетам из уже цитированной работы «Древняя Русь. Город, замок, село» выходит, что во второй половине XIII века на Смоленской земле прекратили своё существование не менее 108 городов (примерно 70 % от общего количества). Их восстановлению не помогло и гипотетически возможное бегство народа из Южной Руси, с Киевской и Переяславской земель: в XIV веке было восстановлено и основано только 42 поселения. Таким образом «коэффициент восстановления» для Смоленщины составил примерно 40 %, что более чем в три раза хуже аналогичного показателя для соседней Владимиро-Суздальской земли (Здесь нет никакой ошибки! Во Владимиро-Суздальской земле в XIV веке появилось больше городов, чем было разрушено в предыдущие 60 лет).

На текущий момент можно выделить четыре группы причин, что сделали во второй половине XIII века смоленских князей зависимыми от великих князей владимирских.

(1) Разрушительная война за общерусские столы 30-х годов XIII века, что затронула земли от Дуная до Донца и Дона и сделала столь легкой задачу Батыя. Смоленские Ростиславичи в ней участвовали по полной… и проиграли. В 1228–1240 гг. вперед в неформальном общем зачете среди князей Руси вырываются «владимиро-суздальские» Юрьевичи. За этот «военный» период на их счету 12 лет княжения на общерусских столах, у Ольговичей — 8, Ростиславичей — 7, Изяславичей —4,5. При этом Ростиславичи сумели в кровавой каше растратить немалое количество людских ресурсов своей земли.

(2) Потеря Новгорода. «Теневые» лидеры Юрьевичей — Ярослав Всеволодович и его сын Александр Ярославич «Невский» — в 30-е и 40-е годы XIII века фактически закрепили этот наименее пострадавший от татар стол за правителями Владимиро-Суздальской земли.

(3) Литовская угроза. В работе Д.Н. Александрова, Д.М. Володихина «Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII-XVI веках» убедительно показано, что между 1239 и 1252 гг. в Полоцке произошло утверждение литовской династии. А значит целью литовских набегов, что по разрушительности своей могли поспорить с татарскими, становится Смоленская земля. И вот в 1258 г. литовцы и полочане предприняли совместный поход в Смоленскую землю и взяли «войщину на щит» [Воскресенская летопись, ПСРЛ, т. 7, с. 313].

(4) Last but not least: роковое стечение обстоятельств:

> [1230] Того же лета бысть мор силен в Смоленсце, сотвориша четыре скудельницы и положиша в дву 16 тысяць, а в третьеи 7000, а в четвертои 9000. Се же бысть по два лета [Московская Академическая летопись].

Почти все население Смоленска исчезло в один год!

И вместо комментариев: под 1232 годом Воскресенская летопись сообщает о нападении недавнего смоленского «подручного» — князя Святослава Мстиславича — на Смоленск с полоцким войском. Символично, что и финальную точку в истории независимой Смоленской земли поставила все та же «бледная царица» чума, после официального визита которой в 1387 г. то ли пятеро, то ли десятеро смолян могли лишь запереть ворота переполненного трупами мертвого города.

Вот она, «точка бифуркации». 30-е и 40-е годы XIII столетия, когда банальное стечение обстоятельств и результаты пары сражений вполне могли переписать историю Восточной Европы. Но мир с империей Ростиславичей со столицей в Смоленске, без Великого княжества Литовского и «трех братских народов», не сложился. Бывает. На рубеже XIII и XIV веков смоленские князья еще пытались возродить былое величие, они сумели получить для себя Брянск и тем самым разрезать Черниговскую землю надвое, добив это славное прошлым княжество. Федор Ростиславич, пользуясь поддержкой Орды, к 1294 г. собрал странную «квазиимперию» из Смоленска, Ярославля, Чернигова, Переяславля, Витебска. Но «точка бифуркации» была пройдена и историю уже определяли другие.

Подводя итоги этой печальной главы, нужно сказать несколько слов о сообщениях источников, позволяющих пролить свет на самоопределение жителей Смоленской земли в рассматриваемый период. До нас, к сожалению, не дошли собственно смоленские летописи. Однако, опираясь на сообщения летописцев Киева и Северо-Востока, можем заключить, что термин «Русь» и производные от него употреблялся в двояком значении — как обозначение особого народа (синонимом в данном случае может являться словосочетание «язык русский») древнерусского и как обозначение страны — государства (в этом случае синонимом служило словосочетание «Русская земля»).

Ранее мы уже обсуждали эволюцию употребления «термина» «Русь» как обозначение страны в «узком» и более «широком» значениях. Совершенно очевидно, что в состав «Руси в широком смысле» наш Смоленск входил:

> «придоша Суздалци ратью к Новугороду... а с ними князь Мьстиславъ съ Смолняны и с Рязанци, съ Муромци с Торончаны, с Полочаны, вся земля просто Руская» [Новгородская IV летопись под 1169 годом].

По счастью, возможность из первых рук узнать, что думали о себе сами жители Смоленска, все-таки есть. Уже упоминавшийся договор Смоленска с Ригой 1229 года не оставляет сомнений в том, что «смольняне» — составители договора с русской стороны — не только употребляли по отношению к своей области и ее населению термин «Русь» в его двух основных значениях, но и широко использовали производные от него— «русин», «русские» купцы, «Русская» земля»:

> «Таже правда боуди Роуси в Ризе, на Готьскомь березе … Аще который товар възметь Роусиноу Немчича … Аще кътурый Роусин или Немчичь (противитися) въсхочеть сеи правде, да тъ противен Богу и сеи правде» [Список 1229 г. и список XIII ст. после 1274 г., Русско-Ливонские Акты, стр. 420–445].

Раздел 2. Долгое завоевание

«Вся Русь должна принадлежать Литве»

Четыре группы причин, объясняющих поражение смоленского княжеского дома в конкуренции с другими великими домами, не могут полностью описать происхождение того великого кризиса, что охватил к XIII веку всё «семейное дело» Рюриковичей.

Некогда могущественное протогосударственное образование, уже как целое, медленно, но верно, поколение за поколением, теряло силу.

Сначала «Русь» ушла с Черного моря, затем — из циркумпонтийского региона, оставив практически все земли на юг от днепровских порогов печенегам и куманам-половцам. Степняки, что во времена Святослава Старого бежали от Киева от одной лишь тени княжеской дружины, со временем вошли во вкус и принялись ходить к русским столицам как на работу. Отступали Рюриковичи к XIII веку и на севере, отдав Прибалтику практически без боя. Отступали и на западе, где всерьез встал вопрос о переходе Галицкой земли в состав Венгерского королевства.

Общую причину этого кризиса применительно конкретно к Смоленску отлично сформулировал более ста лет назад П.В. Голубовский в своей блистательной монографии «История Смоленской земли до начала XV столетия»:

> «…неудачи были, конечно, подготовлены всей политикой смоленского князя, внимание которого, главным образом, занимали интересы династические».

Здесь всё сказано. Практически во всех землях Руси сформировалось и постоянно воспроизводилось противоречие между интересами государства, концентрированным выражением которого и являлся сакральный род облеченных властью потомков Рюрика, и интересами конкретных земель.

В смоленской истории это выражено особенно четко: местные Ростиславичи использовали ресурсы земли не для округления смоленских владений, но для получения новых и новых столов представителями своего княжеского дома. Этот постоянный экспорт князей и бояр сдерживал распад собственно Смоленской земли ценой её постепенной деградации.

Отмеченная специфика местной политики ярко отразилась в постоянной борьбе князя со смоленским вечем. Уже Роман Ростиславич, сын основателя династии, «много зле претерпел от смолян»: в 1175 г. смоляне прогоняют его сына Ярополка Романовича, оставленного отцом в городе, в 1185 г. отказываются продолжать поход на Киев. В 1186 г. в конфликте с другим Ростиславичем, Давыдом, пало множество голов лучших смоленских людей. В 1195 г. Святослав Всеволодович имел тяжбу и со своими родственниками, и со Смоленской землёй [См. П.В. Голубовский, История Смоленской земли…, с. 114 и далее].

Наконец, уже после ордынского нашествия планы упомянутого выше Федора Ростиславича «Черного» по созданию огромной «династической» империи из русских городов, пожалованных ханом, были в 1297 г. сорваны именно в Смоленске, его родном городе. Нежелание горожан работать на такие про-

екты своего князя позволило, видимо, его племяннику Александру Глебовичу «взя *лестью* княжение Смоленское» [Лаврентьевская летопись, с. 500].

Легкий успех Александра Глебовича весьма ярко контрастирует с несколькими случаями неудачных попыток захватить город вопреки воле его жителей. Так, в 1298 г. тот же Федор Ростиславич безуспешно пытается вернуть себе Смоленск. В 1333 г. брянский князь Дмитрий Романович неожиданно предпринимает движение к Смоленску, причем приводит с собою и татарские отряды. Но, несмотря на ханскую помощь, предприятие Дмитрия было неудачно, хотя князья и «бишася много» [Никоновская летопись, ч. III, с. 161]. Наконец, в 1340 г. сам хан Узбек отправил большую рать под начальством Тувлубия против смоленского князя. С татарскими войсками соединились рязанский князь Иван Коротопол, Константин Суздальский, Константин Ростовский, Иван Друцкий, а Иван Данилович (князь московский) уклонился от личного участия, отправив свою рать под началом воевод. Союзники подошли к Смоленску, пожгли посады, разорили много сел, но города взять не смогли [Никонов. летоп. ч. III, с. 170–171; Супрасльская летоп. с. 133; Архангельская летоп. с. 77]. Удивительный факт на фоне печальной судьбы других русских городов, оказавшихся целью ордынского удара. Смоленск явно примерял доспех «неприступного бастиона» старой Руси.

А между тем, пока Рюриковичи по большей части еще продолжали бороться за лучшие столы вместо укрепления и расширения своих земель, на северо-западных границах их владений случилось неизбежное. Литовские князья сформировали ядро своего полиэтничного государства и заключили «союз» хотя бы со своими элитами. Со времен Гедимина и его сына Ольгерда (первая половина XIV века) Литва приступила к масштабной экспансии в интересах своих князей и своего общества, и противостоять таким объединенным усилиям князья и земли Руси не могли, а иногда и не хотели. Вопрос литовского завоевания Смоленска становится вопросом времени.

Еще в середине XIII века начинаются усиленные вторжения Литвы в западные волости Смоленского княжества. В 1234, 1245 и 1253 гг. происходят набеги на Торопец, что завершается в итоге отторжением северной части Смоленской земли. [Лавр. лет., с. 486, Новгород. Первая лет. с. 244; 271, 274]. В 1358 г. Ольгерд Гедиминович вторгся уже в южную часть смоленских владений, на Посожье, и взял Мстиславль [Никон. лет., ч. III, с. 213].

Смоленские князья пытались противопоставить этому наступлению когда покорность, когда — союз с Москвой, поднимающимся на востоке аналогом Литвы, с князьями соседних земель. И в предпоследнем акте драмы, в 1386 г. Андрей Ольгердович (да, именно Ольгердович) Полоцкий в союзе со Святославом Ивановичем Смоленским организовали поход против владений Ягайло, великого князя литовского и свежеизбранного польского короля, «и много зла причинили христианам». В этой войне Святослав Иванович, видимо, желал вернуть мстиславльские, рославльские и кричевские земли, принадлежавшие ранее смоленским князьям. Предприняв неудачный поход против Витебска и Орши, он направился к Мстиславлю, 7 мая 1386 г. осадил его, и «начал добывать его и бить пороками …, а по земле Мстиславской распустил

своих воинов, и много крови христианской пролил». Трепетное отношение Рюриковичей к земле, которую они считали своей, налицо.

Сюда, к Мстиславлю, и подошли полки Ягайлы. Смоляне потерпели поражение. Святослав был убит, а его дети, Юрий и Глеб, взяты в плен. Победители пришли в Смоленск и посадили Юрия Святославовича князем. Юрий принес Ягайло присягу на верность и признал зависимость от Великого княжества литовского (ВКЛ) и Польши. Так и написали транслитом:

> «My Jurii Swiatoslawicz kniaź welikyi Smolenskyi dajem wiedomo kto koli sju hramotu widił a lubo slysził s Wolodisławom Bożeju Miłostiju s korolem Polskim, Litowskim i Ruskim… mi z nim za odyn byty, nieostaty mi korola nikotorym wieriemianiem a nikotorum diełom» [Monumenta Medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, II].

Связь между Литвой и собственно Смоленском была специфическим образом укреплена в 1395–1396 гг., когда «брань» и «разность» между братьями Юрием и Глебом Святославичами, а также военная хитрость знаменитого Витовта помогли временно включить город над вольным Днепром в состав Великого княжества, формально связанного с Польшей династической унией.

Однако первое завоевание оказалось непрочным и одно лишь появление под Смоленском рязанского князя Олега вместе с «природным» смоленским князем Юрием Святославичем в 1401 г. привело к «мятежу и несогласию» в городе и падению власти ВКЛ. Смоляне отворили ворота «своему» князю Юрию, чем продемонстрировали факт существования в городе специфического политического самосознания, не готового пока мириться с подчиненным положением своей земли. В августе месяце 1401 г. утвердился в Смоленске Юрий, а осенью того же года Витовт уже стоял с полками под этим городом. И снова в Смоленске — раскол, дошедший до вооруженных столкновений; но противники Литвы в этот раз осилили, перебили многих ее приверженцев, и Витовт, простояв четыре недели понапрасну, отступил. Вот только Рязань не смогла устоять перед силой Витовта, и в 1402 году:

> «Родославъ Олговичь Рязански [сын того самого Олега Ивановича Рязанского] иде ратью на Дебрянескъ и сретоша его князи литовьстиі, князь Семенъ Лугвени Олгердовичь, князь Александръ Патрекеевичь Стародубскыи и бысть имъ бои у Любутьска, и побила Литва Рязанцевъ, а князя Родослава изнимаша и приведша его съ нужею къ Витовту».

Итог закономерен: в 1404 г. после двух осад власть ВКЛ в Городе была восстановлена. Примерно тогда же была взята Вязьма, превратившаяся в дальний восточный форпост Витовта. Описания расправ над политическими противниками, что после каждой удачи устраивали в Смоленской земле что Юрий, что Витовт я опущу из-за их тривиальности. [Хроника Быховца; ПСРЛ, т. 32, с. 73; т. 11, с. 163, 186-188; т. 18, с. 150; т. 9, с. 163; т. 16, с. 147].

Смоленск начал постепенно включаться в жизнь нового для себя государства, все более активным и целенаправленным становилось его участие в важных для этого мира событиях. Смоленские полки сражались под Грюнвальдом в 1410 году вместе с полками Польского королевства и Великого кня-

жества Литовского*. Зато в гражданской «войне Свидригайлы» Смоленск выступил против Польши с Литвой и был вместе с Витебском и Полоцком разбит в битве под Вилькомиром, где пало «множество... князей, и бояр, и мещан (местичов)» [ПСРЛ, т. 35, с. 78, 109].

Важно отметить, что относительно этой гражданской войны в ВКЛ 1432–1437 гг. белорусско-литовские летописи весьма четко различают «Русь» и «Литву». Вот характерный пример из Хроники Быховца:

> «На лето... князь великий Свидригайло, собравшися со князи русскими и з бояры, и со всею силою рускою и пойде ко Литве».

Подобная же фраза есть в летописи Красинского:

> «...тое ж зимы в другой раз князь великый Швитригаило собрал силу великую русскую и поидеть на Литву, а повоевали литовское земли много множество..». [ПСРЛ, т. 32, с. 155; ПСРЛ, т. 35, с. 142]

Не менее четко «этническое» разделение проводится в польских хрониках Яна Длугоша, Мартина Кромера и Мацея Стрыйковского. М. Стрыйковский, перефразируя Длугоша, пишет, что к 1432 г. литовская шляхта приобрела к Свидригайло стойкую неприязнь по той причине, что он раздавал уряды «руссакам и Москве» [Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi, Warszawa, 1846, т. II, с. 185]. Длугош утверждает, что

> «...князь Сигизмунд получил под свою власть все замки литовские, как-то: Вильно, Троки, Гродно. Земли же русские, Смоленск, Витебск, князю Свидригайло остались верны» [Długosz J.. Dzieła wszystkie, Kraków, 1869, т. V, с. 444].

Описывая ситуацию, создавшуюся после поражения Свидригайло при Ошмянах, Длугош отмечает, что этот мятежный князь бежал на Русь, где был принят русскими

> «...а более всего смоленчанами, с которыми он потом воевал в Литве. Поэтому также руссаки полочане и киевляне приняли его князем».

Таким образом, вслед за Охманьским, Володихиным и многими иными авторами Вильно, Троки, Новгородок, Слоним, Волковыск, Гродно, Браслав, Минск в первой половине XV века надо отнести к «Литве», а Смоленск вместе с Витебском, Полоцком, Киевом и другими городами по Двине и Днепру — к «Руси».

В 1440 г. Смоленск в очередной раз показал свой характер, когда после убийства короля и великого князя Сигизмунда

> «на святой неделе в среду вздумали смольняне, черные люди, кузнецы, кожемяки, сапожники, мясники, котельники Андрея [наместника королевского] силой выгнать из города и нарушить присягу».

---

* Смоленский полк (хоругвь) на Грюнвальдском поле был один. Миф о «трех смоленских полках» берет начало от неточного сообщения Длугоша в его «Хронике». Дело в том, что три полка (хоругви) — смоленский, мстиславльский, оршанский — находились под командованием одного и того же князя Лугвена (он же Семен), родного брата Ягайло. — *Прим. ред.*

После жестоких столкновений между смоленским боярством и черным людом победители пригласили в Город на княжение Юрия из Мстиславля. Первая попытка войск нового короля и великого князя — Казимира IV — взять Смоленск в конце этого года была безуспешной. Только второй поход, на этот раз уже с личным участием самого короля и великого князя, привел к капитуляции города и бегству Юрия Мстиславского в Москву.

Подводя промежуточные итоги, можно заключить, что Смоленская земля стала де-факто последним серьезным приобретением ВКЛ на востоке; что завоевание и подчинение Смоленска осуществлялось «железом и кровью» и требовало от Литвы серьезного напряжения сил; что в то же время Город не выглядел оккупированной и эксплуатируемой колонией: даже в ходе жестких политических столкновений с Литвой и Польшей находились в его стенах люди, связанные с ВКЛ и верные ему.

Поражение в гражданской войне и подавление восстания 1440 года не стало катастрофой: Смоленщина сохранила вполне достойное положение в Великом княжестве и имела неплохие условия для дальнейшего существования в его государственном организме.

Раздел 3. Примирение и первая героическая оборона Смоленска

«И приговорил государь,
что ему идти к Смоленску в третие»

Ведь были методы укрепления связей Смоленска с ВКЛ и Польшей и помимо победоносных походов и грома осадных пушек. Первый привилей Смоленску выдал еще Витовт после второго завоевания города, в 1404 году. Второй привилей — Казимира IV — стал, видимо, результатом восстания 1440–1442 гг. [см. Бугославский Г. Смоленская земля в литовский период; Ясинский М.Н. Уставные грамоты литовско-русское государства]. Содержание этих пропавших документов может быть восстановлено по привилею Александра 1505 г. [см. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (АЗР), т. 1, № 213].

Важнейшим итогом упорной борьбы смолян за свои права и привилегии стало уравнение в правах князей, бояр и панов смоленских с князьями, боярами и панами литовскими. По-своему важны были и гарантия права завещания, и ряд серьезных привилегий экономического характера, вроде освобождения от тамги и обязательства короля не держать в Смоленске корчмы.

Свою роль сыграло и некоторое ослабление накала религиозной борьбы в ВКЛ, в том числе в Смоленске. Да, по знаменитой Городельской унии шляхте «земель литовских» даровался ряд привилегий, которыми, как это не раз было подчеркнуто, могут пользоваться только «...почитатели христианской религии, Римской церкви подвластные, не схизматики или другие неверующие» [СБНМБ, с. 22]. Однако к середине XV века стало очевидным, что масштабных притеснений своих православных подданных на восточных границах ВКЛ вести или не может, или не желает, и М. Меховский в трактате «О двух Сарматиях» спокойно констатировал:

«...в Полоцке, Смоленске и затем к югу за Киев все... держатся греческого обряда и подчиняются патриарху Константинопольскому» [Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. М.-Л., 1936, с. 109].

А сам Смоленск в упомянутом выше привилее Казимира Ягеллончика получил гарантии неприкосновенности церковного имущества и обещание «...християнства греческого закону не рушити, налоги им на веру не чинити» [АЗР, т. 1, с. 360].

Умиротворение Смоленска очень пригодилось правителям ВКЛ в грядущих потрясениях. Действительно, некогда могучее и опасное для соседей государство, достигнув, казалось бы, вершины могущества, вдруг начало забывать о таких мелочах, как выполнение договоров и защита подданных. Этим воспользовалось Великое Княжество Московское, где ветвь Рюриковичей по примеру Литвы заключила союз с местной элитой и приступила к расширению своей земли вместо поиска новых столов.

Новгород Великий в 1470–1471 году принял себе князя из рук Казимира и заключил с последним договор, обещав принять у себя королевского наместника и выплачивать дань в обмен на защиту [Янин В.Л., Новгородские акты XII-XV веков, с. 187; ГНП, № 77, с. 129; ПСРЛ т. 39, с. 148, 155]. Король польский и великий князь литовский не мог не понимать, что создаёт для своего московского коллеги casus belli, пройти мимо которого нельзя.

Но Казимир IV так и не предпринял никаких реальных действий во исполнение своих обязательств сюзерена. Эта история повторилась и в 1480 г., когда войска ВКЛ не пришли на помощь ни к мятежным братьям московского князя, ни к хану Большой Орды Ахмату, ни к вассалам ВКЛ в землях по верховьям Оки, когда отступающий от Угры Ахмат «...побеже… по королевой державе, воюя его землю за измену» [ПСРЛ т. 25, стр. 328]. Не помог Казимир Ягеллончик и старому союзнику ВКЛ — Тверской земле в 1485 г. И, наконец, судьба разоренного крымским ханом Менгли-Гиреем Киева неприятно контрастировала с благополучием городов восточного соседа.

Парад отступлений логично перерос в «странную войну» 1492–1494 гг., когда переход к Москве многих из относительно самостийных Новосильских князей (Белевских, Одоевских, Воротынских) закончился наступлением сильных московских отрядов на принадлежащие уже непосредственно великому князю литовскому Вязьму, Любутск, Мценск, Мезецк, Мосальск. Главной ударной силой ВКЛ в этой войне стали смоляне. Именно «смоленский воевода князя великого Литовского… пан Юрий Глебович… прииде под грады под Серпееск да Мезеческ с силою многою» и отбил эти господарские городки [ПСРЛ, т. 28, с. 322–323]. Именно смоляне упорно оборонялись в верховских городках во время большого наступления русских войск:

/после второго взятия Мезецка московские воеводы/ «...изымаша во граде Кривца, околничего смоленского, и иных многих князей, панов литовских и смолнян»;

/в Серпейске/ «изымаша во граде Ивана Феодорова сына Плюскова, смолянина, и иных многих князей, панов, и литвы, и смолян двора великого князя Александра Литовскаго» [ПСРЛ т. 24, с. 210]

Мы видим, что смоленское боярство к концу XV века выступало как сила, вполне лояльная ВКЛ, как главный защитник интересов государства на его восточных границах. Приближалось время испытаний для города в целом: война 1500–1503 гг. была по сути дела растянувшейся на несколько лет военной катастрофой Великого Княжества Литовского. После падения Торопца, Белой, Мосальска, Брянска, Стародуба, Трубчевска, Новгород-Северского, Путивля, Любеча, Гомеля, Чернигова — Смоленск превратился в главную крепость ВКЛ на востоке и точку приложения все основных военных усилий формирующейся России.

Александр, великий князь литовский и король польский, поспешил принять меры для укрепления этой крепости: 16 августа 1502 г. смоленские мещане по своему челобитью получили льготную грамоту с освобождением на шесть лет от уплаты серебщины и ордынщины [АЗР, т. 1, № 199, с. 347]. И началось.

В 1502 г., осенью Дмитрий Иванович, сын великого князя московского «Землю Литовскую повоева и поплени, а града Смоленска не взял, понеже крепок бе» [ПСРЛ, т. 28, с. 336]. Источники с другой стороны фронта добавляют:

> «москвичи... город Смоленск, мало не весь пушками обложивши, и день и ночь беспрестанно его добывали... невымовыя штурмы на него чинили» [ПСРЛ, т. 32, с. 168].

Александр, великий князь литовский и король польский в одном лице, еще 9 июня получил из Смоленска известие о приближении к городу «русских князей». В августе, будучи в Минске, он узнал о движении основных сил противника к Смоленску, об акциях против Полоцка и Витебска. К Александру приходили жители Смоленска «с плачем и мольбой» о защите от врага, он радуется известиям об отваге смолян в обороне.

Наконец, он получил известие, что 17 сентября, когда для «великой рати» Дмитрия Ивановича «корму не стало, не на чем было стояти и города достовати», русские отступили от Смоленска. Возможно, на решение русских об отступлении повлияло и движение войск ВКЛ к Орше, но мужественная оборона на стенах Смоленска, без сомнений, определила итог этой компании [AA, Krakow, 1927, № 80, p. 100, 124, 128; РИО, т. 41, с. 439, 461; ПСРЛ, т. 37, с. 173, Хроника Быховца].

Дальше — больше. В 1507 г. Смоленск еще легко отделался. Зато:

> [1512] «великий князь [Василий III московский и всея Руси]... воевал осень и зиму до великих заговен, а землю пустошил всю, города же ... не взял» [ПСРЛ, т. 4, ч. 1, с. 538].

140 пушек под стенами Смоленска и яростные штурмы не помогли.

> [1513] «обступиша град [русские] и стрельницу Крыношевскую розбиша...и града Смоленска людям великие скорби нанесе» [ИЛ, с. 194].
>
> [1513] «добрые люди в крепости рыцарски оборонялись, терпели большую нужду от врагов, а также голод... решившись все-таки скорее съесть друг друга, чем сдаться» [Wapovski B., p. 115].

И, наконец:

[1514] «Пришел князь великий сам и с своими братьями под город Смоленск с многими силами и с великим нарядом пушечным. И пушки и пищали большие около града поставив, повелел бить град со всех сторон и приступы великие чинить без отдыха; и огненными пушками в град бить, так что от пушечного и пищального и людского кричания и вопля, также и от градских людей супротивного боя пушек и пищалей земля колебалась, и друг друга не видели, и весь град в пламени и в дыму, казалось, вздымался. И страх великий напал на горожан, и начали из града кричать, чтобы великий государь пожаловал, меч свой унял, а бою велел перестать, а они хотят государю бить челом и град сдать» [ПСРЛ, т. 37, с. 100].

Без деблокирующей армии не мог тут помочь и очередной привилей, выданный Смоленску теперь уже Сигизмундом I, в котором прямо подчеркивалась роль смолян в обороне восточных границ ВКЛ [см. Кром М. Неизвестный привилей Сигизмунда I Смоленску (1513 г.). // От Древней Руси к России нового времени: Сб. ст. к 70-летию А.Л. Хорошкевич. М., 2003, с. 133-139]. Ничем не мог помочь ВКЛ и авторитет смоленского владыки Варсонофия, заклинавшего жителей «защищать крепость до последнего» [Acta Tomiciana, Posnanie, III, № 80, p. 70]

И снова подведем промежуточный итог: смоленская элита в войнах конца XV — первой четверти XVI века отважно сражалась за своего сюзерена, за великого князя литовского и короля польского против превосходящих сил противника. А героическая оборона Смоленска в четырех кампаниях помогла ВКЛ пережить весьма тяжелый период своей истории, когда под натиском стремительно расширяющейся Москвы его великие князья часто демонстрировали неспособность к быстрым и решительным ответам на вызовы времени.

Стены Города приняли на себя самый тяжелый, самый яростный натиск, и после 1514 года давление на ВКЛ с востока начало временно слабеть.

Раздел 4. Вторая героическая оборона Смоленска

«Аще бы таких крепкостоятельных градов в Росийском государстве хотя и немного было, никако же бы тем нашим врагам и злым волкам было в нашу землю входно»

Без малого 100 лет прошло — и снова все перевернулось. 16 сентября 1609 г. передовые отряды, возглавляемые литовским канцлером Львом Сапегой, подошли к Смоленску, а через три дня к ним присоединились главные силы под командованием короля Сигизмунда III Вазы, которые 21 сентября начали осаду города. Снова смоляне пытаются удержать расползающуюся границу (даже очищают Дорогобуж от тушинцев), снова под стены подходит сильный враг, снова деблокирующей армии нет, снова судьба страны зависит от стойкости гарнизона и жителей Города.

Я не буду здесь пересказывать все обстоятельства почти 20-месячной героической обороны Смоленска, не буду рассказывать о ночном штурме 25

сентября 1609 г., о минной войне, о жестоких схватках в подземных галереях, о штурмах 11 августа и 21 ноября 1610 г. Не буду особо распространяться и о феерической истории, в которой «Новодворский, кавалер Мальтийский» пробирался в смоленскую клоаку с мешком пороха. Скажу лишь о главном: на этот раз смоляне на стенах своего города спасли уже Россию, что признавали и признают абсолютно все, включая неизвестного нам автора «Новой повести о преславном Российском царстве», агитационно-пропагандистского патриотического документа начала 1611 года, процитированного в заголовке настоящего раздела.

Интереснее всего понять, как и отчего произошла такая удивительная метаморфоза с городом-героем этого опуса. Для этого придется вернуться в конец прошлого раздела, в 1514 год, когда войска Василия III присоединили Смоленск к России. Честно признаюсь, я не симпатизирую этому великому князю, но вот смоленская победа была им оформлена красиво. Государь сумел сразу сделать сильный ход, дав волю сидевшим в осаде служилым людям:

> «И которые похотели служите великому князю, и тем князь великий велел дать жалование по 2 рубля денег да по сукну по лунскому и к Москве их отпустил. А которые не похотели служить, а тем давал по рублю и к королю отпустил» [ПСРЛ, т. 37, с. 101].

Многие из наиболее верных людей «литовской партии» воспользовались предоставленной возможностью, что подтверждается списком розданных смоленским боярам в ВКЛ хлебокормлений в 1514 году. Выехали представители виднейших боярских фамилий: Плюсковы, Ходыкины, Кривцовы [Литовская Метрика, кн. 7, с. 1171-1174]. Но многие предпочли остаться, особенно с учетом того, что Василий III «не повеле у них … тех поместий отимати, повеле им по прежнему владети, кто чем владеет» [Повесть о победах Московского государства, с. 28]. На московской службе остались представители Басиных, Жабиных, Кривцовых, Плюсковых, Пивовых… Всего, как показано в замечательной работе М.М. Крома «Меж Русью и Литвой», из списка родов, упоминающихся в Литовской Метрике в реестре князей, бояр и слуг смоленских в 1480-х гг. более 30 фамилий оказалось в списках Дворцовой тетради, то есть было причислено в XVI веке к верхушке служилого сословия Московского Царства.

Для успокоения оставшихся горожан московский государь по примеру великих князей литовских выдал по их челобитью жалованную грамоту, копировавшую основные статьи прежних смоленских привилеев, отменил некоторые налоги. Особо было подчеркнуто, что государь собирается свой город Смоленск «держати о всем по тому, как их держал великий князь Витофт и иные государеве, и Александр король и Жигимонт» [СГГД, ч. 1, № 148, с. 412]. К сожалению, «быстрая» измена владыки Варсонофия, раскрытая наместником князем В.В. Шуйским, испортила очередной интереснейший эксперимент по развитию городского самоуправления в Московском Царстве [ПСРЛ, т. 6, с. 256; т. 8, с. 258]. Василий III счел себя относительно свободным от обязательств перед заговорщиками и «заговорщиками», и применил опробованные методы «нациостроительства»:

«…бояром смоленским поместья подав на Москве, а москвичом в Смоленске поместья подавав» [ПСРЛ, т. 35, с. 235]; «которым людем велел бытии на Москву, и государь… тех пожаловал, дворы им на Москве и лавки велел подавати» [РИО, т. 35, с. 682].

И действительно, к 50-м годам XVI века (по таблицам все того же Крома) из числа известных смоленских бояр Пивовы оказались в Ярославле, Плюсковы — в Медыни, Жабины — в Можайске, Полтевы — в Ярославле и Владимире. Хотя менее заметные Вошкины, Ходневы, Шестаковы и прочие и во второй половине XVI века числились по Смоленску под именем «земцев».

Результатом этой довольно умеренной политики Москвы стало то, что после серии «пэрэтрахиваний» служилого сословия Смоленской земли, Город встретил в 1609 г. армию польского короля как серьезная и достаточно монолитная сила, готовая вынести тяжелейшие испытания ради своей новой Родины.

Комментарии очевидцев наглядно демонстрируют нам позицию смолян в 1609 г., органично дополнившую силу возведенных уже под властью Московского Царства грандиозных городских укреплений:

«Жители Смоленска повесили Москвитянина, посланного к ним от наших для сообщения им известия, и что сам Король находится в походе с сильным войском».

«Москвитяне ежедневно захватывают немало наших, особенно из тех, которые ездят за съестными припасами, и это не удивительно, потому что они выезжают в неприятельской земле точно так же беспечно, как будто в собственном своем доме» [Самуил Бельский, Дневник 1609 года].

«…по прибытии нашем под Смоленск, их тотчас стало убывать во множестве от болезни, начинавшейся в ногах и распространявшейся потом по всему телу. Столь ужасной и частой смерти Москвитян, умиравших по несколько сот ежедневно, причиной был не столько недостаток в продовольствии, как особенно бывшая между ними какая-то язва, не вредившая нам нисколько («и грех же ради наших, прежде в Смоленск на людей болезнь великая цинга»). [Летопись о Мятежах, стр. 218].

И вот после решающего штурма «огонь достигнул запасов пороха (коего достаточно было бы на несколько лет), и произвел чрезвычайное действие: взорвана была половина огромной церкви (при которой имел свое пребывание архиепископ); с собравшимися в нее людьми, которых неизвестно даже куда девались разбросанные остатки и как бы с дымом улетали. Когда огонь распространился, многие из Москвитян, подобно как и в Москве добровольно бросились в пламя за православную, говорили они, веру. Сам Шеин, запершись в одной из башен, с которой как сказано, стреляя в Немцев, так раздражил их, убив более десяти, что они непременно хотели брать его приступом; однако не легко бы пришлось им это, ибо Шеин уже решился было погибнуть, но находившееся при нем старались отвратить его от этого намерения» [Начало и успех войны Московской…, Станислав Жолкевский, польный гетман].

Героическое и трагическое смоленское «осадное сидение» подарило нам странную и непонятную историческую развилку. Как известно, 17 июля 1610

г. несчастливый избранный царь Василий Шуйский был свергнут с престола и в скором времени насильно пострижен в монахи. Разосланная вслед за этим по Руси окружная грамота сообщила о том, что власть в Москве взяли бояре во главе с князем Ф.И. Мстиславским, и обрисовала в общих чертах ужасную картину гражданской войны и иностранной оккупации:

«...ныне польской и литовской король под Смоленским, а гетман Жолкевский с польскими и с литовскими людьми стоит в Можайску, а иные литовские люди и русские воры пришли с вором (Лжедмитрием II) под Москву и стали в Коломенском; и хотят государьством Московским завладети, и православную крестьянскую веру разорити, а свою латынскую веру учинити» [СГГиД. М., 1819. Т. 2. № 197, 198; ААЭ. Спб., 1836. Т. 2. № 162].

Пришедшая к власти «семибоярщина», недолгое правление которой принято считать апофеозом «предательской политики крупного боярства», предприняла попытку найти простой выход из сложившейся катастрофической ситуации — бояре вернулись к идее предложить московский престол «королевичу» Владиславу, сыну польского короля Сигизмунда. Авторы этого решения явно знали о том, как сам Сигизмунд Ваза, король польский и великий князь литовский с 1587 г., а с 1592-го еще и король Швеции, потерял свою наследственную шведскую корону. «Семибоярщина» определенно рассчитывала повторить «ход конем», исполненный шведским риксдагом, и превратить представителя династии Ваза в нормального, управляемого русского царя. А смоленское упорство и связанные с ним огромные военные расходы Речи Посполитой дали «семибоярщине» шанс. В итоге заверенный польным коронным гетманом Жолкевским вариант присяги Владиславу вполне отвечал московским планам:

«По благословению и по совету святейшаго Ермогена патриарха Московскаго и всея Русии ...Великий государь Жигимонт король пожалует, даст на Владимерское и на Московское и на все великия государства Российскаго царствия сына своего королевича Владислава Жигимонтовича... И государю королевичу Владиславу Жигимонтовичу, колико государь придет в царствующий град Москву, венчатись на Владимерское и на Московское государство и на все великия и славныя государства Российскаго царствия царским венцем и диадимою от святейшаго Ермогена патриарха Московскаго и всея Русии и ото всего освященнаго собору греческия веры по прежнему чину и достоянию, как прежние великие государи цари Московские венчались...

А будучи государю королевичу Владиславу Жигимонтовичу на Российском государстве, церкви Божия на Москве и по всем городам и по селам в Московском государстве и во всем Российском царствии чтити и украшати во всем по прежнему обычаю и от разоренья ото всякаго оберегати... И римския веры и иных розных вер костелов и всяких иных вер молебных храмов в Московском государстве и по городам и по селам нигде не ставити... И в духовныя во всякия святительския дела не вступатися. И иных вер, опричь греческия веры, в духовной чин не поставляти... Боярам, и окольничим, и дворянам, и дьякам думным, и чашникам, и стольникам, и стряпчим, и дьякам, и приказным всяким людем во всех приказех у всяких государственных у земских рас-

правных дел, и по городам воеводам, и дьякам, и всяким приказным людем, и всяким чинам быти по прежнему, как повелось в Московском государстве при прежних великих государех… А польским и литовским людем на Москве ни у каких у земских расправных дел, и по городам в воеводах и в приказных людех не быти, и в наместничество и в старосто городов польским и литовским людем не давати… А про Смоленск гетману бита челом и отписати к великому государю Жигимонту королю, чтоб король по Смоленску бита не велел и тесноты б городу никакия учинити не велел…» [СГГиД. М., 1819. Т. 2. № 199, 200].

Филарет Романов, «тушинский патриарх» и один из лидеров «семибоярщины» не зря под стенами все того же Смоленска упорно держался в ходе всех переговоров с Сигизмундом именно за такой вариант «призвания» Владислава.

Альтернатива с царем Владиславом была возможной. Да, заявленные требования московских бояр не соответствовали реальному соотношению сил России и Речи Посполитой после клушинского триумфа Жолкевского. Зато для Сигизмунда и Владислава, не слишком прочно укорененных в той же Польше (польская корона тому же Владиславу гарантирована не была), этот договор был заманчивой возможностью обеспечить свою семью восточноевропейскими коронами и вернуть «мятежную» Швецию. Разрушили эту возможность «жадность» и «католический фанатизм» польского короля — осада Смоленска продолжилась, польские войска не ушли из России, королевич не выехал в Москву.

Возможно, что это и к лучшему. При таком раскладе, со стороны уж очень похожем на капитуляцию, Россия могла бы стать полем боя для двух соперничающих ветвей Ваз. И, кстати, возможно, что при закреплении Владислава в Москве, Новгород заняли бы шведы — была такая идея. А выяснять «кто кого сборет» — слон или кит, Густав-Адольф или Конецпольский, лучше с безопасного расстояния, а не в качестве пушечного мяса по обе стороны фронта.

В нашей истории Смоленск стал не местом заключения мира, а началом нового этапа войны. Город не просто в критический момент отечественной истории приковал к своим стенам основные силы вторжения. Новое смоленское дворянство сыграло ключевую роль и в успехе наступательных действий знаменитого Второго ополчения.

Подготовительный период в истории этого Нижегородского ополчения, начало которого совпадает со знаменитой речью-призывом Кузьмы Минина к землякам (сентябрь 1611 г.), закончился в ноябре 1611 г. К этому времени был начат сбор денежных средств с населения, подтвержденный приговором «всего града за руками», было избрано руководство ополчения («стольник и воевода» князь Д.М. Пожарский, «выборный от всей земли человек» К. Минин, к этому времени сложивший с себя обязанности нижегородского земского старосты, второй воевода И.И. Биркин, дьяк В. Юдин). Но главное — тогда же пришли в Нижний Новгород отряды служилых людей из захваченных поляками Смоленска, Дорогобужа и Вязьмы. Вместе с нижегородскими стрельцами и служилыми людьми они составили костяк нового земского

ополчения. У иногородних купцов был произведен заем, давший ополченской казне 5206 рублей.

На втором этапе формирования ополчения в ноябре 1611 — феврале 1612 гг. в Нижнем Новгороде провели верстание служилых людей, присоединившихся к земской рати. Разделенные воеводами на несколько статей, они получили денежное жалованье, соответственно 50, 45 и 40 рублей. К февралю 1612 г. в Нижнем Новгороде создан был свой войсковой «Совет всей земли». Закончился второй этап организации нового ополчения в феврале 1612 г. после получения известия о занятии Ярославля казачьими отрядами, посланными на север И. Заруцким. Немедленно на верхнюю Волгу выступили передовые нижегородские отряды. 5–10 марта 1612 г. к Ярославлю выступили главные силы земской рати. Нижегородская «купеческая» основательная организация и смоленская «служилая» кованая сила отправились спасать Россию.

Раздел 5. Развязка

«Крикнул орел белый славный.
Идёт Царь православный»

Оставшиеся в 1610 г. в живых смоляне оказались в государстве, заметно отличающемся от ВКЛ 1514 г.

Люблинская уния 1569 г. дала жизнь новому государству — Rzeczpospolita, Речь Посполитая, конфедерации в составе Короны польской и Великого княжества литовского. Причем доминирующей политической силой в составе конфедерации стала именно Корона, «поставлявшая» в Сейм 225–248 депутатов (из них 112–121 — сенаторы) против 71–88 (25–35) депутатов от ВКЛ [Rachuba. Wielkie Ksiestwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej, p. 41, 169-171]. Этот факт вызывал постоянные столкновения между знатью Короны и Княжества, доходившие до того, что в 1616 г. широко известный князь и гетман Януш Радзивил в присутствии сенаторов обещал выбрасывать поляков из окон [Kotlubaj. Zycie Janusza Radziwilla, p. 49]. Ну, а Смоленск даже в ВКЛ оказался на вторых ролях, так и не получив самоуправления по магдебургскому праву.

По мнению Алеся Белого достаточно резкие отличия «Литвы» от «Руси», которые я отмечал во 2-м разделе, не слишком смущали власти ВКЛ вплоть до начала Ливонской войны. Острая угроза утраты Руси — то есть городов по Двине и Днепру — в пользу Московского государства, заставила правительство ВКЛ, а затем Речи Посполитой отказаться от политики соблюдения русской «старины», и перейти к динамичному распространению литовских принципов устройства общества на всю территорию ВКЛ.

Началось распространение частного землевладения, старинные волости в значительной мере подверглись разрушению, причем подавляющее большинство частых земельных владений получало привилегированное сословие — «политический народ Литвы», то есть шляхта католического вероисповедания. В этом смысле можно говорить, что всё ВКЛ к концу существования государства стало «Литвой» (хотя смысл этого понятия претерпел существенное изменение по сравнению с XIII–XVI вв.), основным выражением чего стало

поглощение «политическим народом Литвы» православной русинской шляхты, не выдвинувшей никакой альтернативной программы, кроме рефлекторного сохранения «старины» [Белы А. Як разьмежаваць Літву ад Русі? «ARCHE Пачатак», 2007, № 10].

Ушла в прошлое и былая веротерпимость ВКЛ. Новую метлу смоляне почувствовали быстро и в полном объеме: с 1623 г. на территории смоленского палатината (включавшего кроме собственно Города еще и Дорогобуж, Белую, Стародуб и Почеп) было разрешено строить лишь католические и униатские храмы. Легализация православия в 1632 г. не коснулась Смоленска, оставшегося под управлением униатского архиепископа, что приводило к столкновениям на религиозной почве и бегству православных через границу [Floria B., Uniina Tserkva na Smolenshchyni v 20-30 rokiv XVII stolittia, Kovcheh. Naukovy zbirnyik iz tserkovnoi istorii, 2000, No. 2, Lviv, p. 85-98].

Поэтому нет ничего удивительного в том, что первый этап Смоленской войны 1632–1633 гг., выпавший на период «бескрулевья» в Речи Посполитой после смерти Сигизмунда III Вазы, завершился довольно серьезным успехом России. Несмотря на сорванные (из-за набега крымского хана Джанибек-Гирея и организационной неразберихи) планы стратегического развертывания, в октябре-декабре 1632 года русские войска заняли Кричев, Серпейск, Дорогобуж, Белая, Рославль, Трубчевск, Стародуб, Почеп, Новгород-Северский, Батурин, Невель, Себеж, Красный и некоторые другие города.

Однако под Смоленском этот успех превратился в провал. Разбирая ход очередной (на этот раз 8-месячной) эпопеи, нужно отметить, что в данном случае ключевую роль в развитии событий сыграла слабая активность осаждающих, обступивших город 17 сентября 1632 г. Лишь в ночь на Рождество Христово русские «стали в первый раз пробовать счастья»; только в марте 1633 г. из Москвы доставили осадную артиллерию и начали бомбардировку города (зато после этого, согласно запискам находившегося в осажденном городе иезуита Яна Велевицкого «в продолжение одного дня было бросаемо в крепость около 3500 неприятельских бомб»); регулярно случались перебои с подвозом припасов и «зелья»-пороха. Однако сказанное не означает, что есть основания подозревать смолян в ненадлежащем исполнении своей присяги: записки упомянутого Велевицкого, донесения Шеина, материалы расследования по его делу [ААЭ, т. 3, № 251, с. 382] никаких оснований для этого не дают. Твердая оборона стала традицией Смоленска, и на этот раз деблокирующая армия новоизбранного короля Владислава успела сказать своё веское слово.

А вот в 1654 г. ожидать подхода королевской армии было трудно. Вооруженные силы Короны были заняты войной с Хмельницким, и наступающим «за неправды и клятвопреступления… польского короля» на широком фронте армиям Алексея I «Тишайшего» (ха-ха!) противостояли лишь войска собственно ВКЛ.

На этот раз наступление русских было организовано заметно лучше, осадная артиллерия не отставала в пути на долгие месяцы, а полтора десятка полков «нового строя» уже представляли собой определенную силу.

И снова, как в войну 1632–1633 гг. окрестности Смоленска не оказали серьезно сопротивления наступающим русским армиям. Как только

«…Вязьмичи, охочие люди дворцовых сел, подошли к Дорогобужу, Дорогобужский наместник и Шляхта, Польские и Литовские люди, убоясь, побежали в Смоленск, а Дорогобужские посадские люди добили государю челом и город Дорогобуж сдали без боя и без промысла» [Дворцовые разряды, т. III].

Очень скоро московскому государю «добили челом» Рославль и Белая, прикрывающие южный и северный «фланги» Смоленска. Наконец, «месяца июня в 28 день пришел Государь под Смоленск на стан на Богданову околицу», а 29 июня Алексей Михайлович получил известие о том, что командующий Северной армией Шереметьев после небольшого боя в предместьях взял Полоцк, одну из крупнейших крепостей на восточной границе ВКЛ. После взятия Мстиславля и Орши, после поражения упомянутого Януша Радзивила под Шепелевичами, после того, как «могилевцы всех чинов люди встречали честно, со святыми иконами и пустили в город» русские войска — после всего этого Смоленск оказался в глубоком русском тылу.

При этом и в самом Смоленске не все было ладно, о чем свидетельствуют замечательные документы: 1) инвентарь города Смоленска и Смоленского воеводства 1654 года; 2) список лиц, осажденных царем Алексеем Михайловичем в Смоленске; 3) сеймовый декрет 1658 года по обвинению смоленского воеводы Филиппа Обуховича в сдаче Смоленска московским войскам [Археогр. Сб. Док. отн. к истории Сев.-Зап. Руси, т. XIV, Вильна 1904 г.]. Сын смоленского воеводы, пытаясь очистить имя своего отца от несправедливых обвинений, указывал на то, что крепость сильно пострадала во время осады ее Сигизмундом в 1609–1611 и Шеиным в 1633–1634, из 38 башен в целости осталось 10, и даже на Королевском дворе «сгнили въездные ворота во двор, который не имел уже никакой ограды». В довершение всех бед выдачи жалования на пехоту не было в течение 16 лет, не хватало пороха, а некоторые представители новой смоленской шляхты, включая хорунжего Смоленского, Яна Храповицкого, просто сбежали из города, для защиты которого они получали доходы со своих поместий.

Тем большего уважения достойны люди, в совершенно безнадежной ситуации принявшие решение обороняться. Это сам Филипп Обухович, полковник Корф, смоленский подсудок Станислав Униховский, земский писарь Александр Парчевский, Ян Вильгельм Рачинский с Козаривова, Захарий Парега из Присмары, Самуил Бакановский из Баканова, инженер Боноллиг и многие другие польские шляхтичи /не польские, а литвинские — *Ред.*/, получившие владения на Смоленщине.

Эти люди поддержали местную традицию разных поколений и разных народов, эти люди стали стержнем очередной героической обороны Смоленска во время штурма 15–16 августа. В этот день, по словам царственного наблюдателя,

«…наши ратные люди зело храбро приступали и на башню, и на стену взошли, и бой был великий; и по грехам, под башню Польские люди подкатили порох, и наши ратные люди сошли со стен многие, а иных порохом опалило; Литовских людей убито больше двухсот человек, а наших ратных людей убито

с триста человек да ранено с тысячу» [Письма Алексея Михайловича к сестрам].

Сын Обуховича добавляет к кратким описаниям царя яркие картины тяжелого, яростного боя, когда даже мещане смоленские и их жены крепко бились, поливая осаждающих кипятком, сбрасывая на врагов камни и даже ульи с пчелами.

Однако даже после отбитого штурма надежды уже не было. Да к тому же сыграла свою роль разумная умеренность московского правителя, выдавшего в ходе завязавшихся после штурма переговоров по перемирию для уборки трупов любопытную грамоту:

«...пожаловали есьми города Смоленска судью Галимонта и шляхту, и мещан, и казаков, и пушкарей, и пехоту, которые били челом нам на вечную службу и веру дали и видели наши Царские пресветлые очи, велели их ведать и оберегать от всяких обид и расправу меж ими чинить судье Галимонту.... Также мы, Великий Государь, пожаловал есьми его, судью Галимонта и шляхту, прежними их маетностями велел им владеть по прежнему, А как мы, Великий Государь, за милостью Божьею войдем в город Смоленск, пожалуем и велим им дать каждому особно их маетности, и с нашей Царского Величества жалованной грамоты по их привилегиям, кто чем владел, а мещан, и казаков та пушкарей, за которыми земли потомуж жалуем, велим дать ваши жалованные грамоты; а пехоту мы Великий Государь пожалуем нашим Царского Величества жалованьем» [Мурзакевич, История г. Смоленск, изд. 1903 г., с. 34, № 11].

Закончилось все тем, что смоляне

«собрались огромной толпой к дому воеводы, силою взяли оттуда его знамя, отворили городские ворота, пошли к царю в лагерь, присягнули ему на подданство, и впустили в город несколько тысяч Московского войска, не дождавшись даже того срока, который был назначен им самой Москвой».

Снова люди, пожелавшие сохранить верность присяге королям Речи Посполитой, были отпущены в Литву, и снова немалое количество представителей смоленской элиты пожелало остаться:

«подкоморий Смоленский, князь Самуил Друцкой-Соколинский, королевский секретарь Ян Кременевский; городской судья Голимонт; будовничий Якуб Ульнер; ротмистры — Денисович, Станкевич, Бака, Воронец... и всякие служилые люди мало не все; также и пушкари, и Смоленские казаки, и мещане все остались в Смоленску» [Сапунов. Витебская старина, IV, с. 37– 38].

Снова разумная умеренность после победы позволила России удержать за собой Смоленск даже и после катастроф 1659–1660 гг.

***

На этом история завершила (на время?) долгое путешествие Смоленска. На этом прекратилась (на время!) история героических смоленских «сидений».

А я могу лишь повторить основные выводы, что смогло нам дать обсуждение истории этнического самосознания Смоленской земли в контексте её политической истории:

(1) Уже к XIII веку жители Смоленской земли считали свою родину частью «Русской земли», а себя — русинами.

(2) Противоречия между интересами олицетворявшего государство рода Рюриковичей и интересами отдельных земель привело к краху Киевскую Русь. Согласованные действия княжеской династии и элит территориального «ядра» привели к успеху государства Гедиминовичей и Даниловичей, превратившихся со временем в Великое Княжество Литовское и Россию.

(3) На примере взаимоотношений Смоленска и ВКЛ можно увидеть, как разумная политика может привести к взаимовыгодному сотрудничеству с группами с «чужим» этническим самоопределением.

(4) На том же примере можно увидеть, как легко твоя комфортная жизнь в «чужом» с точки зрения этнического самосознания государстве может смениться кризисом, в котором твоими интересами это самое государство может относительно безболезненно пожертвовать.

(5) На примере политики Московского Царства после «смоленских взятий» можно увидеть, насколько успешным может быть сочетание разумной умеренности и твердого «нациостроительства». В том числе и в России.

ВЗЛЕТ И ПАДЕНИЕ БЕЛОРУССКОГО СМОЛЕНСКА

Михаил Лахов

Мы порой критикуем восточных коллег либо за полную фальсификацию истории Руси, либо за искаженную её интерпретацию. Радостно, когда встречаешься с мнениями, близкими к нашим. Вот на сайте научно-публицистического журнала «Актуальная история» историк Николай Кленов в статье «Величие и падение Смоленска» демонстрирует нестандартные для российской историографии взгляды на историю Смоленска. Будучи смоленских корней (по материнской линии), я не мог равнодушно пройти мимо этой статьи.

Литва ли Смоленск?

За советские годы все уже привыкли к тому, что Смоленск якобы исконно русский город (о термине «русский» чуть ниже) и что его как русский город постоянно отбивали от поляков московские войска. Но если пишут о том, как войной на Смоленск шли московские цари, то смолян называют поляками, а если вспоминают, как литовцы или поляки штурмовали Смоленск, он вдруг оказывается русским (в смысле — московским) городом. Еще Лев Гумилёв иронизировал по этому поводу, что в московской версии летописей все враги Руси — либо литовцы, либо поляки — смотря против кого шла Москва войной: и Смоленск, и даже Новгород.

Но Николай Кленов по-своему объясняет преданность Смоленска «полякам и литовцам»:

> «Ведь были методы укрепления связей Смоленска с Великим Княжеством Литовским и Польшей и помимо победоносных походов и грома осадных пушек…»

Он, безусловно, прав. Любой образованный белорус знает, что первый «привилей» Смоленску был выдан еще в 1406 г. великим князем Витовтом после присоединения города к ВКЛ. А уже в 1410 г. смоленский полк мужественно сражался под Грюнвальдом в составе войска ВКЛ против Тевтонского ордена. Этот факт дал повод российским историкам говорить и писать, что в победе под Грюнвальдом участвовала и Россия, хотя в 1410 году еще не было никакой России, а Смоленск был литовским, т. е. белорусским городом.

Этот же факт приводит и Кленов, но он уверен, что Витовт — литовец в современном смысле слова. Кленов, как и многие даже белорусы, не в курсе, что нынешние литовцы (правильнее — летувисы) никакого отношения к понятиям «Литва/литвины» не имеют. Назывались они в старину жамойтами (жемайтами, жомойтами, жмудинами) и жили в своей Жамойтии (Жемайтии, Жммуди) никого не завоевывая, никому ничего «не выписывая» и не «прописывая». У них до XVII века еще письменности своей не было.

Старая Литва — это Беларусь, ибо белорусские земли составляли примерно 90 % территории Великого княжества Литовского. Вильня и Гродно, Брест и

Новогрудок, Слоним и Полоцк, Витебск и Мстиславль, Гомель и Жлобин, Орша и Речица, Слуцк и Могилёв — это все Литва.

«Важнейшим итогом упорной борьбы смолян за свои права и привилегии стало уравнение в правах князей, бояр и панов смоленских с князьями, боярами и панами литовскими», пишет Кленов, из чего вроде бы следует, что смоляне — не литвины.

Но тут речь идет не об этнических различиях, а религиозно-политических. Известно, что Смоленск был построен вместе с Новгородом где-то в 860-е годы (первое упоминание в летописи Смоленска под 862 годом). Фактом является и то, что первые 100 — 120 лет там жили одни варяги, готы из шведского Смоланда (Малая земля, юг нынешней Швеции), потому город так и назван. Вовсе не поому, что там смолили корпуса речных кораблей. Древний Смоленск (район нынешней деревни Гнездово) — это археологический, охраняемый государством комплекс погребальных скандинавских курганов, где первые славянские элементы датируются лишь серединой X века, когда до Смоленска добрались славянизированные балты-кривичи — союзники варягов-русов.

В 1220-е годы Смоленск поддерживал активную торговую связь с островом Готланд (древний Буян) через Витебск, что побудило некоторых витебских исследователей выдвинуть теорию, будто бы название города Витебска происходит от Висбю — столицы острова Готланд, где у смолян была даже собственная православная церковь.

Первым государственным образованием, в составе которого Смоленск стал административной областью, это Великое Княжество Литовское и Русское (ВКЛ). И, как более поздняя прописавшаяся в ВКЛ область, Смоленск, естественно, позже получил свои привилегия и равенство с «литовской» шляхтой, то есть с землями, уже 170 лет составлявшими это самое ВКЛ. Но Н. Кленов, не разобравшись в этом, пишет:

> «Да, по знаменитой Городельской унии шляхте «земель литовских» даровался ряд привилегий, которыми, как это не раз было подчеркнуто, могут пользоваться только «...почитатели христианской религии, Римской церкви подвластные, не схизматики или другие неверующие».

Смоляне не считались схизматиками, потому и пользовались всеми привилегиями! Здесь вновь путаница у российских историков. Схизмой (отклонением) греческие иерархи называли в XIV — XVI веках религию московитов, ибо она вобрала в себя от Орды много элементов несторианской ереси и … ислама! И вот эту схизму литвины тоже не признавали. Все пока логично!

> «Однако к середине XV века стало очевидным, что масштабных притеснений своих православных подданных на восточных границах ВКЛ вести или не может, или не желает, и М. Меховский в трактате «О двух Сарматиях» спокойно констатировал, что «...в Полоцке, Смоленске и затем к югу за Киев все... держатся греческого обряда и подчиняются патриарху Константинопольскому». А сам Смоленск в упомянутом выше привилее Казимира Ягеллончика получил гарантии неприкосновенности церковного имущества и обещание «...християнства греческого закону не рушити, налоги им на веру не чинити...»

Верно цитирует Кленов. Ибо теперь и Смоленск стал полноправной Литвой, никто его и не собирался притеснять, пусть Смоленск не такой, как Новогрудок или Вильня, но Литва же! И этот литвинский Смоленск населяют те же кривичи, что живут в Витебске, Полоцке, Могилёве и других городах северо-восточной Литвы. Если не верите, то сравните деревенский говоры (диалекты) смолян и белорусов, зафиксированные лингвистами. Они во многом идентичны!

Русины и литвины

Далее Кленов пишет:

«Умиротворение Смоленска невероятно пригодилось правителям ВКЛ в грядущих потрясениях. Действительно, некогда могучее и опасное для соседей государство, достигнув, казалось бы, вершины могущества, вдруг начало забывать о таких мелочах, как выполнение договоров и защита подданных. И этим воспользовалось Великое княжество Московское, где ветвь Рюриковичей по примеру Литвы заключила союз с местной элитой и приступила к расширению своей земли вместо поиска новых столов…

Парад отступлений (войск ВКЛ) логично перерос в «странную войну» 1492–1494 годов, когда переход к Москве многих из относительно самостийных Новосильских князей (Белевских, Одоевских, Воротынских) закончился наступлением сильных московских отрядов на принадлежащие уже непосредственно Великому князю Литовскому Вязьму, Любутск, Мценск, Мезецк, Мосальск. И главной ударной силой ВКЛ в этой войне стали смоляне. Именно «смоленский воевода князя великого Литовского… пан Юрий Глебович… приде под грады под Серпееск да Мезеческ с силою многою» и отбил эти господарские городки. И именно смоляне упорно оборонялись в верховских городках во время большого наступления русских войск…»

Вот еще один нюанс — термин «русские». Кого так надо называть в XV веке? Уж точно не жителей Московского княжества. Для поляков русские — это жители Руси, то есть Галиции, Волыни, Подолии, Киевщины (ныне земли Украины). Тамошние князья — Вишневецкие, Чарнецкие и прочие — имели титул «воевода русский». Жителей Московского государства и поляки, и литвины, и прочие европейцы именовали московитами, московцами, москвитянами, либо просто москвой (московой) или москалями, и такая традиция продолжалась еще как минимум два столетия. Русские — это в первую очередь православные жители Руси (территория нынешней Украины), Белой Руси (Новгородские земли) и Черной Руси (Псковские земли). Именно так «растушевал» русские земли шведский ученый XVI века Олаф Магнус.

Русинами часто называли себя и православные литвины. К примеру, белорусский просветитель и первопечатник Франциск Скорина (1486–1541) заявлял, что по происхождению он «литвин из Полоцка», а по вере — русин. То есть, русин — термин скорее религиозный, означавший, что человек признает своим духовным центром русский Киев. Тем не менее, мы часто можем встретить в летописях, что смоляне выделены от литвинов:

«Московские воеводы ...изымаша во граде Кривца, околничего смоленского, и иных многих князей, панов литовских и смолнян…» Или: «…изымаша во граде Ивана Феодорова сына Плюскова, смолянина, и иных многих князей, панов, и литвы, и смолян двора великого князя Александра Литовскаго…»

И вновь мы имеем дело с разграничением не по этническому принципу, но по религиозно-географическому. Литвинские князья запада и центра Литвы, в отличие от смолян, чаще всего были католиками, а в эпоху торжества Реформации до 80 % их перешло в кальвинизм. Наличие в XVII веке в Смоленске костёлов и монастырей католиков (как и в соседнем Мстиславле) доказывает, что и здесь православие не было единственной христианской конфессией. Но Смоленск — особая зона в ВКЛ, и смоленскую шляхту всегда особо выделяют из прочих панов.

Кленов верно пишет:

«Мы видим, что смоленское боярство к концу XV века выступало как сила, вполне лояльная ВКЛ, как главный защитник интересов государства на его восточных границах».

Так оно и было. И героическая оборона Смоленска в 1514 году от войск царя Василия III тому первый пример.

Героический Смоленск

После относительного безмятежного существования под короной Княжества для Смоленска приближалось время испытаний: вначале война 1500–1503 годов, закончившаяся серьезным поражением ВКЛ. После захвата московитами Торопца, Белой, Мосальска, Брянска, Стародуба, Трубчевска, Новгорода-Северского, Путивля, Любеча, Гомеля, Чернигова — Смоленск превратился в главную крепость ВКЛ на востоке и точку приложения основных военных усилий Московского царства. Александр, Великий князь Литовский и Король Польский, поспешил принять меры для укрепления этой крепости: 16 августа 1502 г. смоленские мещане по своему челобитью получили льготную грамоту с освобождением на 6 лет от уплаты ряда налогов. И началось...

«В 1502 году, осенью Дмитрий Иванович, сын великого князя московского «Землю Литовскую повоева и поплени, а града Смоленска не взял, понеже крепок бе», — пишет Кленов, — источники с другой стороны фронта добавляют, что «москвичи... город Смоленск, мало не весь пушками обложивши, и день и ночь беспрестанно его добывали... невымовыя штурмы на него чинили…»

К великому князю ВКЛ Александру приходили жители Смоленска с плачем и мольбой о защите от врага, он радуется известиям об отваге смолян в обороне… И, наконец, получает известие, что 17 сентября, когда для «великой рати» Дмитрия Ивановича «корму не стало, не на чем было стояти и города достовати», москвитяне отступили от Смоленска.

Кленов пишет:

«Дальше — больше. В 1507 году Смоленск еще легко отделался. Зато: в 1512 году «великий князь [Василий III московский и всея Руси]... воевал осень и зиму до великих заговен, а землю пустошил всю, города же... не взял». 140 пушек под стенами Смоленска и яростные штурмы не помогли. 1513 год. «Обступиша град [московиты] и стрельницу Крыношевскую розбиша... и града Смоленска людям великие скорби нанесе».

Но куда как более яростная осада 1514 года оказалась губительной: «Пришел князь великий сам и с своими братьями под город Смоленск с многими силами и с великим нарядом пушечным. И пушки и пищали большие около града поставив, повелел бить град со всех сторон и приступы великие чинить без отдыха; и огненными пушками в град бить, так что от пушечного и пищального и людского кричания и вопля, также и от градских людей супротивного боя пушек и пищалей земля колебалась, и друг друга не видели, и весь град в пламени и в дыму, казалось, вздымался. И страх великий напал на горожан, и начали из града кричать, чтобы великий государь пожаловал, меч свой унял, а бою велел перестать, а они хотят государю бить челом и град сдать».

И снова подведем промежуточный итог: смоленская элита в войнах конца XV — первой четверти XVI века деятельно и отважно сражалась за своего сюзерена, за великого князя литовского и короля польского против превосходящих сил противника. А героическая оборона Смоленска в четырех (!!!) кампаниях помогла ВКЛ пережить весьма тяжелый период своей истории, когда под натиском стремительно расширяющейся Москвы его великие князья часто демонстрировали растерянность и неспособность к быстрым и решительным ответам на вызовы времени».

Прав Кленов! Только вот не сюзереном был великий князь Литвы для смолян, а своим государем, правителем своего государства, которое они и защищали, не жалея жизней. Стены города приняли на себя самый тяжелый, самый яростный натиск, и после 1514 года давление на ВКЛ с востока стало слабеть.

Время испытаний и падения

Без малого сто лет прошло. 16 сентября 1609 года передовые отряды, возглавляемые белорусским (литвинским) канцлером Львом Сапегой, подошли к Смоленску, чтобы отвоевать город. Кленов пишет:

«Я не буду здесь пересказывать все обстоятельства почти 20-месячной героической обороны Смоленска русскими, не буду рассказывать о ночном штурме 25 сентября 1609 года, о минной войне, о коротких жестоких схватках в подземных галереях, о применении химического оружия, о штурмах 11 августа и 21 ноября 1610 года. Не буду особо распространяться и о феерической истории, украденной Питером Джексоном для сцены штурма Хельмовой Пади, в которой «Новодворский, кавалер Малтийский» пробирался в смоленскую клоаку с мешком пороха. Скажу лишь о главном: на этот раз смоляне на стенах своего города спасли уже Россию, что признавали и признают абсолютно все, включая и неизвестного нам автора «Новой повести о преславном

Российском царстве» — агитационно-пропагандистского патриотического документа начала 1611 года…»

Здесь российский автор прав лишь отчасти. Надо учитывать, что смоляне 1609 года — это уже наполовину московиты, ибо тех, кто помнил ВКЛ, на стенах города не было. Выросло новое поколение Смоленска, не знавшее старых времен. Смоленск обороняли уже и не этнические литвины, что жили здесь раньше. Царь Василий III первым сыграл роль отца народов:

«бояром смоленским поместья подав на Москве, а москвичом в Смоленске поместья подавав… которым людем велел бытии на Москву, и государь… тех пожаловал, дворы им на Москве и лавки велел подавати».

То есть произошло то, что и после ликвидации Речи Посполитой в 1795 году: цари переселяли литвинов в свои города, а своими людьми — чиновниками и солдатами — заселяли города Литвы. Особенно это ощущалось в 1840–1850 годы, когда после ликвидации униатства на землях ВКЛ, превратившихся в западные губернии Российской империи, повсеместно убирали местных униатских священников, а вместо них присылали московских православных. Местные жители называли пришельцев «чучелами бородатыми». Новые попы пугали их не только своим диким видом, но и дикими нравами: они пили, не соблюдали местных традиций, хулили всех подряд... Ну, а литвины осваивали «Расею». Вот тогда и появлялись в России многочисленные ныне фамилии Литвин, Литвинов, Поляков, Польских…

Кленов:

«И действительно, к 50-м годам XVI века (по великолепным таблицам М.М. Крома) из числа известных смоленских бояр Пивовы оказались в Ярославле, Плюсковы — в Медыни, Жабины — в Можайске, Полтевы — в Ярославле и Владимире…» Результатом этой довольно умеренной политики Москвы стало то, что после серии «перетрахиваний» служилого сословия Смоленской земли, Город встретил в 1609 году армию польского короля как серьезная и достаточно монолитная сила, готовая вынести тяжелейшие испытания для своей новой родины».

Умеренная политика… Столь ласково Кленов называет отношение царя и его чиновников (бояр, дьяков, подьячих) к Смоленску, мол, не сожгли, как Мстиславль, спасибо большое. А крепостное право, которого не было в ВКЛ? А насильственное искоренение католицизма и протестантизма? Но армия Речи Посполитой оказалась сильнее: город летом 1611 года вернулся в состав Великого Княжества.

«Новую метлу смоляне почувствовали быстро, с 1623 года на территории смоленского палатината (включавшего кроме собственно Города еще и Дорогобуж, Белую, Стародуб и Почеп) было разрешено строить лишь католические и униатские храмы».

А вот здесь хочется его прервать. А чем не православие униатство ВКЛ? Почему автор не считает его православием, а московскую схизму считает, хотя московская религия 1630-х годов все еще густо была усеяна пережитками не-

сторианско-исламской смеси. Почему царю можно закрывать католические храмы в захваченном Смоленске, а вот литвинам, возвращающим хозяевам их собственность, этого делать нельзя? Налицо двойные стандарты, а точнее, путаница Кленова в понимании особенностей христианских церквей первой половины XVII века. Потому-то московская схизма для него «лучше».

Если в униатстве позже и появились некоторые заимствования из католических обрядов, то в московском православии заимствования были из ислама, вплоть до изречений из Корана и арабской вязи, что, к примеру, наглядно запечатлено на шлеме XVII века «Ерехонская шапка», хранящемся в сокровищнице московского Кремля. Календарь постов и церковных праздников московитов не совпадал с календарем православных греков, грузин, армян, литвинов, русинов, сербов, румын и болгар. Почему в 1660 году могилевчане полностью вырезали московский гарнизон, который сами с хлебом-солью встречали в 1654 году? Да потому, что за шесть лет оккупации они полностью разочаровались и в московском православии, и в самих московитах. Об этом Вацлав Ластовский писал в «Краткой истории Беларуси» еще в 1910 году! Он отметил, что между белорусами и великороссами не было ничего общего.

Так на кого ориентируется Кленов, говоря о православии? Неужели на Константинополь или Киев? Ответ очевиден: для него единственный свет в окошке — ордынская Москва! Далее Кленов пишет:

> «Легализация православия в 1632 году не коснулась Смоленска, оставшегося под управлением униатского архиепископа, что приводило к столкновениям на религиозной почве и бегству православных через границу».

Надо писать так: московские попы, их прислужники и подельники, запятнавшие себя кровью убиенных и ограбленных христиан других конфессий, бежали, боясь мести. Вот как было на самом деле!

Смоленск же после возвращения в 1611 году снова стал бойким торговым центром транзитной торговли между городами Прибалтики, Германии, Польши, Литвы с одной стороны, Юга и Востока — с другой. Приезжие описывали Смоленск первой половины XVII века как красивый просторный город со множеством храмов и монастырей, где к небу тянулись кресты храмов практически всех христианских конфессий, но не только они: жили там и евреи.

В 1654 году этому процветанию был положен конец навсегда. После четырех месяцев героической осады город сдался царю Алексею Михайловичу и никогда больше не вернулся в ВКЛ.

Мне понравилось, как Кленов без излишнего политизирования восхищается мужеством смолян, продолжавших оборонять свой город от московитов летом 1654 года, когда уже был захвачен и выжжен дотла Мстиславль, без боя сдался Могилёв (позже восставший против московских захватчиков), капитулировали Полоцк и Витебск…

> «Эти люди поддержали местную традицию разных поколений и разных народов».

В один из дней, по словам самого царя Алексея Михайловича,

«… наши ратные люди зело храбро приступали и на башню, и на стену взошли, и бой был великий; и по грехам, под башню Польские люди подкатили порох, и наши ратные люди сошли со стен многие, а иных порохом опалило; Литовских людей убито больше двухсот человек, а наших ратных людей убито с триста человек да ранено с тысячу».

Сын воеводы Филиппа Обуховича добавляет картины яростного боя, когда мещане смоленские вместе со своими женами крепко бились, поливая осаждающих кипятком, сбрасывая на врагов камни и даже ульи с пчелами...

«Разумная умеренность»

Николай Кленов так подытожил основные этапы трансформации этнического сознания смолян:

«1. Уже к XIII веку жители Смоленской земли считали свою родину частью «Русской земли», а себя — русинами».

Верно, но нужно объяснить, что такое «Русская земля». Термин впервые встречается в письменных источниках под 835 годом у скандинавских варягов («Руска земля») Киева. Русинами позже называли себя православные литвины Полоцка, Витебска и Могилева. Не на это ли намекает Кленов?

«2. Противоречия между интересами олицетворявшего государство рода Рюриковичей и интересами отдельных земель привело к краху Киевскую Русь. Согласованные действия княжеской династии и элит территориального «ядра» привели к успеху государства Гедеминовичей и Даниловичей, превратившихся со временем в Великое княжество Литовское и Россию».

Здесь вроде бы со всем можно согласиться, но можно написать и проще: Выйдя из феодальной зависимости от Киева, Смоленск интегрировался в государство своих единоплеменников — кривичей.

«3. На примере взаимоотношений Смоленска и ВКЛ можно увидеть, как разумная политика может привести к взаимовыгодному сотрудничеству с группами с «чужим» этническим самоопределением».

Это распространенная ошибка: «чужие» по Кленову как раз были родными братьями смолян. Это показывают, в частности, данные анализа ДНК жителей Смоленской области — они идентичны белорусским. У нас общие гены, тогда как у коренных жителей Московской, Владимирской и Ярославской областей («сердца России») гены иные, финно-угорские.

«4. На том же примере можно увидеть, как легко твоя комфортная жизнь в «чужом» с точки зрения этнического самосознания государстве может смениться кризисом, в котором твоими интересами государство может относительно безболезненно пожертвовать».

Верно. Но временный кризис Смоленска в ВКЛ, в московском государстве стал бесконечным: оказавшись в Московии, Смоленск превратился в глухую провинцию, как в провинцию до него обратился Великий Новгород. Такой провинцией Смоленск, Новгород и Псков остаются по сей день.

«5. На примере политики Московского Царства после «смоленских взятий» можно увидеть, насколько успешной может быть сочетание разумной умеренности и твердого «нациестроительства». В том числе и в России».

Здесь автор, явно отгораживая Смоленск от Москвы, тем не менее, делает реверанс в сторону царей, мол, иногда они себя хорошо вели, тогда и мы, смоляне, были к ним хорошими. Но когда же это было и было ли вообще? Кленова не удивляет и не возмущает тот факт, что в Российской империи за землями славного Великого Княжества, с более чем сотней городов, живших по Магдебургскому праву, не было сохранена автономия, и даже название страны, официально существовавшее более 500 лет! Словно мы страна оленеводов, Лапландия или Чукотка! Незнатная Финляндия, почти всю свою историю являвшаяся захудалой восточной провинцией Швеции, и та была объявлена в Российской империи Великим Княжеством!

Шведы и норвежцы называют север Швеции и Норвегии Лапландией потому, что у оленеводов-саамов никогда не было даже намека на государственность. Вот так и россияне стали называть Белоруссией западные губернии (земли бывшего ВКЛ), изрядно обнищавшие за 90 лет крепостничества (1772–1861). Разумная умеренность!? В чем же? А потом в 1918 году страшно удивились: это надо же! Белорусы провозгласили свою республику БНР?!

Забыли в России и не хотят вспоминать еще один исторический факт: когда в ночь на 1 января 1919 года Западная область РСФСР объявила себя Белорусской Советской Республиклой, в ее состав входила почти вся Смоленская губерния, за исключением трех восточных уездов. Правда, очень скоро — уже в феврале 1919 года — Москва отобрала Смоленскую губернию, несмотря на то, что три четверти ее населения составляли этнические белорусы.

И уже никто не вспоминает сегодня ни в Смоленске, ни тем более в Москве, что славный некогда город Смоленск был героическим восточным форпостом Литвы, город белорусов, потомков кривичей...

БЕЛОРУССКИЕ ГРАНИ ДВУХ БРИЛЛИАНТОВ СО СМОЛЕНЩИНЫ

Ирина Шумская

В современном медиа-пространстве все чаще мелькает реклама российского ювелирного бренда премиум-класса «Смоленские бриллианты». Тот факт, что «лучшие друзья девушек», как иногда называют украшения подобного рода, вносят существенный вклад в формирование позитивного имиджа региона, очевиден. Однако гораздо более важным для будущего развития Смоленщины является популяризация ее богатого историко-культурного наследия. Ведь, к сожалению, далеко не каждый знает о том, что именно этот самобытный край является родиной двух великих композиторов с белорусскими корнями, имена которых по праву блистают в ожерелье мировой музыкальной культуры — Михаила Глинки и Евгения Глебова.

Историю русской композиторской школы, как и историю академической музыки в целом, невозможно представить без одного из главных её основоположников — Михаила Ивановича Глинки, который родился 1 июня (по новому стилю) 1804 года в селе Новоспасское Смоленской губернии. Наряду с Александром Даргомыжским, Модестом Мусоргским, Николаем Римским-Корсаковым и Дмитрием Шостаковичем, Михаил Глинка по своему этническому происхождению был белорусом. Большинство его предков так или иначе соотносились со старинными родами смоленской шляхты.

Как отмечает российский историк С. Думин, «переход смоленских земель от одного государства к другому, в XVI — XVII веках совершавшийся трижды (в 1514, 1611–1618 и 1654 гг.), привел к огромным изменениям в составе местных землевладельцев. Фактически состав смоленского дворянства стабилизировался лишь к концу XVII века. В течение двух предшествующих веков волны миграций вымывали из его рядов огромные группы вотчинников и помещиков и способствовали появлению здесь семей как западного (литовско-белорусского, польского, немецкого и др.) происхождения, так и выходцев из великорусских уездов». (1)

Глинки принадлежали к среднепоместному дворянству — не слишком богатому, но и не бедному. На протяжении веков они владели землями в Смоленском, Ельнинском, Рославльском, Духовщинском, Дорогобужском уездах. С близкими родственниками композитора связаны города Смоленск и Ельня, села Новоспасское, Даньково, Прудки, Шмаково, Лучеса, Починок, посёлок Прихабы, деревни Беззаботы, Логачево, Руськово, Шатьково, Сухой Починок, Сазонов Починок. (2)

Дед будущего композитора, Николай Алексеевич Глинка, будучи отставным секунд-майором, заседателем верхнего земского суда 1-го департамента Смоленского наместничества обосновался в селе Новоспасском Ельнинского уезда. Семья была большая: у Николая Алексеевича и его жены Фёклы Александровны, урожденной Соколовской, родилось 12 детей, из которых Иван, отец композитора, был самым младшим. Бабушка композитора по материн-

ской линии, Елена Афанасьевна, происходившая из рода Повало-Швейковских (их имение Даньково, находилось недалеко от владений Глинок и родственных им князей Друцких-Соколинских), вышла замуж за Андрея Михайловича Глинку из села Лучеса, где позднее прошло детство «милой и бесценной маменьки» композитора, Евгении.

Михаил Глинка

Родители Михаила Глинки были троюродными братом и сестрой, даже носили одну фамилию. По канонам православной церкви браки между родственниками запрещены. Однако в любом правиле бывают исключения, поэтому в истории этой семьи не обошлось без драматизма — с побегом невесты из дома и тайным венчанием.

В момент рождения будущего гения в саду усадьбы в Новоспасском запел соловей. Родственники посчитали это знаком свыше и позже не раз вспоминали о данном любопытном факте. В то время Новоспасское было небольшим, но разраставшимся по мере укрепления благосостояния семьи имением. Еще до войны с Наполеоном отец композитора построил здесь новый дом. Активно занимаясь конным заводом и сельским хозяйством, он заботился также о фруктовом саде, об оранжереях, о цветниках, которые тянулись на 6 верст (!), выписывал из-за границы редкие семена, луковицы, саженцы. В хозяйстве действовали мельница и сукновальня, имелось много мастеровых: ткачей, портных, маляров, башмачников, столяров. Все это повышало благосостояние семьи и позволяло давать детям хорошее образование.

Дядя Михаила, Афанасий Андреевич, курировал работу крепостного оркестра, действовавшего в селе Шмаково. Этот оркестр Глинка называл впоследствии «источником самых живых восторгов». Мальчик мог часами наблюдать за ходом репетиций, рассматривая партитуры, изучая инструменты, следя за движениями дирижера. Примечательно, что в данном оркестре было немало крепостных крестьян-белорусов, и это сказывалось как на исполняемом ими репертуаре, так и на формировании музыкального восприятия будущего композитора.

Когда мальчик немного подрос, для его обучения отец привез гувернантку из Петербурга — Варвару Федоровну Кламмер, которая засадила его за ноты, за клавиатуру, за бесконечные упражнения и гаммы. Во всех музыкальных занятиях она требовала от своего подопечного прежде всего прилежания и усердия; беглость пальцев и техника ставились высшей целью. Как только Миша разобрался в клавиатуре и в нотах, она приказала позвать столяра, и над клавишами пристроили доску. Играя под этой доской, нельзя было видеть ни рук, ни клавишей. Так будущий композитор научился играть, не глядя на руки.

В 1817 году (в 13 лет) Глинка отправился на обучение в Петербург. Его приняли в Благородный пансион при Главном педагогическом институте. За че-

тыре года обучения Михаил приобрел славу лучшего ученика. Параллельно он возобновил занятия музыкой, брал уроки вокала, дирижирования, игры на скрипке и фортепиано. С ним занимались лучшие педагоги, и юноша делал огромные успехи, быстро усваивая все уроки.

Надо отметить, что существенное влияние на музыкальную жизнь тогдашнего Петербурга оказал гродненский оркестр Л. Ситанского, который в 1784 году прибыл в город на Неве на стажировку, а остался на десятилетия. К числу значимых музыкальных деятелей Петербурга относились и братья Подобедовы, сыновья солиста Шкловского оркестра К. Подобедова. Другим словами, на уровне становления профессионального музыкального искусства степень взаимовлияния белорусской и русской культур в то время была очень высокой.

В 1822 году, после окончания пансиона, Глинка написал свое первое серьезное произведение — вариации для арфы или фортепиано на тему модной в то время оперы австрийского композитора Вейгля «Швейцарское семейство». Заявив своему отцу о намерении серьезно заниматься композиторской деятельностью, Михаил столкнулся с непониманием и яростным протестом. Отец не мог допустить, чтобы его сын «позорил» фамилию, посвящая себя такому несерьезному занятию, как музыка. Такого рода деятельность приветствоваласьв качестве «хобби», но не профессии. По настоянию отца Михаил устроился в канцелярию Совета путей и сообщения. Тем не менее, работая в канцелярии, он находил время для занятий любимым делом. За четыре года службы Михаил Иванович создал романсы, принесшие ему известность и популярность.

В 1828 году Михаил Иванович твердо решил расстаться с должностью помощника секретаря и все время посвятить написанию музыки, в отношении которой он еще в юном возрасте высказался весьма недвусмысленно: «Музыка — душа моя». В тот же период Глинка познакомился и подружился с А. Пушкиным, В. Жуковским, А. Мицкевичем. На стихи этих поэтов он впоследствии напишет свои лучшие произведения.

Отметим, что пик творческого расцвета композитора пришёлся на то время, когда повсеместно в Европе происходило становление национальных композиторских школ. Поэтому целая плеяда одарённых композиторов из разных стран обратилась тогда к тенденции воплощения этнических мотивов и отображения духовного наследия народов в музыке. Эти идеи захватили и сознание Глинки, отмечавшего в своих «Записках»: «Мысль о национальной музыке более и более прояснялась» (3). Кроме того, в своих высказываниях он неоднократно подчёркивал, что имеет намерение создать русскую оперу. Неудивительно, что её премьера 27 ноября 1836 года была воспринята передовыми деятелями культуры как событие громадного значения, как новая веха в истории музыки.

Легендарное творение Глинки, первоначально названное «Иван Сусанин», только за неделю до премьеры сменило название на «Жизнь за царя». Наиболее правдоподобной в данном отношении выступает версия о том, что смена названия была «настоятельно рекомендована» сверху, поскольку сам композитор не питал особой любви к императорскому семейству. Известно, что

юность Глинки протекала в атмосфере пылких политических и литературных споров с друзьями, причем кое-кто из близких ему людей после разгрома восстания декабристов оказался среди сосланных в Сибирь, а сам Михаил Иванович подвергся допросу относительно связей с «бунтовщиками». Второй, менее вероятной причиной переименования выступает факт написания одноименной оперы на 20 лет ранее композитором Катерино Кавосом. Так или иначе, это масштабное творение Глинки по праву считается первой русской национальной оперой и ныне часто презентуется сразу под двумя названиями.

Свою вторую оперу («Руслан и Людмила») композитор написал в 1842 году. Таким образом, он фактически не только создал первые образцы русской оперы, но и разделил оперный жанр на две категории: опера-драма («Иван Сусанин») и опера-сказка («Руслан и Людмила»). Кстати, в этом произведении не обошлось без невольных цитат из музыкального наследия белорусов. Детальный анализ оперной партитуры показывает, что традиционные белорусские мелодии явственно прослеживаются в увертюре, а также в арии Людмилы «Ах, ты, доля-долюшка» и в финальном хоре «Ах, ты, свет-Людмила». Вообще, в художественном наследии творца неоднократно находилось место для белорусских мотивов.

Например, знаменитая плясовая увертюра «Камаринская», называемая «зерном русского симфонизма» и написанная композитором в Варшаве, с одной стороны обыгрывает мелодическую линию свадебной песни «Из-за гор, высоких гор», с другой — имеет явные параллели с белорусской народной песней «Болит моя головушка» и традиционным танцем «Лявониха». По мнению ряда специалистов, в частности, И. Мациевского, форма, ритмика и мелодика «Камаринской» типична для белорусской инструментальной музыки. Ведь именно в белорусской, а также в украинской и польской музыкальной традиции, ритуально-обрядовые попевки исполнялись в сопровождении инструментальных наигрышей, в то время как в русской традиции эти аналогичные фольклорные жанры существовали в формате «а капелла» (4).

В целом, как показывают результаты современных этнографических исследований, записи инструментальной музыки на территории белорусско-российского пограничья тесно стыкуются с произведенной на Смоленщине в конце XIX века В. Добровольским и Л. Кубой документацией традиционных песен, определяемых учеными как песни характерно белорусские. Л. Куба, великолепно знавший и непосредственно исследовавший музыку многих других славянских народов (чешского, украинского, серболужицкого и т.д.) при нотации смоленского фольклорного материала детально фиксировал характерные белорусские фонемы, а всю песенную традицию Западной Смоленщины в межславянском музыкально-этнографическом контексте трактовал как типично белорусский феномен. Поэтому те мелодические основы многочисленных произведений М. Глинки, которые нынешние российские музыковеды зачастую именуют русскими народными песнями, на самом деле есть модернизированные образцы белорусского фольклора.

Примечательно, что до симфонической обработки славянских напевов Глинка «дозрел» после создания своих испанских увертюр. Да и в целом, ге-

ниальность композитора выразилась в том, что он не стал зацикливаться строго на репрезентации исключительно русского и белорусского мелоса, а блестяще воплотил национальный колорит иных стран и регионов, преимущественно тех, где ему удалось побывать (Испания, Италия, Польша, Германия, Финляндия, Кавказ).

Как человек, немало путешествовавший по городам Европы, Михаил Глинка был подвержен передовым идейным веяниям того времени, к числу которых, несомненно, можно отнести мысль, блистательно высказанную другим гением музыкального мира — Рихардом Вагнером: «Музыка и нация — едины» (5).

Умер Михаил Иванович Глинка 15 февраля 1857 года в бедности и далеко от родных мест — в Берлине. Обстановка неприятия и травли талантливых людей, которая столь часто имела место в Российской империи, вынудила композитора жить и творить на чужбине. Любопытно, что во время перевозки праха Глинки из Германии в Россию на его упакованном в картон гробу написали слово «фарфор». Это очень символично, если вспомнить канон, сочиненный М. Вильегорским после премьеры «Ивана Сусанина»:

«Пой в восторге, русский хор –
Вышла новая новинка.
Веселися, Русь! Наш Глинка —
Уж не глинка, а фарфор!».

Творчество этого выдающегося человека, связавшее европейскую музыкальную традицию с традиционными приемами восточнославянского песнопения, в полной мере было оценено лишь спустя время. Сегодня оно занимает особое место в летописи мирового культурного наследия.

***

Казалось бы, что, помимо малой родины, может объединять Михаила Глинку с другим выдающимся музыкальным гением — Евгением Глебовым, родившемся 10 сентября 1929 года в городе Рославль на Смоленщине? Ведь это деятели совершенно разных исторических эпох и, соответственно, разных творческих ориентаций. Однако это только на первый взгляд. Пристальное изучение их жизнедеятельности делает очевидными многие связующие элементы, формирующие идейную общность композиторов.

Как и в случае с Глинкой, семья Евгения Глебова выделялась благородными корнями. По материнской линии будущий композитор был связан с княжеским родом Сокол-Черниловских, который, вероятнее всего, происходил из местности Чернилово, что под Мстиславлем. Отец же Евгения был из семьи священников, умел играть на многих инструментах, обладал прекрасным музыкальным слухом. Поскольку ещё в первые годы брака отец покинул семью, то изначально мальчика (опять по аналогии с ранним детством Глинки) воспитывала преимущественно бабушка. Кстати, старинный Рославль, названный так в честь смоленского князя Ростислава, до 1654 года входил в состав Великого Княжества Литовского.

Тяга к музыке проявилась у Евгения ещё в раннем возрасте. Он самостоятельно научился играть на мандолине, гитаре, балалайке, стал сочинять раз-

личные музыкальные произведения (песни, романсы, пьесы). Однако путь к профессиональной музыкальной деятельности был тернист. Родные не приветствовали идею юноши стать музыкантом, поскольку считали, что нужно иметь профессию, позволяющую «крепко стоять на земле». Поэтому сначала Евгений закончил Рославльский техникум железнодорожного транспорта, в котором руководил студенческим хором и оркестром. По окончании техникума начал работать осмотрщиком вагонов в Могилёве. Там у него завязалась дружба со студентами Могилёвского музыкального училища, способствовавшая повышению интереса к музыке. Позже он попытался поступить в данное училище, но с треском провалился, поскольку директор училища счёл юношу профнепригодным — ведь тот не имел никакого понятия о музыкальной грамоте! Но Глебова это не остановило.

Евгений Глебов

В 1950 году по рекомендации известного цимбалиста Иосифа Жиновича Евгений вместе с выпускниками Могилёвского музучилища отправился «штурмовать» консерваторию в Минске. Экзаменаторам он запомнился своей нестандартной красной рубашкой, наличием слуха и… абсолютным незнанием нот. Тем не менее, в консерваторию парня приняли, зачислив в класс одного из основателей современной белорусской композиторской школы — Анатолия Богатырёва, который тогда был ректором и сумел рассмотреть в Глебове яркую творческую индивидуальность. Вот как он высказался впоследствии о своём ученике:

> «Глебов прекрасно учился у меня на протяжении шести лет. Придя в консерваторию без всякой подготовки, он стал великим мастером. Глебов был очень рациональным. Интересовался оркестровкой, которая ему блестяще удавалась. Когда он демонстрировал свои произведения в Москве, ими очень заинтересовался Шостакович, который приглашал к себе домой и предлагал поступать в аспирантуру, обещал всяческую поддержку, но Глебов почему-то отказался» (6).

Возможно, если бы судьба забросила композитора в Москву, это изменило бы весь ход развития академической музыки Беларуси в XX веке, в которую Глебов внёс поистине колоссальный вклад. Песни, оратории, кантаты, симфонии, сюиты, балеты, оперы, эстрадные аранжировки, музыка для театра и кино — казалось, ни один жанр не остался без внимания этого гения. На его произведениях выросло не только несколько поколений слушателей, но и целая плеяда одарённых композиторов…

Уже ранние творческие искания Евгения Глебова привлекли пристальное внимание слушателей и критики. Так, одна из его студенческих (!) работ — цикл пьес «Фантастические танцы» — по сей день считается хрестоматийным образцом камерной фортепианной музыки. А симфоническая сюита из балета

«Мечта», где соединились элементы белорусского фольклора и советской массовой песни, джаза и латиноамериканской танцевальной ритмики (что произвело в начале 60-х гг. ошеломляющий эффект), стала одним из первых в СССР сочинений, демонстрирующих возможности стилевого коллажа.

Евгений Глебов являлся композитором с чрезвычайно широким творческим кругозором, в котором успешно взаимодействовали (как некогда у его земляка Михаила Глинки) достижения европейской академической музыки с белорусским народным фольклором, с мелодическими первоисточниками национального музыкального творчества, а присущий большинству его произведений дух романтизма обогатился элегантным использованием новаторских художественных приёмов. При этом Глебов был избавлен от распространённого среди белорусских композиторов советского периода тяготения к «местечковости». Его музыка — это целая Вселенная, гармонично сочетающая изысканную эстетику классических форм и авангардную афористичность. Евгений Александрович словно следовал завету далёких предков: «Своего не чурайся, чужому обучайся».

Музыковед Ольга Савицкая отмечает:

> «С тонким чутьём отбирал Глебов в классическом и новом искусстве, в разных пластах, стилях, жанрах мировой музыки то, что было созвучно его мелодической стихии, заимствовал, учился, но не подражал, не становился эпигоном. Соответствие собственной индивидуальности и совместимость с национальной культурой — вот что было главным критерием его строгого отбора» (7).

Партитуры балетов Е. Глебова «Альпийская баллада» (сочинение, которое было поставлено почти во всех ведущих театрах бывшего СССР) и «Тиль Уленшпигель» (первое белорусское музыкально-сценическое произведение, поставленное за границей) вписаны в современную музыкальную культуру как одни из самых драгоценных страниц наследия композитора, а лейтмотив адажио из балета «Маленький принц», несомненно, хорошо знаком многим из нас.

Кроме того, композитор создал множество композиций для оркестра народных инструментов, весьма часто вплетал мотивы народных песен в форматные академические произведения, писал песни на стихи известных белорусских поэтов. Его творчество насквозь пронизано национальной идеей, хотя по формальным признакам и интонационным составляющим Глебов в первую очередь стремился представить дух своего времени, обратиться к вечной теме осмысления бытия и смысла человеческого существования.

О чувстве юмора Глебова ходили легенды. Общеизвестна крылатая фраза Евгения Александровича о том, что «на премьере каждый композитор слышит своё произведение дважды: в первый и, одновременно, последний раз». Либо такой афоризм: «После исполнения автор выходит на сцену и кланяется, потому что прощается со своим произведением навсегда» (8).

Его коллеги и ученики, студенты Белорусской консерватории (ныне — Академии музыки) отмечали, что у композитора была отработанная система сочинения произведений: балет — за два месяца, симфония — за полгода, а

что касается песен, то сам маэстро неоднократно шутил по этому поводу: «Раз не успел написать до обеда, так не стоит и высиживать — это же не яйцо». Работа всегда была для него на первом месте. «Пиши ежедневно по два-три часа, и не важно — гениальный ты или нет», — любил повторять Глебов (9).

Не оставался в стороне композитор и от общественной жизни, хотя, по словам друзей, властных должностей он старался избегать и разговоры о политике не любил, стараясь концентрироваться на творчестве. Тем не менее, ему довелось побывать в самых разных ипостасях, среди которых: заместитель председателя Союза композиторов БССР, член правления Союза советских обществ дружбы и культурных связей с зарубежными странами, депутат Верховного Совета БССР. При этом Глебов умудрился не вступать в коммунистическую партию аж до 48 лет. В то время отсутствие членства в партии было равноценно «волчьему билету» и не позволяло делать карьеру. Однако Глебов на удивление миновал данной участи, несмотря на натянутые отношения с партийными боссами и упорное нежелание вливаться в ряды «строителей коммунизма».

Евгений Глебов и его ученики

Выдающийся белорусский писатель Василь Быков, бывший близким другом композитора, в своих воспоминаниях излагает такую историю:

> «Вступать в партию он не хотел, долго и вяло сопротивлялся, но известно, что вялое сопротивление — не сопротивление. И его вынудили подать заявление. Затем — приём. Затем — утверждение парткомиссией райкома, затем — горкома. Обычно к этой важной процедуре будущие коммунисты обстоятельно готовились, штудировали историю партии. Глебов не готовился, поэтому на все вопросы, которые ему задавали на парткомиссиях, отвечал: «Не знаю». Или пожимал плечами. На одной из комиссий самый въедливый из её членов и, конечно же, самый заслуженный член партии спросил у Глебова: «Ну, а в каком году произошла Великая Октябрьская социалистическая революция, Вы знаете?» Глебов, глядя ему в глаза, сказал: «Нет, не знаю!» Его ответ вызвал возмущение в зале, и Глебов подумал: ну, может, теперь отлипнут? Однако не отлипли — приняли. К огромной досаде Глебова — у него были другие планы и надежды» (10)

Несмотря на всевозможные награды, звания и регалии, среди которых значился даже почётный титул народного артиста СССР, Глебов никогда не ходил «на коротком поводке» у властей, имел собственную оценку в отношении происходящего. Весьма показательной в этом смысле является такая история. Когда в канун 70-летнего юбилея к Глебову с букетом цветов от А.Г. Лука-

шенко явился тогдашний заместитель главы президентской администрации Иван Пашкевич, близкие композитора стали свидетелями следующего диалога: (11)

— Президент ценит Вас!

— И я его ценю.

— Президент уважает Вас!

— И я его уважаю.

— Президент любит Ваши балеты!

— И я его «балеты» люблю…

В последние годы жизни Евгений Александрович тяжело болел, почти полностью утратил зрение. Он покинул этот мир 12 января 2000 года, в возрасте 70 с небольшим лет. За несколько недель до этого композитор, титанический масштаб и чрезвычайная значимость деятельности которого не перестают поражать, был, согласно Указу президента Беларуси, награждён орденом имени знаменитого просветителя и книгопечатника Франциска Скорины.

Тогда ещё мало кто мог предположить, что спустя десятилетие данный орден будет присуждаться всё той же персоной, но уже людям, астрономически далёким от подлинного музыкального искусства и годящимся скорее на роль придворных подпевал…

Источники

1. Думин С.В. Смоленское дворянство / Смоленское дворянство. Выпуск I. Родословные очерки. — М.: Смоленское землячество, 1997. — С. 6.

2. Деверилина Н.В. М.И. Глинка и Смоленщина // М.И. Глинка. Личность. Музыка. История / Новопасский сборник. Выпуск первый. Смоленск, 2005. — С. 39.

3. Цит. по: Становление русской композиторской школы / Всеобщая история музыки. Авт-сост. А.Минакова, С.Минаков. — М.: Эксмо, 2009. — С. 382.

4. Мациевский И. Инструментальная музыка и этноисторическая идентификация: самосознание и традиция // Музикологија. — 2007. — № 7 — С. 166.

5. Wagner R. Mein Leben. Leipzig, 1911. S. 414.

6. Цит. по: Фралоў А. Сышла іншая эпоха // Наша Ніва. — 2000. — 17 сакавіка.

7. Савицкая О.П. Познание себя — открытие мира // Нёман. — 1980. — № 8. — С. 175.

8. Цит. по: Бунцэвіч Н. «Чырвоная кашуля» авангарду «па-глебаўску» // Культура. — № 4 (913). — 31.10 — 6.11.2009.

9. Сімаковіч Л. Думкі з нагоды адной смерці // Наша Ніва. — 19 красавіка 2000 г.

10. Быков В. Долгая дорога домой. — М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2005. — С. 316–317.

11. Арлоў У. Яўген Глебаў / Імёны Свабоды. — 2-е выд. — Радыё Свабодная Еўропа/Радыё Свабода, 2009. — С. 407.

Коротко об авторе

Ирина Шумская — учёный и литератор. Родилась в 1976 г. в Минске. Кандидат культурологии, доцент Белорусского государственного университета культуры и искусств. Автор трёх сборников поэзии и прозы, двух монографий и около полусотни научных публикаций. Член Союза белорусских писателей и белорусского ПЕН-центра.

ЧАСТЬ II

СМАЛЕНШЧЫНА — АДВЕЧНАЯ ЗЯМЛЯ БЕЛАРУСКАГА НАРОДУ

Уладзімір Сядура,
пісьменнік, кандыдат філалагічных навук

З гор паглядае прыгожы Смаленск
цераз прысады а блоні свае.
Замак і цэрквы ў даліны глядзяць,
цяжкія дні ім прыйшлося зазнаць.
Тут адбываліся бойкі ня раз,
тут задрамаў, затрымаўшыся, час.
Сяньняшняй бойкі ня чулі вякі,
гэтакай цяжкай ня зналі рукі.
Павадкай дзікай прайшлі на зямлі,
новы тэстамэнт няволі далі...
Сьціх і скарыўся магутны Дняпро...
Ул. Дубоўка

І. Аб чым гавораць старыя летапісы

Смаленск... Як шмат гістарычных успамінаў будзіць гэтае слова, як многастайна ў дазнаным ведаю мінулага ўяўленні паўстае багатая на падзеі гісторыя гэтага гораду, крывіцкага краю і народу.

А гісторыя Смаленску, як крывіцкага гораду, пачынаецца яшчэ ад незапомных часоў. Бадай усе першыя летапісы з гісторыі славянства ўжо ўспамінаюць Смаленск як палітычны цэнтар крывічоў яшчэ ў пэрыядзе паганскае старавечнасці, калі крывічы каланізавалі шырака поўнач і ўсход Беларусі, калі крывіцкія паселішчы паўставалі ў Вазёрным краі аж да самага Белавозера, а на ўсходзе і паўдні да Окі і Дону. Побач з Ізбарскам і цэнтрам падзвінскіх крывічоў — Полацкам, — нават раней за яго, называецца цэнтар усходніх Прыдняпроўскіх крывічоў — Смаленск.

Смаленск быў цесна звязаны ў эканамічных і тэрытарыяльных дачыненнях з слаўным Полацкам. Лучылі іх інтарэсы Дняпра-Дзьвінскага воднага шляху, якім ішоў гандаль заходніх готаў з усходнімі баўгарамі і хазарамі; эканамічна лучыў іх вялікі водны шлях «з варагаў у грэкі». Ажыўлены гандаль праз гэтыя шляхі багаціў Полацак і Смаленск, а ранняе палітычнае вылучэнне ў асобныя дзяржаўныя адзінкі рабілі іх гаспадарамі над шмат якімі суседнімі плямёнамі, якіх яны ўзалежнівалі ў дзяржаўным дачыненні. Шмат якія назовы мясцовасцяў і паселішчаў, што паходзяць ад слова «крывіч», як Крывец, Крэчаны, Крыўскае, Крэва, Крывозны і г.д., што сустракаюцца ў вялікай колькасці ў землях

Радзімічаў, Северанаў, Дрыговічоў, сцвярджаюць, што крывічы надта далёка пашырылі сваё рассяленне. У дзяржаўнай залежнасці ад вялікага племя Крывічоў і іхнага цэнтру Смаленску была і Севяранская зямля. Аб гэтым у «Повести древних времен» гаворыцца:

> «И по сих братии /пасьля Кія, Шчэка і Харыва/ држаці почаша род іх княженье в Полях, а в Деревлях свое, а Дрьгевичи свое, а Словене свое Нов'егроде, а другое на Полоте, иже и Полочане, от них же и Кривичи, иже седять на вьерх Волги и на верх Двини и на вьерх Днепра, іх же град есть Смольнск; туда бо седят Кривичи; таже Север от них».

Зліваючыся з севяранаўскімі, радзіміцкімі і дрыгавіцкімі землямі ў працэсе калёнізацыі гэтых земляў, яшчэ ў тыя пачаткавыя для сваёй гісторыі часы яны далі той асобны славянскі тып беларусаў, які становіць цяпер зусім непадобную да расейцаў нацыю. Этнаграфічнай і расавай чысьціні полацкіх і смаленскіх крьшічоў спрыяла ранняе дзяржаўнае самавызначэнне і магутнасць, набытая дзякуючы этнаграфічнаму, эканамічнаму і гэаграфічнаму адзінству.

Аб велічы і значэннасьці Смаленску ў тыя старадаўныя часы гавораць і летапісныя весткі пра паход 865 г. вараскіх баяраў Аскольда і Дыра, якія з згоды Рурыка пайшлі ў Царгорад з родам сваім:

> «И поидоста изь Новагорода по Днепру и идуче мимо Смоленск, и не явистася в Смоленску: зане град велик и мног людьми».

Той самы летапіс адзначае, як пазьней Смаленск, у 882 г., прызнаў залежнасць ад Алега і Ігора, але усё-ж меў самастойнага князя і належыў, як раней, да вялікіх гаспадарстваў. Калі Алег у 907 годзе супольнымі славянскімі сіламі паняволіў Грэцкую зямлю і загадаў плаціць даніну — «рускім гарадом»: перш Кіеву, так-жа Ноўгароду, а затым Полацку, Роставу, Смаленску і іншым, дыж адразу-ж давалася тлумачэнне, што гэта вялікія княствы — «па тых бо гарадох сядзяць вялікія князі, якія знаходзяцца пад Алегам».

Гэтак, летапісы называюць гэткіх раньніх самастойніх князёў у Смаленску, як князя Станіслава, сына Валадзімера, затым Вячаслава Яраславага (ад 1054 г.). Канчальна вызваліў Смаленшчьшу ад усякае залежнасці ад дынастыі русаў у 1128 г. і стварыў магутнае Смаленскае княства Расціслаў Мсціславіч, унук Манамаха (1125–1160 г.).

Смаляне хрысьціліся паводля прынятага ў 1013 г. хрысціянства. А у 1137 г., імкнучыся да паступовага палітычнага самавызначэньня і нават духовае незалежнасьці ад русаў, за Расціславам Смаленшчына вылучылася ў васобную епіскопію. За першага япіскапа быу вучоны грэк Мануіл, пасля ў гэтай ролі былі беларусы. Адгэтуль пачынаецца час культурнага і гаспадарскага росквіту Смаленску — залатая пара незалежнага Смаленскага княства.

Гандлёвыя сувязі Смаленску, даўней з арабска-візантыйскімі краямі, а гэтым часам і з захадам — Рыгаю, Готляндам ды іншымі нямецкімі гарадамі — багацілі горад.

У Смаленскіх курганах знаходзяць шмат візантыцкіх і арабскіх манетаў VIII–XI ст. ст. Багата хлеба Смаленск вывозіў на свой хлебны рынак — Ноўгарад. Смаленскія купцы ездзілі ў Суздаль і аж у Канстантынопаль. Немцы-ж

самі прыяжджалі ў Смаленск і трывала тут асядалі. Ужо ў XIII ст. тут была цэлая нямецкая калёнія з сваёю царквою імя Божае Маці, якая мела і свой двор. За той самы час ведамыя ў гісторыі беларускае мовы і беларускага права гандлёвыя ўмовы, якія рабіў князь Мсціслаў з Рыгаю і Готляндам, як, скажам, Смаленская Тарговая грамата ад 1229 г. і іншыя.

Гэтыя дакумэнты, пісаныя ў тагачаснай беларускай мове, сведчаць пра пашыранасць гэтае мовы далека за межамі Беларусі, а таксама і пра тое, што яна мела прызнанне ў шырокіх колах замежных купцоў, як мова літаратурная, мова юрыдычных і гандлёвых дакумэнтаў і штодзённага ўжытку ў асвечаных колах беларускага жыхарства.

II. Смаленшчына — старадаўні асяродак беларускае культуры

Яшчэ перад афіцыйным прыняццем хрысціянства беларускія купцы, разам з уплывамі хрысціянства, прывозілі з Візантыі і ўплывы візантыйскае культуры. Смаленшчына, хоць крыху і пазней за Полаччыну прыняла хрысціянства, але дзякуючы эканамічнаму ўздыму і высакаасвечаным князём, што былі на пасадах у Смаленску, надта прычынілася да культурнага ўздыму Беларусі. Тут у манастырох ствараліся культурныя асяродкі, з якіх паўставалі цэлыя літаратурна-асьветніцкія кірункі і школы з шмат якімі культурнымі дзеячамі і пісьменнікамі.

Гэтаму вельмі спрыяў высокакультурны князь Расціслаў і асабліва князь Раман (1160–1180). Гэты апошні ўсё сваё жыццё аддаў развою школьніцтва, дзеля чаго наймаў за мяжою, на Захадзе і ў Візантыі, высокаадукаваных, каб яны вучылі беларускую моладзь грэцкай і лацінскай моваў. Асветна-культурнай справе князь Раман ахвяраў усе свае сродкі і багацьці.

> «Князь Раман, — гаворыць летапісец, — аддаў на школы і кнігі ўсю сваю маёмасць, і па сьмерці добрага князя Рамана смаленцы пахавалі яго сваім коштам, бо ў князеўскім скарбе ня было ніводнае капейкі».

Дзякуючы гэтай рупнасьці пра культуру і асьвету з боку саміх князёў праз усе XII–XIII ст. смаленцы ўзьняліся ў тым часе на найвышэйшы ўзровень. Ужо ў XII ст. вылучаюцца выдатныя асобы культурных дзеячоў у Смаленску, як Клімэнт Смаляціч, Аўраам Смаленскі, мніх Апанас, прэзбітар Хама, манах Ахрэм і іншыя.

Гэткага кніжніка, як Клімэнт Смаляціч, як сведчыць летапісец, датуль яшчэ ня было навет на ўсёй усходняй славяншчыне. Гэта быў высокаасвечаны чалавек, глыбокі філёзаф, знаўца антычных пісменнікаў — Гамэра, Платона і Арыстотэля. Спачатку быў ён мніхам-схімнікам, але, выклікаўшы сваёй адукаванасьцяй увагу высокапастаўленых асобаў у Кіеве і духоўнікаў у Смаленску, ён саборам мясцовых епіскапаў выбіраецца за мітрапаліта (1147–1154). Будучы абраным толькі саборам, а не пастаўленым канстантынопальскім патрыярхам, Клімэнт меў нямала супраціўнікаў і няпрыемнасьцяў. Але гэта-ж змушала яго ў абарону сваіх паглядаў пісаць нямала палемічных твораў і гэтак прычыніцца да развою беларускага пісьменства тае пары.

Гэтак, дайшло да нас ягонае «Пасланьне», напісанае ў вадказ на закіды свайго супраціўніка Хамы, што ён быццам у сваім лісьце да князя Расьціслава выхваляе сябе і выдае за лепшага філёзафа. Клімэнт адказаў, што ён ня шукае сьвецкае славы, багацьцяў, а дбае толькі аб душы і пасьмяротным збаўленні. Да гэтага, ён уважае, можна прыйсьці праз духовае дасканаленьне чалавека.

Хама трымаўся літары сьвятога «Пісьма» і быў ворагам усякага творчага тлумачэньня яго. Клімэнт вызнаваў іншы пагляд — патрэбы тлумачэньня св. Пісьма паводля твораў Гамэра, Плятона і Арыстотэля, і цвердзіў, што гэта зусім ня зьніачвае сэнсу св. Пісьма, а даець яму новае алегарычна-сымбалічнае тлумачэньне. Гэтак беларус Клімэнт Смаляціч яшчэ у XII ст. ужо бачыў тое, што перамагло ў Эўропе куды пазьней — у эпоху Адраджэння і гуманізму. Мудрасьць і розум, дасканаленыя і шліфаваныя ведаю грэцкіх аўтараў у арыгінале, зрабілі тое, што сваім Пасланьнем Клімэнт Смаляціч з'явіўся пераканальнікам гуманізму на Беларусі яшчэ тады, калі ў Эўропе панавалі дагматызм і схаластыка з іхным перасьледам усякае вольнае думкі. Гэта важнае сведчаньне духовае сілы беларускае творчае магутнасьці.

Клімэнт Смаляціч памёр у 1164 г. Але ён быў не адзіным. Побач з ім, другім паводля значэньня культурным беларускім дойлідам у гэтых часох, зьяўляецца Аўраам Смаленскі — бліскучы прамоўца-казальнік таго часу. У сваіх запальных прамовах, што зьбіралі ўсё смаленскае грамадзянства, ён уздымаў самыя актуальныя пытаньні свайго часу і выклікаў імі магутнае водгульле, якое будзіла жывую думку, уздымала інтэлектуальныя патрэбы людзей і штурхала іх на шуканьне духовага і культурнага здавальненьня, што спрыяла культурнаму развою.

Беларускае пісьменства таго часу ўзбагацілася яшчэ шмат якімі творамі смаленскіх аўтараў. Назавём тут такі выдатны літаратурны твор, як біяграфія Аўраама Смаленскага, напісаная ягоным вучнем Ахрэмам, аповесьці пра Мэркура, вандраваньні Ігната Смальляніна ў Палестыну і Канстантынопаль...

III. Смаленск — непераможны горад Крывічоў

Змагаючыся ўвесь час за сваю незалежнасць, баронячыся ад агрэсіі з Поўначы (Ноўгараду) і Паўдня (Кіева), а таксама з Захаду ад Літвы і з Усходу ад татарскае навалы, Смаленск здабыў сабе імя непераможнага гораду крывічоў. Доўга ніякія ворагі не маглі сходаць супраціву смаленцаў. Дзякуючы гэтаму, горад уратаваўся і ад татарскае няволі.

Гэтак, паводля смаленскае легенды аб сьв. Мэркуры, у 1238 г., калі татары сунуліся былі на Смаленск, іх спаткаў недалёка ад гораду з невялікім аддзелам смаленскіх жыхароў Мэркур і гэтак шмат перабіў іх, што тыя змушаныя былі ўцякаць. Калі татары агледзеліся, што смалянаў надта мала і зноў павярнулі на іх, дык на дапамогу вышла шмат смаленскіх жыхароў і ў жорсткай бойцы зусім расьцярушылі татараў. Пярэпалах у татарскіх аддзелах і памяць аб гэтых паразах доўга стрымлівалі татараў ад намеру заваяваць гэты горад, а Смаленшчына тым часам ня мела жудаснае татарскае няволі.

Нездарма народныя беларускія пагудкі пра гэраічныя ўчынкі Мэркура надаюць яму рысы беларускага нацыянальнага гэроя і малююць яго як вернага

вартаўнічага беларускае зямлі, свайго гораду і народу. На ягонай дамавіне, як нацыянальныя рэліквіі, смаленцы перахоўвалі ягоную зброю, піку і г.д.; яе надзявалі на новавянчаных беларускіх князёў — і ў Смаленску і ў Полацку, а ўсе беларускія святыні імкнуліся мець хоць частачку зброі сьв. Мэркура. Гэтак ува Ўсьпенскім саборы знаходзіўся зялезны шалом і камашы з крывымі наскамі дасканальнае формы, у якіх, паводля паданьня, Мэркур біўся з батыевым войскам.

Народ верыў, што ў часы напасцяў на беларускую зямлю розных чужацкіх зграяў беларускі нацыянальны гэрой сьв. Мэркур уставаў з дамавіны, браў зброю, садзіўся на каня і нішчыў ворага, чым спрыяў крыўскім перамогам. Вось-жа таму і на шмат якіх пячатках часоў незалежных беларускіх княстваў ёсьць абраз сьв. Мэркура на кані і ў зброі. Гэтак у арэоле гераічнасьці, у вобразе народнага заступніка, выступае ў народных паданьнях святы Мэркур.

Смаленская легенда аб сьв. Мэркуру — выдатны літаратурны помнік беларускага народу, слаўных старонак ягонага змаганьня за самастойнасць у часы княжага Смаленску. Мастацкая і гістарычная вартасьць гэтага помніку ня ніжэйшая за шмат якія эпічныя творы сусьветнае літаратуры. І дарма маскоўцы хочуць прысвоіць гэтага народнага беларускага гэроя сабе ды выкарыстоўваюць яго ў сваіх інтарэсах, выдаючы ягоныя гэраічныя чыны, як змаганьне за іхныя інтарэсы супроць татараў.

Беларускі народны эпас належьць беларусам і зьяўляецца іхным неадымным духовым скарбам. Духовая творчасьць, як і ўсе гэраічныя чыны, з правам павінны належаць скарбніцы беларускага нацыянальнага генія.

IV. Змаганьне за Смаленск

Багацьці і стратэгічнае значаньне Смаленску ўжо ў XIII ст. пачынаюць прыцягваць да сябе ўвагу заходніх і ўсходніх заваёўнікаў. Рэч у тым, што праз Смаленшчыну праходзіць Вялікі Эўрапейскі вададзел, што дзеліць басэйны Дзвіны і Дняпра, якія ўтвараюць тут вузкую браму, яе як-бы затыкае сабою сам горад Смаленск. Вось-жа ўважаючы на тое, што Дзвіна з поўначы і Дняпро з усходу зьяўляюцца добрымі стратэгічнымі межамі і прыроднымі перашкодамі для праходу чужым войскам і добрымі абароннымі становішчамі (а Смаленск — ключом да гэтае Смаленскае брамы), кажны, натуральна, хацеў валодаць гэтым ключом, каб быць поўным гаспадаром над гэтым, высунутым на ўсходзе для захаду і на захад для ўсходу, пляцдармам.

Таму ужо ад XIII ст., каб валодаць Смаленскам, робяць высілкі суседнія палітычна-дзяржаўныя згуртаваньні — Суздаль — Масква і новастворанае геніем Мендаўга ў Наваградчыне Літоўскае Гаспадарства.

Сваёй палітычнай мудрасьцю Мендаўг зразумеў значаньне Смаленску для роста магутнасьці маладога беларускага гаспадарства, творанага праз задзіночаньне пад ягонаю ўладаю ўсіх беларускіх земляў. Мендаўг першым сярод беларускіх князёў задзіночанага гаспадарства робіць спробу падпарадкаваць Смаленск сваёй уладзе. З дапамогаю свайго пляменніка Ердзавіда ён і завалодаў ім на нейкі час. Але тым-жа самым часам ня мог на гэтае абыякава глядзець другі, усходні цэнтар — Суздальскае княства. Калі не забывацца і на тое, што

Смаленск датуль жыў незалежным княжым жыцьцём і ў ім моцна жылі сэпаратыўныя імкненьні, дык не даводзіцца дзівіцца, чаму дапамога Суздальскага князя Яраслава Усеваладавіча вырвала Смаленск з-пад Мендоўгавае ўлады.

Але тым часам Смаленск зноў апыніўся паміж дзьвума сіламі — Літвой і татара-мангольскай небясьпекай з усходу. Аднаму яму бараніцца ад татарскага націску ня было моцы. Гордае нясхіленьне перад усходнімі сіламі выклікала вялікія напасьці — суздальскія і маскоўскія князі наводзілі татарскіх ханаў і нацкоўвалі іх на смалянаў. Гэтак, у выніку правакацыяў, Смаленск у 1274 г. ужо быў змушаны аднойчы прызнаць залежнасьць ад ханскай арды.

Але арыентацыя на ўсход не ратавала. А выбіраць трэ' было. Ня дзіва, што Смаленск пачаў аглядацца на захад, на Беларускую дзяржаву, г. зв. Літоўскае княства. Гэта была здаровая ў сваёй аснове, пакуль яшчэ не расшматаная рэлігійным змаганьнем і нутранымі супярэчнасьцямі дзяржава з лепшым для тых часоў на ўсходзе Эўропы законадаўствам, з рэлігійнаю свабодаю і народапраўствам, з высокаю культураю.

Дзякуючы гэтаму, Полацкая, Віцебская і Смаленская землі, увайшоўшы ў Вялікае Княства, фактычна заставаліся як-бы асобнымі княствамі. Захоўваліся навет усе абавязковыя для гэтага дваровыя пасады — маршалка, канюшага, лоўчага, акольнічага, сакольнічага, баброўнічага, ключніка і г. д. Усе яны выбіраліся з мясцовых беларусаў, гэтаксама як і на вялікакняжага намесьніка часцей выбіралі мясцовага баярына.

Нядзіва, што Смаленск пачынае ўваходзіць у прыязныя дачыненьні з г. зв. Літвою. Гэтак, Гедымін робіць з Смаленскім князем Іванам Аляксандравічам хаўрус супраць татарскага хана. За Альгердам смаленскі князь называе сябе «малодшым братам» літоўскага князя.

Аднак-жа, дарма, што былі ўсе гэтыя абставіны, якія спрыялі прыязні Смаленску да Літоўскага княства, ён быў усё-ж такі зарабаваны гвалтам маскоўцамі і за яго давялося на працягу гісторыі шмат ходацца з Масквою. Тлумачылася гэта тым, што надта моцнымі бьглі ў смаленцаў традыцыі волі, незалежнасьці. Масква выкарыстоўвала гэтыя свабодалюбныя пачуцьці смаленцаў і накіроўвала іх супраць Літвы, а таксама карысталася часта вайсковымі сіламі Смаленску ў сваім змаганьні за вызваленне Маскоўшчыны ад татарскае няволі і інш.

Шмат у якіх войнах крышыліся беларускія косьці за чужацкія інтарэсы. Лілася беларуская кроў бязьмеры, аб чым некалі добра сказаў у вершы «О Крыўская Зямля» Вацлаў Ластоўскі:

Крывёй сыноў Тваіх
Куплялі славу гучную
На Грунвальду палёх.
Ад дзікае арды баронячы Заход
Тваіх байцоў касьцісты вал палёг!
Бязыменнаю, а ўсё-ж тваёй крывёй
Паліты Хоціма даліны:
І па-над Калкаю ракой
Маскальскія нізіны...
Арошаны крывёй Тваіх сыноў Іпранскі край,

Само-Сьера, Райн, Аара, По, Сівы Дунай!..
О, так, гаротныя Крыўцы,
Ламалі косьці за чужую справу;
Сваёй крывёй і мазалём
Ішлі купляць чужынцам славу!

V. Красаваньне Смаленшчыны ў беларускім гаспадарсьцьве

З гледзішча беларускіх інтарэсаў спроба вялікага князя Альгерда далучыць Смаленск да Беларускае Дзяржавы была прагрэсыўнай і ў абставінах панаваньня беларускае культуры не азначала асаблівае страты народных свабодаў пары незалежнасьці Смаленску. Але аднак падбухторваньне Масквы штурхала смаленскіх князёў на супраціў, хоць Альгерду ўдалося здабыць смаленскі горад Мсьціслаў.

Пасьля сьмерці Альгерда, смаленскі князь Сьвятаславіч скарыстаў часовае замяшаньне на Беларусі і выступіў супраць беларускіх гарадоў. Але бойка ля Воршы дала перамогу беларускаму войску князёў Скіргайлы, Вітаўта ды іншых, якое гнала смаленцаў да самага Смаленску. Ды дарма, што была перамога, харобрасьць і магутнасьць супраціву смаленцаў выклікала зьдзіўленьне і спачуваньне пераможцаў да сваіх-жа аднакроўных братоў, і пераможцы ўзялі з іх толькі кантрыбуцыю.

Але ў палітычным дачыненьні смаленскія князі адгэтуль з'яўляюцца якбы толькі намесьнікамі Вялікага князя Літоўскага і, калі трэба было, замяняюцца на іншых. Гэтак, вялікі князь Вітаўт пасля 1395 г. замяніў смаленскага князя Юр'я на ягонага брата Глеба. А калі смаленцы пачалі гучна выказваць з гэтага поваду сваё незадавальненне, Вітаўт рушыў з войскам на Смаленск, здабыў яго, заарыштаваў варожых яму князёў, а на княжы пасад прызначыў намесьніка Ямонта.

Толькі перамога войскаў хана Ядыгея пры Ворсклі і параза Вітаўта вярнулі Смаленску князя Юр'я. Але ня годзіцца з гэтым слаўны Вітаўт і колькі разоў спрабуе зноў здабыць Смаленск. Урэшце, скарыстаўшы ад'езд Юр'я ў Маскву, Вітаўт аблажыў горад і той змушаны быў здацца.

Гэтак старадаўны крывіцкі Смаленск ад 24 чэрвеня 1404 г. стаўся складовай часткаю непадзельнага цэлага — Вялікага Беларускага княства.

Разам з вывадам маскоўскіх элементаў беларускія валадары пачалі даваць жыхарам Смаленску вялікія палёгкі, асабліва ў гандлі. Нездарма за беларускі часоў Смаленск надта вырас як горад. Было збудавана шмат новых цэркваў, будынкаў, паўстала шмат новых школаў. Рэлігійная лёяльнасьць і талерантнасьць у Беларускай Дзяржаве спрыяла развою асьветы. Гэты пэрыяд асабліва прычыніўся да эканамічнага ўздыму гораду. Гэта быў век росьцвіту смаленскага гандлю. Гандляваць, апрача княжнага места, пачаў сам горад. Цэлыя шэраг палёгкаў гандляром прывабіў багата купцоў з Полацку, Віцебску, Рагабужу, з-за мяжы, з Ноўгараду, Разані, Цьверы, Масквы і г.д.

З нястрыманаю хутчынёю расьлі гандлёвыя шэрагі. На месцы пустоў паўставалі новыя гандлёвыя пункты, рынкі, крамы, склады. Вакол ася

розны люд і забудоўваў горад. На Дняпры пры Траецкім манастыры паўстаў адмысловы гандлёвы «Літоўскі гасьцінны двор», дзе складваліся вялізарныя скарбы тавараў. Ува ўсходняй частцы гораду, каля новазбудаванага Духавага манастыра, паўстаў яшчэ адзін гандлёвы асяродак.

Расло і багацела жыхарства Смаленшчыны і разам з гэтым давала шмат дзяржаўных дзеячоў з свайго асяродзьдзя. Гэткім слаўным дзяржаўным мужам, выдатным беларускім дзеячом XVI ст. — ваеннікам, юрыстым, дыпламатам, літаратарам і філёзафам з вылучна светлай галавой, быў рэдактар і выдавец ведамага Беларускага г.зв. Літоўскага Статуту — Лявон Сапега, які паходзіць з Смаленскіх баяраў.

VI. Паход Масквы на Смаленшчыну

Красаваньне Смаленску ў Беларускім гаспадарсьцве было бяльмом на воку Масквы. Ніколі ня спыняла яна сваіх інтрыгаў супраць беларускага Смаленску. Пры Жыгімонтавым намесьніку, князю Андрэю Саковічу, Масква дамаглася бунту, які быў скіраваны супраць князя. Намесьнік змушаны быў уцячы, а на пасад узыйшоў мсьціслаўскі князь Юры. Гэты адразу пачаў далучаць да сябе Віцебск, Полацак. Але варта было наблізіцца беларускаму войску, як ён адразу-ж даў ходу ў Маскву. У Смаленску ўзнавілася беларуская ўлада.

Але Масква ўмацоўваецца і ўсё больш ды больш заяўляе свае ўяўныя правы на Смаленск, як быццам бы «вотчину» прашчураў маскоўскіх князёў ад Валадзімера Сьвятога з часоў Кіеўшчыны. Фальсыфікуючы гісторыю Беларусі, разглядаючы яе як калішнюю «Русь», Масква пачынае лятуцець аб «адзінсьцтве Русі» пад маскоўскаю ўладою. Асабліва ўзмацніліся гэтыя прэтэнзіі на Смаленшчыну за князем Васілем III.

Таму беларусы змушаныя былі ўмацоўваць Смаленск. У даўны земляны горад пераводзяць рэзыдэнцыю намесьніка, пакінуўшы старое «княжае места». Прымітыўныя з сяньняшняга гледзішча земляныя і драўляныя ўмацаваньні з вежамі зрабіліся для гэных часоў досыць моцнымі перашкодамі для ворага. Васіль III колькі разоў штурмаваў Смаленск. У снежні 1512 г. і ў верасьні 1513 г. маскоўцы ня здолелі здабыць гораду. Беларусы разбуралі ўсе іхныя ночныя падрыхтовы. Толькі ў 1514 г., калі маскоўцы падвезлі 300 гарматаў і пачалі бязупынна абстрэльваць горад, які пачаў гарэць, Смаленск быў змушаны 1 жніўня скарыцца. Войска Васіля III пайшло далей на Беларусь, але было спаткана каля Оршы, і тут маскоўцаў ушчэнт разбіла харобрае беларускае войска гэтмана Канстантына Астроскага. Маскоўскае войска мела 80.000, а беларускае 35.000.

Памяць аб гэтай славутай перамозе захавалася на даўгія вякі ў нашым народзе, які ў сваёй песні гэтак апявае бой пад Воршай:

«Ой, у нядзельку параненька,
Узыйшло сонца хмарненька,
Узыйшло сонца над борам,
Па-над Сялецкім таборам.
А ў таборы трубы йграюць,
Да ваяцкае парады зазываюць,

Сталі рады адбываці,
Адкуль Воршу здабываці:
А ці з поля, а ці з лесу,
А ці з рэчкі невялічкі?
А ні з поля, а ні з лесу,
Толькі з рэчкі невялічкі.
А ў нядзельку параненьку
Сталі хлопцы-пяцігорцы,
Каля рэчкі на прыгорцы:
Гучаць разам з самапалаў,
З сяміпалых ад запалаў,
Б'юць паўсоткаю з гарматаў.
Масква стала наракаці,
Места Воршу пакідаці;
А як з Воршы уцякалі,
Рэчку невялічку пракліналі:
«Бадай ты, рэчка, сто лет высыхала,
Як нашая слава тутака прапала;
Бадай высыхала да сканчэньня сьвету
Што нашай славанькі ўжо нету.
Слава Воршы ўжо ня горша.
Слаўся, пан Астроскі».

У адзнаку гэтае перамогі гэтман Астроскі пабудаваў у Вільні Мікалаеўскую і Свята-Траецкую царкву і в апошняй умураваў мармаравую пліту з надпісам:

«В лето 1514 церковь сю созда князь Константин Острожскій, гетман в. кн. Литовского, в память победы под Оршею над врагом и супостатом веры христіянское, православное, царем Московским».

Замілаванне беларускага жыхарства да сваіх павадыроў і радасць пазбаўленьня ад маскоўскае небяспекі выявілася ў песьні віленчанаў, якія ў часе звароту в. кн. Жыгімонта Казімеравіча і князя Астроскага спатыкалі іх краскамі і песняю:

Великославному гаспадару королю
Жигимонту Казимировичу
Буди чэсть и слава на веки —
Победившему недруга своего великого
Князя Василия Московского.
А гетману его вдатному князю
Константину Ивановичу Острожскому
Дай, Боже, здорове и щасте вперед лепшое:
Як ныне побил силу великую московскую
Абы побивал стлиную рать татарскую,
Проливаючы кровь их бессурманскую».

Супрасльскі і Кароткі Кіеўскі летапіс

Праўда, хоць і харобра змагалася войска Канстантына Астроскага, але здабыць Смаленск тады не ўдалося. Маскоўскі намесьнік, князь Шуйскі папера-

вешваў усіх змоўшчыкаў супроць Масквы і ўтрымаў Смаленск. Пасьля гэтага ўсе непажаданыя Маскве беларускія дзеячы былі высланыя з Смаленску, а заміж іх панасылаўся маскоўскі элемент.

VII. Беларусь адваёўвае Смаленшчыну

Беларусь не гадзілася з адыходам Смаленску да чужое дзяржавы. Беларускія князі неаднокраць рабілі спробы адваяваць горад (у 1535, 1564, 1579 г.г.). Таму маскоўцы пачалі як мага ўмацоўваць Смаленск, мабыць, няпэўна адчуваючы сябе ў гэтым беларускім горадзе. Гандлёвы цэнтар яны перанеслі ў прыгарад перад замкам за Дняпром, што пазней называўся «Гарадзенскаю сотняю». Задуманая яшчэ за царом Фёдарам Іванавічам каменная сьцяна вакол гораду была збудаваная за Барысам Гадуновым пад наглядам гарадзкога майстра Хведара Коня.

Але дарма, што Смаленск разбудаваўся ў моцную няпрыступную цвярдыню, аднак і ён ня вытрымаў доўгае аблогі ў 1610–1611 г. 31 верасьня 1610 г. смаленскія сцены пабачылі перад сабою вялікае войска Жыгімонта III, які прывёў яго з намерам выкарыстаць маскоўскую «смуту» і звярнуць Смаленск Літве. Адбыліся жорсткія баі. Горад бязупынна абстрэльваўся з гарматаў, пачаліся пажары, аднак, крывавыя баі трывалі далей, бо войска ў Смаленску давала хоць і безнадзейны, але адчайны супраціў. Толькі праз 10 месяцаў пры цяжкай упорыстай аблозе Смаленск быў здабыты. Гэта было 3-га ліпеня 1611 г.

Гэтак, бадай, праз стагодзьдзе Смаленск быў вызвалены з-пад маскоўскага паняволеньня. Заміж маскоўскіх парадкаў у Смаленску пачалі тэрмінова ўводзіцца новыя заходня-эўрапейскія парадкі. Горад адразу атрымаў магдэбурскае права і пачаў змяняцца на эўрапейскі лад. Гэтым самым Смаленск зноў далучыўся да Эўропы.

Але, на вялікі жаль, на гэты раз Літва ўжо пераставала быць незалежным задзіночаным Беларускім гаспадарствам. Вунія ліквідавала адзнакі незалежнасьці, пачаўся наступ польшчызны, апалячваньне праз каталіцызм і вуніяцтва беларускага магнацтва, гвалтоўнае ператварэньне праваслаўных беларусаў на католікаў і уніятаў, а праз гэта далей і на палякаў. Адвечна-праваслаўны беларускі Смаленск пачаў, наўсуперак волі жыхарства, забудоўвацца каталіцкімі касьцёламі, езуіцкімі кляштарамі, дамініканскімі і базыліянскамі школамі, а праваслаўныя цэрквы ператвараліся гвалтоўна на вуніяцкія. На Саборнай гары збудавалі катэдральны касьцёл і рэзыдэнцыю біскупа Смаленскай епархіі.

Ад былое свабоды веравызнаньняў і роўнасьці ў правох ў Смаленску за часамі незалежнага Беларускага Княства, цяпер засталіся адны толькі ўспаміны. Але ж паўставала шмат праваслаўных брацтваў, якія змагаліся за захаваньне беларускіх народных прынцыпаў, адчынялі беларускія школы, баранілі праваслаўныя цэрквы ад наступу каталіцтва і езуіцтва.

Няправільная, палёнафільская палітыка кіраўнічых колаў рабіла тое, што смаленскае жыхарства, ня бачачы ратунку, пачало схіляць свае надзеі да праваслаўнае Масквы. А тэй толькі гэтага трэ' было, бо гэта стварыла юрыдычнае

апраўданьне для ейнай агрэсіі на Захад, давала «падставы» матываваць яе канечнасьцяй далучыць да сябе «единокровных, единоверных братоў».

Усё гэта паслабляла сілы супраціву маскоўскай экспансіі. Аднак, ня лёгка ўдалося Маскве адарваць Смаленск ад Беларусі.

У 1612 г. цар Міхал Раманаў паслаў з гэтаю мэтаю войска на чале з князем Чаркаскім. Той здабыў колькі беларускіх гарадоў, але Смаленску заваяваць ня здолеў. Ды Масква на гэтым ня спынілася. За колькі часу яна пачала вялікія вайсковыя падрыхтовы, купляла зброю ў Швэдыі, вырабляла гарматы, рыхтавала дапаможнае войска пад кіраўніцтвам замежных афіцэраў.

За 9 гадоў пасьля пачатку гэтае падрыхтовы, у 1632 г., скарыстаўшы бескаралеўе ў Польшчы, маскоўскае войска пад кіраўніцтвам ужо ведамага ў Смаленску маскоўскага стаўленьніка Шэіна аблажыла Смаленск і пачало яго абстрэльваць з 158 гарматаў. Але на дапамогу літоўскаму войску прыйшоў гэтман Радзівіл з Вільні з войскам і адбіў наступ маскоўцаў. Апошнія змушаныя былі ад наступу перайсці да абароны ў вакопах, а пасля зусім адыйсьці назад паводля зробленае ўмовы. Так гэтым разам ганебна для Масквы скончыліся ейныя намаганьні адарваць Смаленск ад Беларусь.

І толькі за царом Аляксеем Міхайлавічам, ужо ў часе Лівонскае вайны, колькімі штурмамі маскоўцы здабылі Смаленск (23. VI. 1654 г.).

VIII. Смаленшчына ў маскоўскіх аковах

Пасля заняцця Смаленску маскоўцы зараз-жа ўзяліся за ліквідацыю ў горадзе магдэбургскага права, заходня-эўрапейскіх парадкаў і пачалі ўводзіць «россійскйе уложения». Адно толькі засталося на радасьць народу — гэта зварот праваслаўным беларусам усіх цэркваў, што былі раней ператвораныя на уніяцкія і каталіцкія. Але і тут царква неўзабаве пачала служыць русыфікатарскім тэндэнцыям маскоўскае палітыкі.

Гандаль і прамысловасць зноў перайшлі ў прыгарад, куды былі высланыя і ўсе гандлёвыя людзі, бо горад-цвярдыня зноў пачаў інтэнсыўна ўмацоўвацца. Тут размяшчаліся вялікія аддзелы маскоўскага войска.

У часе Лівонскае вайны, як і ўсе беларускія гарады, Смаленск асабліва пацярпеў, шмат гістарычных і культурных помнікаў згінула ў полымі, або пад руінамі.

Паводля Андрусаўскае ўмовы 1667 году Смаленск ужо надоўга быў далучаны да Масквы і каля трох стагодзьдзяў церпіць маскоўскую нядолю.

Ад часу далучэння да Расеі Смаленск згубіў сваё стратэгічнае значэньне. Толькі за часоў Петры Вялікага Смаленск зноў умацоўваецца. Рыхтуючыся да вайны з швэдамі, Петра будуе ў 1706 г. на правым беразе Дняпра Кронвэрк, каб засланіць ім мост, збудаваны пад вежамі, і парахоўніцы. Але швэдзкі кароль Караль XII абыйшоў Смаленск, і бойкі адбыліся каля Палтавы на Украіне.

Вялізарныя разбурэнні зрабіла Смаленску Напалеонаўская армія ў 1812 г. 6 жніўня Наполеон падыйшоў з сваёй арміяй да гораду і, спаткаўшыся з надта моцным супрацівам расейцаў, пачаў абстрэльваць яго з гаўбіцаў выбуховымі гарматнымі набоямі ды запаліў горад з колькіх бакоў. Згарэла шмат выдатных гістарычных будынкаў і помнікаў.

2-га лістапада, пакідаючы горад, Напалеон спаліў ладную частку яго і ўзарваў 9 вежаў славутае смаленскай сьцяны. Згарэла 45 каменных і 7568 драўляных будынкаў; 69 каменных і 248 драўляных крамаў. Страты дасягнулі 600.000 рублёў — сума для гэных часоў надта вялікая. Нездарма 1812 г. увайшоў у гісторыю Смаленску як год разбурэнняў. Пасля гэтага Смаленск яшчэ больш згубіў сваё былое стратэгічнае і гандлёвае значэньне.

Шмат гадоў пасля гэтага па ўсім Смаленску былі відаць папялішчы і руіны. Пад таўстымі, нанесенымі ў вякох, напластаваньнямі застыла багатая мінуўшчына гэтага гістарычнага беларускага гораду.

Варта адхіліць заслону часу, зазірнуць у глыб стагодзьдзяў, як зроку паўстане абраз таго, што жыў тут беларускі народ, тварыў сваю самастойнасьць, крывёю бараніў сваю дзяржаўнасць, ствараў багатыя матар'яльныя вартасці і культурныя помнікі свайго існаваньня і дзейнасьці. Пад гэтымі пластамі глыбака ляжаць сляды былое славы і магутнасці.

Шмат гавораць беларускаму сэрцу гэтыя помнікі былое велічы, а таму, як кажа Ластоўскі, яны павінны быць для нас сьвятымі, і мы павінны бачыць у іх сьветчаннье «забітай волі крывічоў», а дату далучэння Смаленску да Масквы — каля трох стагодздзяў таму падпісаную Андрусаўскую згоду — павінны разглядаць як вялікшае злачынства, роўнае Вэрсальскаму трактату і ганебнай Рыскай умове, што пазьней разадрала цела нашае Бацькаўшчыны на дзве палавіны і аддала іх нашым ворагам.

Смаленскіх сьцен масыў патужны
ў бязсільлі распластаўся,
Забітай волі Крывічоў
мне ён нагробкам здаўся!...
Андрусаўскі злачын яго ўчыніў
сатрапіяй Маскоўскай:
і дзьвесьці зь лішнім год, цягаючы ярмо,
яго раджайны гоні
кармілі чужакоў і ворагаў пладзілі
Крывіцкае Пагоні.
Аж дзьвесьці цяжкіх год каханьня
сьлязьмі і потам абліваўся...
Смаленск!
Праз мукі, горасьці свае,
у рэшце-рэшт,
Сьвятым для нас ты стаўся!

В. Ластоўскі «На Смаленскіх сьценах»

IX. Выдатныя смаленцы — сыны беларускага народнага гэнія

Дарма, што былая веліч народнага духу пахаваная ў гісторыі Смаленску, але народ выяўляў сваю сілу і творчы дух у тым, што час ад часу даваў выдатных людзей, якія множылі дасягненьні навукаў і мастацтваў.

Смаленскія беларусы далі нямала выдатных вучоных, музыкаў, пісьменнікаў, мастакоў. Назавём тут выдатнага беларуса, ураджэнца Смаленшчыны,

прафесара Васіля Дакучаева (1846–1903) — заснавальніка навейшага кірунку навукі глебаведы, якую пасля сыстэматызаваў ягоны вучань прафесар Сібірцаў.

Нельга абмінуць і другога выдатнага беларуса (навет з сьведамасці, бо гэтак і называў ён сябе), сусьветна-ведамага дасьледніка Цэнтральнай Азіі, гэнерала Міколу Пржэвальскага (1839–1888), які паходзіць з Парыцкага павету і ўзгадаваўся ў Смаленску, а таксама ўдзельніка экспэдыцыяў Пржэвальскага, Пятра Казлова (1863–1935), вучонага-геаграфа, археялёга і этнографа з гораду Духаўшчына Смаленскай губерні.

Урэшце, з смаленскіх беларусаў паходзіць і сусветна-ведамы кампазытар Міхал Глінка (1804–1857), творца опэраў «Іван Сусанін» і «Руслан і Людміла». Кампазытар Глінка нарадзіўся у беларускай вёсцы Новапаская, Ельніцкага павету. Там ён узгадаваўся, а пазней доўга жыў наездамі. Ад маленства ён чуў там беларускую народную песню і на ёй гадаваў сваё вуха. Першую музычную асьвету Глінка атрымаў пад уплывам канцэртаў аркестры свайго дзядзькі, які прыяжджаў да ягонага бацькі ў госьці разам са сваімі прыгоннымі музыкамі з суседняга двара. Гэтыя музыкі-беларусы ахварбоўвалі ўсімі асаблівасьцямі беларускае народнае музыкі выкананьне якога-хаця музычнага нумару і, апрача гэтага, самі спявалі шмат беларускіх песняў і гралі на розных народных музычных інструмэнтах.

Усё гэта ўразіла маладога Глінку і глыбока запала ў ягоную музычную душу, адклаўшы назаўсёды ў ёй сьлед замілаванасьці да мэлёдычнасьці беларускае народнае песьні. Пасьля, творачы выдатныя музычныя творы, Глінка поўнымі жменямі чэрпаў з гэтае скарбніцы. Музыка опэры «Іван Сусанін» цалком прасякнутая беларускімі народнымі матывамі, якія сусветнай музычнай крытыкаю памылкова прымаліся за злітак польскіх і расейскіх музычных народных матываў.

Толькі тое, што на карце Эўропы не было беларускае палітычнай адзінкі, прычыпілася да гэткага рабунку беларускае культуры, як адабраньне ад беларускага народу ягоных лепшых сыноў.

Скрозь распаўсюджванае і афіцыйна падтрымліванае ўрадавымі расейскімі коламі атоесамліванне праваслаўнага веравызнання з належнасьцю да «расейскага народу», пераслед усяго беларускага, паўсюднае панаваньне расейскае мовы ва ўсіх асветна-культурных і адміністрацыйных установах, культываваньне расейскага нацыяналізму і палітыка расейскае асыміляцыі беларусаў зрабілі тое, што Глінка гэтак сама, як пазней і беларус, паводле продкаў, Тодар Дастаеўскі, стварылі шмат славы расейскаму народу. Таксама, як блытаніна паміж каталіцтвам і польскаю народнасьцю, ды нястача агульнага вызнаньня беларускае мовы як літаратурнае, штурхнулі другога выдатнага сына беларускага народу — Адама Міцкевіча, сына наваградзкага беларускага шляхціча, у абдымкі польскае мовы, у якой ён стварыў свае паэтычныя пэрлы.

Але, як правільна гаворыцца ў артыкуле Вацлава Ластоўскага «Тодар Дастаеўскі і Адам Міцкевіч, сыны крывіцкага народнага генія» (у часапісе «Крывіч» № 10 за 1926 г.), усе яны былі «цела ад цела і кроў ад крыві» беларускага народу і павінны, хай і ўскосна, складаць славу беларускаму нацыянальнаму генію. Калі б гэтыя людзі жылі ў вадроджанай беларускай дзяржаве з пана-

ваньнем беларускае культуры і дзяржаўнай беларускай мовай, бяз сумлеву яны тварылі-б у роднай мове і музыцы і здабылі-б незраўнанай у вякох славы беспасярэдня свайму народу. І тады-б увесь свет зусім заслужана ўважаў бы Глінку за заснавальніка не расейскае, а беларускае нацыянальнае клясычнае музыкі і опэры, і ён быў-бы беспасярэдня нашым гонарам.

Але і без таго Смаленск з поўным правам мае ўсе падставы ганарыцца сваім слаўным сынам — кампазытарам Глінкам, якому ўдзячны горад яшчэ ў мінулым стагодздзі паставіў помнік. Ён уяўляе сабою постаць кампазітара з дырыгэнцкай палачкай у руцэ. На п'едэстале надпіс і дата (1885 г.), а па бакох у вянку — назовы галоўных твораў. Вакол — агарожа ў выглядзе нотаў. Помнік павінен нам нагадваць пра вялікія творчыя чыны беларускіх сыноў і натхняць на новую творчасьць, і духовую і матар'яльную. Да гэтага ж кліча і ўся багатая чынамі мінуўшчына беларускага Смаленску.

X. Ні змус, ні гвалт ня вынішчылі беларускасьці Смаленшчыны

Усе вучоныя, нават расейскай арыентацыі, заўсёды ў навуковых працах сцвярджалі належнасьць Смаленшчыны да Беларуси Варта прыгадаць працы ведамых вучоных Адама Кіркора, Сяргея Максімава і Пятра Сямёнава, Мітрафана Даўнар-Запольскага, Уладзіміра Дабравольскага, Еўдакіма Раманава, этнаграфічныя мапы Ахматава, Яўхіма Карскага, Мікалая Азбукіна, Аркадзя Смоліча і А. Пікуліка, працы шмат якіх нямецкіх вучоных, каб пераканацца ў гэтым.

Паводля ўсіх этнаграфічных адзнакаў, як мова, культура, характар, заняткі жыхарства, фізычны тып, вопратка і г.д. смаляне зьяуляюцца карэннымі беларусамі.

Дый не магло быць інакш, бо сама прырода як-бы вылучыла ўсю Беларусь разам з Смаленшчынай у адну геаграфічна-эканамічную і этнаграфічную асобнасць.

Вялікі эўрапейскі вададзел, што праходзіць праз усю ўсходнюю Смаленшчыну, ды вялікія лясы на поўначы і ўсходзе гэтае краіны (Вокаўскі, Бранскі) уяўляюць сабою як-бы натуральныя межы. Усходняя мяжа Беларусі на Волскім вададзеле супадае з кліматычнаю мяжою Вокаўскага лесу і выразна аддзяляе Беларусь з ейным памяркоўным вогкім пад уплывам мора кліматам ад больш кантынэнтальнага і рэзкага клімату Маскоўшчыны.

Гэтыя натуральныя межы супадаюць і з гістарычнымі межамі калішняй Беларускай Дзяржавы, Вялікага Княства Літоўскага, паводля, скажам, Дэўлінскага замірэння ў 1618 г. дый ранейшых умоваў.

На паўдня і ўсход ад гэтых межаў жывуць беларусы, якія, паводля расавага і этнаграфічнага адзінства, стварылі тую народную асобнасьць, неаддганай часткаю якое зьяўляюцца і беларусы смаленскія. Як усім беларусам, ім свомыя перш-на-перш тыя-ж самыя асаблівасьці мовы, як пераход «в» і «л» у «ў»; дзеканьне (не здарма і пра смаленцаў кажуць: «Хіба ліха возьме ліцьвіна, каб ён ня дзекнуў»), цеканьне і аканьне, прыдыхное расейскага гуказлучэньня «жж»

беларускім «ждж», зьмякчэньне зычных перад мягкімі гукамі ды навет цьвярдое «р».

Дарма, што Смаленшчына знаходзілася пад Расеяй больш, чымся якая іншая мясціна Беларусі (агулам бяручы 350 гадоў!) і страшэнна русыфікуецца яшчэ больш сяньня, аднак народ і тут захаваў галоўныя асаблівасці свае мовы. Тут варта прыгадаць і надрукаваныя ў часе вайны ў беларускай прэсе зацемкі, што да беларускіх усходніх прастораў («Раніца» № 43 /107/, за 15 лістапада 1942 г.).

Для высвятленьня стану беларушчыны ў Браншчыне і Смаленшчыне там знойдзем каштоўныя факты, якія падаў беларускі дзеяч, якому давялося ў 1941 г. колькі часу працаваць ва ўсходняй Беларусі. Паводля ягоных сцверджаньняў, найбольш зрусыфікаваныя гарады, але на сяле добра выявілася жывучасць беларускае мовы з усімі ейнымі асаблівасьцямі, прычым, лепш на паўдні як на поўначы:

> «Браншчына ўся аж пад Арол захавала вельмі добра беларускую мову. Тут спатыкаюцца ўсе ейныя асаблівасьці... У Смаленшчыне — беларушчына так жа добра захавалася, хоць і не ўва ўсіх паветах (ува ўсходніх горш, як у заходніх). Цікава, што і самы Смаленск з моўнага гледзішча ня выглядае надта страшна. Людзі гавораць тут з паважна захаванымі асаблівасцямі беларускае мовы. Асабліва востра ўтрымалася аканьне і дзеканьне. Далей на поўнач беларушчына захавалася адносна добра аж да г. Белага. Гэта падцвердзіў нават адзін прафесар-смаленец, які добра ведае гэныя абшары».

Цікава, што і ў самай найноўшай літаратуры аб Смаленшчыне ёсьць багата фактаў, што сьцвярджаюць належнасьць яе да беларускага этнаграфічнага абшару.

Гэтак, прыкладам, прафэсар П. Чэрных да свае працы «Историческая грамматика русского языка» (изд. 2-е, Учпедгиз, Москва, 1954 г.) дадаў Дыялектычную Мапу ўсходняславянскіх моваў. Паводля гэтае мапы, уся Смаленшчына і Браншчына аднесеныя да тэрыторыяў беларускае мовы.

Вельмі вымоўнае сьведчаньне беларускасьці Смаленшчыны мы маем і ў найноўшай працы ведамага нястомнага навукоўца ў галіне гістарычнай дыялекталёгіі ўсходня-славянскіх моваў, вучня і паслядоўніка акадэміка А. Шахматава — прафесара Паўла Растаргуева (1881–1959). Яшчэ ў 1927 г. П. Растаргуеў выдаў каштоўную для навукі працу «Северско-белорусский говор», за якую ён тады атрымаў годнасць доктара філёлягічных навукаў.

У 1960 г. Акадэмія Навук СССР у Маскве пасмяротна выдала працу П. Растаргуева «Говоры на территории Смоленщины». Дэталёвае вывучэньне гаворак заходняй Смаленшчыны Растаргуеў асабіста праводзіў у 1929, 1930 і 1931 гг. Тады ён зрабіў багата запісаў і беспасярэдніх нагляданьняў. Асабістыя нагляданьні Растаргуеў падмацаваў адказамі на адмысловую «Анкету па гаворкам Смаленшчыны», якая была надрукаваная Навукова-дасьледчым інстытутам моваў у Маскве і разасланая аўтарам па школах Смаленшчыны ў ліку 510 паасобнікаў.

У дадатак Растаргуеў дэталёва прааналізаваў багатыя дыялектычныя матар'ялы і супаставіў іх з дадзенымі археялёгіі, гісторыі, гісторыі матар'яльнай

культуры, этнаграфіі. Выкарыстаў ён і «Смаленскі этнаграфічны зборнік» Ул. Дабравольскага, рукапісныя матар'ялы Акадэміі Навук СССР і Рускае геаграфічнае грамады, як і іншыя матар'ялы. Гістарычна-дыялекталагічнае даследванне прафесар Растаргуеў правёў навукова-лінгвістычным мэтадам. Ён з усяго вялізарнага матар'ялу выбраў адно тыя факты, якія былі дасканала задакументаваныя і мелі дакладны адрас асобы і мясцовасьці, дзе рабіліся запісы.

У гістарычнай частцы П. Растаргуеў азначыў Смаленшчыну як тэрыторыю, якую займалі смаленскія крывічы, і дыялектная мяжа якое праходзіць па моўнаму разьдзелу паміж беларускімі гаворкамі і сярэдня-вялікарускімі і паўднёва-вялікарускімі гаворкамі. Тут, на Смаленшчыне, пачынаўся гістарычны стык беларускае мовы з расейскай. Старыя гаворкі смаленскіх крывічоў зьявіліся падставаю для беларускае мовы Смаленшчыны. Заходняя Смаленшчьша і да сяння захоўвае беларускі характар свае мовы, хаця-ж шматгадовы ўплыў расейскае школы, адміністраванне ў расейскай мове, адсутнасць беларускай кнігі і вылучнае карыстаньне расейскай літаратурай, радыё і тэатр робяць сваю справу ў сэнсе паступовай страты самабытных моўных рысаў.

Прафесар Растаргуеў паказвае, як у выніку перасяленьняў і мяшаньня насельніцтва на тэрыторыі Смаленшчыны, удзелу ў грамадзкім і палітычным сучасным жыцці на вёсцы і працы шматлікіх смаленцаў на фабрыках у Ярцаве, — русыфікацыя здабывае сабе ўсё больш смаленцаў. Некаторыя выснавы Растаргуева наводзяць на пэсымістычныя думкі. Падкрэсліваючы працэс моўных зменаў, дасьледчык піша аб тэндэнцыях моўнага руху ў бок расейскае мовы:

> «Стан гэтых рысаў у гаворках Смаленшчыны гэткі, што можна гаварыць аб развіцці гаворак па шляху страты іхных карэнных беларускіх рысаў і замены іх расейскімі» (стар. 181).

Але сам аўтар пры гэтым адзначае адно тэндэнцыі працэса змены гаворак, але ён зусім не запярэчвае беларускую аснову іх, асабліва ў моўна-гістарычным плане. Гэтаму сведчаньнем зьяўляецца вялізарны і каштоўнейшы матар'ял, прыведзены Растаргуевым на старонках гэтае кнігі, што да фанэтыкі, марфалёгіі, лексікі і сынтаксіса мовы смаленцаў. Цэлы шэраг цікавых фактаў моўных назіраньняў і запісаў гэтак і пераліваюцца і зіхацяць жывою беларушчынай, прыкладам ілюстрацыі да разьдзелу аб вакалізьме, дыссымілятыўнага аканьня, вымовы галосных у першым складзе перад націскам, кансанантызма, асабліва наяўнасьць беларускага г, пераход білябіяльнага «w» у «ў» або «у», пераважаньне формаў мінулага часу дзеясловаў з канчаткам на «ў» заместа «л», дзеканьне і цэканьне.

Багата цікавых арыгінальных беларускіх словаў Растаргуеў прывёў у альфабэтным парадку нязьменных словаў і скланяльных і спрагальных формаў. У разьдзеле словаўтварэньня нельга абыйсці міма тыпова беларускіх суфіксаў ёнак — Іванёнак, Пятронак, прозвішчы ад уласных імёнаў — Сцяпанчыкаў, Сілаенкаў, Марыянкоў.

Стары смаленец М. Палашонкаў з вёскі Надва Катынскага павету на Смаленшчыне расказаў Растаргуеву, як у пачатку 40-х гадоў мінулага стагодзьдзя ён «прыстаў у прымні» і ажаніўся на гаспадаровай дачцы Ганне, прыняўшы прозвішча жонкі «Палашанька» ад імя Палаха — «Палаша». Вось жа мова гэ-

тага смаленца нагэтулькі чыста беларуская, што можа больш вымоўнага прыкладу беларускасьці мовы смаленцаў і не патрабуецца. Наўсуперак некаторым выснавам, увесь фактычны матар'ял кнігі прафесара Растаргуева «Говоры на территории Смоленщины» цалкам падцвярджае нашыя думкі і навукова-лінгвістычна падмуроўвае іх, стварае нашым выснавам неабвержаны фундамант.

Гэтак моцна народ трымаецца свае мовы нават там, дзе на зліквідаваньне яе было ўжыта безліч моцных сродкаў, як вылучна расейская школа, друк, тэатар, літаратура, прызнаньне за ўрадавую толькі расейскае мовы, гвалтоўная забарона ўсяго беларускага і пераслед тэрорам усялякае праявы беларушчыны.

Аднак-жа ні змус, ні гвалт канчальна ня вынішчылі беларускае душы смаленца, бо ейныя асаблівасьці маюць моцныя традыцыі ў мінуўшчыне.

Паходзячы ад асноўнага беларускага плямяні крывічоў і жывучы праз стагодзьдзі ў ваднэй дзяржаве з усімі беларусамі, смаленцы не маглі ня мець аднае з імі мовы. Смаленскі беларус, пераважна селянін, гэткі, як і ўсе беларусы. Падставай ягонага быцця зьяўляецца здаровая земляробская праца. І хоць прырода не дала смаленцу багатае глебы, аднак стараннасць і ўпорыстасць ягонае працы на малаўраджайных глебах можа зьдзівіць.

Смаленскі селянін шмат перапрабаваў за жыцьцё заняткаў, часам адыходзіў ад зямлі на заработкі, але далей за сваю смаленскую краіну, далей за Парэчча, за дняпроўскія ды дзвінскія прыстані ён не вандруе і ня возіць. Урэшце ўсё-ж такі ён вяртаецца на сваю няўдзячную зямлю і ўкладае ў яе ўсю сваю сталую любасць да працы, цярплівасьць, упорыстасць, усе высілкі, і пад ягонымі працавітымі рукамі камяністыя і пяшчаныя глебы ператвараюцца ў шырокія нівы.

Не заўсёды зямля бывае ўдзячнай гаспадару за гэтую працу, і тады міжвольна складае ён сумную песьню:

Няма хлеба, солі,
няма шчасьця, долі!
Поле пусьцеець,
І нечым сеяць.
Ня будзем жыці,
Пойдзем блудзіці.

Але гэта толькі выява ягонага мягкага пяшчотнага беларускага характару з ягоным нахілам да лятуценнасьці, багатага ўяўленьня і фантазіі. Не пойдзе ён у свет блудзіць, бо ведае, што не ласкаю стрэне яго чужынец.

Чужая старана
Тугою араная,
Сьлязьмі паліваная.

Смаленскі селянін мае на запас і прыказкі: «Паміраць зьбіраешся, а жыта сей». Вось жа і ня ідзе ён з свае зямлі, якая бачыла ў вякох тут ходанне шмат якіх сілаў. Сядзіць на ёй смаленец ужо шмат вякоў і ўратоўвае сябе ад асыміляцыі. З чыста беларускай асаблівасьцю даматурства трымаецца свайго палетку, свае мовы, і гэтым бароніцца ад страты свае нацыянальнасьці.

А пра свайго ўсходняга суседа мае добрае дазнаньне, што выпрацавалася ў вякох зяцятага ходаньня Беларусі з Масквою і выеўленае ў дасьціпных прыказках.

«Калі маскаль кажа суха, то падымайся да вуха: бо ён брэша».

«Ад чорта адхрысьцішся, а ад маскаля не адмолішся: ад маскаля полы падрэж ды ўцякай».

Гэтак выразна ўсьведамляе сваю адрознасць ад расейца смаленскі беларус і замацоўвас гэтае ўсьведамленьне ў вуснай народнай творчасьці. Ды ўжо гэтае адрозненьне найлепш робіць і сама мова смаленца, багатая агульна-беларускімі словамі, як андарак («і ў людзі і ў кабак — усё адзін андарак»), бажніца, бохан, бульба, кавалак, калдуны, калыска, камізэлька (замест расейскага «жилет»), катух, клёцкі, кравец, крупнік, крыніца, кубел, ладкі, магерка, намітка, панцак, пол (замест расейскага «полати»), страва, страха, сьвітка, хадакі ці чаравікі, хата, хустка, шавец, шкода (зам. рас. «беда»), шмалец і г.д.

Усе гэтыя словы, як не трэба лепш, сьведчаць пра лучнасьць смаленскага слоўнікавага складу з агульнабеларускім. Апрача таго, кажнае з іх зьяўляецца добрым паказьнікам беларускасьці ўсіх жыцьцёвых абставінаў смаленскага селяніна. Яны, нераўнуючы, ёсць тыя сымбалі, што хаваюць за сабой беларускі нацыянальны характар, усяго гэтага багацьця, у якім гэтымі словамі называюцца асобныя рэчы ці зьявы і комплекс якіх дае шырокі абраз іхнага нацыянальнага твару. Смаленскі акруговы слоўнік Дабравольскага дае дзеля гэтых выснаваў багаты матар'ял.

Аб беларускім складзе народнае мовы Смаленшчыны могуць добра сведчыць, прыкладам, гэткія, пададзеныя Максімавым, сказы вазьніцаў перад карчмою да шынкара:

— «Рандар, рандар!
Адчыні вароты: дай гарэлкі!
Ахці якая мяцеліца: саўсім перазяблі,
і коні чуць цягнуць,
і ноч цёмная, нічога ня відна,
і дарогу так замяло, што і найці ня можна.
Рандар, рандар,
адчыні вароты, налівай гарэлкі!»

Трэба вызнаць і немалы уклад Смаленшчыны ў найноўшае беларускае адраджэньне. Ведама, што смаленскія дэлегаты, удзельнікі Першага Ўсебеларускага Кангрэсу ў Менску ў сьнежні 1917 году найбольш пасьлядоўна абаранялі пагляды незалежнікаў, ня ў прыклад магілеўскім «абласьнікам». Смаленскія дэлегаты ўсьвядомлівалі сябе дзецьмі маці-Беларусі і найбольш адкрыта і рашуча дамагаліся дзяржаўнага самавызначэньня Беларусі на ўсіх ейных этнаграфічных абшарах.

Смаленшчына дала беларускай літаратуры такога выдатнага пісьменьніка, як Максім Гарэцкі (1893–1938), які ўзбагаціў беларускую літаратурную мову багацьцем моўнае адмены нашае ўсходняе поўначы.

У смаленскай вёсцы Калеснікі, Хіславіцкай воласці, нарадзіўся беларускі паэт Зьмітрок Астапенка (1910–1944), які таксама, як і Гарэцкі, унёс багата сма-

ленскіх арыгінальных словаў у беларускую паэзію. Уцякаючы ад саветаў праз Славаччыну, ахопленую паўстаннем у 1944 годзе, Астапенка загінуў з словамі звароту да любай Беларусі, словамі бязьмежнай любові да бацькаўшчыны, якой ён аддаў сваё кароткае, але творча плённае жыццё. Ягоная паэма «Эдэм» і шматлікія вершы цалкам спраўдзілі прадбачаньне Якуба Коласа, які ў 1928 годзе, будучы ў Мсціслаўлі ў Пэдагагічным Тэхнікуме, падараваў Змітраку Астапенку сваю кнігу з надпісам, у якім прадракаў будучыню вядомага паэты і тым акрыліў малады талент.

Вывучэньне моўных асаблівасьцяў Смаленшчыны можа быць асабліва плённым для збагачэньня беларускае мовы. Прыкладам, колькі прыгожасьці і самабытнае адмены хаваецца ў словах, запісаных на Смаленшчыне і прывезеных А. Адамовічам на адной з дыскусійных зборак у Нью-Ёрку («Конадні», 1955, № 3, бал. 94-95). Вось некаторыя з іх:

Утравець (зарасьці травою), асянець, абасянець (рабіцца надвор'ю, як увосень), раўніць (дзяліць на роўныя часткі), ірміцца, зайрміцца ў сэньсе загарэцца нейкім пачуцьцём, глыбіць (дамагацца), дымна (цяжкі настрой), работашна (шмат работы), вуздыхна, зямельна, улюбі (у каханьі), уцьверазі (у цьвярозасьці), час улягу, угадзіне (позьні час), удаліна (чужына).

Або гэткія сынонімы і антонімы:

Абкіраваць (арганізаваць справу), адкосак (водбліск), басавік (басяк), безум, бязумлівы, вомяга (атрута), вухарэз (галаварэз), выйма (міма), гарывы (гарысты), гулявы (гуляшчы), гульляваць, на гулянках (вольным часам), загада, закор (дакор), заняважыць (зьбянтэжыць), заўвеціць, заўвета (ветлая заўвага), касьнік (прамень), лёгкаабычны (лёгкадумны), мазны, мазьненькі (мізэрны), маладзьга (аб моладзі грэбліва), маравы (морскі), маранік (марак), накупіць (падкупіць), налажыць імя (даць імя), намахнуцца, наплавадзіць (навадніць), народліва, нізовы, нямінучая (нямінучасьць), падаваць (быць падобным), падаўтараць (паўтараць яшчэ раз), паднебесь (гарызонт), паклад (умова), пакласьці (умовіцца), пасылаваць (камандыраваць), паязда (экспэдыцыя), пераказваць (паўтараць у гаворцы), праказацца (праявіцца), працяглівы, прынародна, прыродак (прырода), пульга (завея), разумлівы, собства (уласнасьць), сплавадзіць (збыць), судлівіць (крытыкаваць), судлівы (крытычны), цанаваць (цаніць),), ціхім маньнем («ціхай сапай»), , чырк-у-чырк (акурат), шумархаваць, шумцець.

Спадар А. Адамовіч таксама прапанаваў колькі смаленскіх словаў на зьмену ўжываемым часта барбарызмам і жарганізмам (глядзіце там жа). Яны вартыя ўвагі ўсіх беларускіх моваведаў. Варта прывесці і іх:

намінаць, намінка (намякаць, намёк), перагосткі (абмен візытамі), адгосткі (паўторнае адведаньне), хаджане (праходжыя), увед (іспыт), спытка («пробка»), мульлё (пролежні), машурга (мішура), праграчыць (празяваць), брыжыковыя дзяўчаты («кисейные барышни»), здобіль («изобилие»), дасьпяшны (пасьпяховы), дасьпех (посьпех), посуд (судно), шугавы (ветраны чалавек), весьці за (уважаць за).

Агромністую колькасць самабытных словаў заключае ў сабе ведамы «Толковый словарь живого великорусского языка» Уладзімера Даля, у 4-х томах. Багата іх у вядомым слоўніку беларускае мовы Івана Насовіча. Значная частка гэтых словаў ўжываецца і ў іншых мясцовасьцях Беларусі і ўвайшла ў агульна літаратурную сучасную беларускую мову.

Уклад смаленцаў тут асабліва вялікі і заслугоўвае свайго вызнаньня і належнае ацэны, а таксама навуковага вывучэньня. На вялікі жаль, гэтае вывучэньне ў БССР вельмі запынілася дзеля ўлучэньня Смаленшчыны ў склад РСФСР. Таму беларускія мованаведы пры Інстытуце мовазнаўства Акадэміі Навук БССР у Менску змушаныя абмяжоўваць абсяг сваіх дасьледваньняў межамі сучаснае БССР. Праўда, у 20-х гадох Смаленшчьша вывучалася беларускімі навукоўцамі, і тады шмат было зроблена для яе вывучэння ў Інстытуце беларускае культуры, а на пачатку і ў Беларускай Акадэміі Навук у Менску.

А паслухайце народныя песьні Смаленшчыны. Гэта тыпова беларускія народныя песьні з тою ж самаю моўнаю і музычнаю асновою. Для прыкладу, вазьмеце жартоўную (у зборніку Дабравольскага, ч. IV):

Да сею-ж я (2)
У гародзе чарнушачку,
Пад гародам пятрушачку,
Да сею-ж я.
Да палю-жа я
У гародзе чарнушачку,
Пад гародам пятрушачку,
Да палю-жа я (2)
Да бяру-жа я (2)
У гародзе чарнушачку,
Пад гародам пятрушачку
Да бяру-жа я
Навару-жа я (2)
Да старому качана з бураком,
Маладому кісяля з малаком,
Навару-жа я. (2)
Пасьцялю-жа я (2)
Да старому на ўзапечкі,
Маладому да на покуце,
Пасьцялю-жа я (2)
Падлажу-жа я (2)
Што старому да дзяружачку,
Маладому да падушачку,
Падлажу-жа я. (2)
Прабуджу-жа я (2)
Што старога ды піхаючы,
Маладога абдымаючы,
Прабуджу-жа я. (2)
Праваджу-жа я (2)
Як старога із сабакамі,

Маладога із музыкамі,
Праваджу-жа я (2).

Цікава адзначыць той факт, што ў выданьне Беларускай Акадэміі Навук — «Песьні беларускага народу» том I, Менск, 1940 г., увайшло шмат беларускіх песьняў, запісаных на Смоленшчыне ведамымі этнографамі, як Дабравольскі з ягоным «Смоленским этнографическим сборником» ч. I (1891 г.), ч. II (1893 г.), ч. IV (1903 г.), як І. Насовіч, Е. Раманаў і іншыя.

У кнізе «Песьні беларускага народу», часта ўзорам песьні і прыводзіцца толькі песня Смаленшчыны. У тым жа выпадку, калі за ўзор даецца песьня з цэнтральнае Беларусі, дык у камэнтарах вельмі часта паказваецца на запісы тых самых песьняў або іхных варыянтаў у Смаленшчыне з паказаньнем літаратуры і бібліяграфічных дадзеных. Гэта гаворыць аб адзінсьцве беларускае народнае песні ад беларускае Горадзеншчыны да самых усходніх і паўночных абшараў Смаленшчыны. Адзін народ — адны і тыя ж у яго і песьні.

Смаленскі і бранскі селянін на кірмашы ды ў людзі, як і ўсе беларусы, выяжджалі ў белай магерцы і шэрай сьвітцы, а за клясычны народны інструмэнт у іх таксама — беларуская дуда — скураны круглы мяшок і прыткнутая да дзіркі дудка з пераборам для пальцаў, якая грае і тады, калі ў яе пакідаюць дзьмуць.

Смаленскі беларус, як і ўсе беларускія сяляне, на працягу гісторыі застаўся абыякавым да розных рэлігійныгх змаганьняў і не даваў із свайго асяродзьдзя духовых фанатыкаў, палоненых якой-небудзь рэлігійнаю догмаю.

Беларус заўсёды адзначаўся рэлігійным індыфэрэнтызмам і таму не паддаўся ўплывам розных рэлігійныіх сектаў, якіх так багата было ў ягонага ўсходняга суседа. Жыццё на воддалі ад гарадоў спрыяла захоўванню свае нацыянальнае самабытнасці ўва ўсім жыцьці.

Гэтую нацыянальную беларускую самабытнасць, як пераканальна сведчаць усе пададзеныя намі вышэй факты, нават смаленскі беларус захаваў аж дагэтуль, наўсуперак усім нягодам і перагасам лёсу, што найцяжэй з усіх беларускіх краёў выпалі на долю Смаленшчыны. І дарма, што цяпер Смаленшчына перажывае чужое панаванне. Ніякая пякельная сіла — мы ў гэта моцна верым — ня звярне яе з адвечнага радзімага беларускага шляху і, ступаючы ім, і гэтая нашая дарагая пакутніца раней ці пазней прыйдзе да таго поўнага задзіночаньня з усёй Вялікай Беларускай Бацькаўшчынай, да якога імкнецца вякамі.

І аб ёй таксама можа сказаць кажны з сьведамых сыноў гэтае Бацькаўшчыны словамі таго паэта, які калісьці з такім замілаваннем прапушчаў вачыма «прысады а блоні» яе:

Люблю я цябе, дарагая,
І веру: ня спынішся раптам,
Праз пушчы, бярэзьнікі, гаі
Да Менску заўсёды патрапіш!

БЕЛАРУСКІ ЎСХОД: НАША СМАЛЕНШЧЫНА

Юры Карэтнікаў

Асабіста для мяне пытаньне беларускай Смаленшчыны шчыльна зьвязана з маім родам па бацькоўскай лініі, родам Карэтнікавых. Мой дзед, Уладзімір Карэтнікаў, быў карэнным «смаляком», як сабе сам называў, і нарадзіўся ў вёсцы Дзянісаўка рослаўскага раёну смаленскае вобласьці.

Таму, гісторыя, культура, традыцыі й самавызначэньне беларускае Смаленшчыны, раней аднаго з чысьцейшых крывіцкіх рэгіёнаў, уласна для мяне й сёньня не губляе цікавасьці, а ў гістарычнай перспектыве й актуальнасьці.

Дарагія сябры аднадумцы й шаноўныя наведвальнікі нашага рэсурсу, гэтым артыкулам я буду рады адкрыць вам малавядомую старонку беларушчыны й пазнаёміць вас з гісторыяй і лёсам адной з прыгажэйшых частак нашае Бацькаўшчыны — Смаленшчынай. Бо каб быць паўнавартасным беларусам, кожны з нас мусіць ведаць і шанаваць багатую культуру й гісторыю нашага спрадвечна беларускага, смаленскага краю.

Гісторыя Смаленшчыны

А што там на беларускім Усходзе, чым гэтае места было для Беларусі й чым яно ёсьць для нас цяпер? Ці закрытае смаленскае пытаньне? І ўвогуле — ці дастаткова ўвагі мы надаем Смаленску, аглядаючыся на сваю гісторыю? У беларускае Сярэднявечча там жылі Клімент Смаляціч і Аўраамі Смаленскі. Менавіта ў тэксьце гандлёвай дамовы смаленскіх купцоў з Рыгай ад 1229 году навукоўцы ўпершыню фіксуюць лексычныя асаблівасьці беларускай мовы. Менавіта там у канцы XIV стагодзьдзя жыў Лука Смаленец, аўтар вядомага беларускага літаратурнага помніку «Смаленскі псалтыр». Менавіта ў Смаленску была складзеная славутая «Пахвала Вітаўту» і так званы Беларуска-Літоўскі Летапіс 1446 году. Менавіта з-за гэтага места нашая дзяржава вяла бясконцыя войны з Масквой, менавіта за Смаленск і Смаленшчыну паклалі галовы тысячы й тысячы беларусаў, і менавіта смаленскае суперніцтва з Маскоўшчынай у значнай ступені перадвызначыла гістарычны лёс цэлай старой Беларусі.

Беларускі характар гэтай зямлі не выклікае сумненьняў. Гэта сёньня расейцы, у патрэбе часу, называюць тамтэйшыя гаворкі паўднёва-заходнімі рускімі. А вось калі пагрозы ў выглядзе беларускай дзяржавы не існавала, напрыклад у 1868 годзе, яны падавалі аб Смаленску іншую інфармацыю. Паводле дадзеных Смаленскага статыстычнага камітэту, тады 68% насельніцтва Смаленскай губэрні былі беларусамі. А ў цэнтральных і заходніх паветах губэрні гэтыя лічбы набліжаліся да 100%. У Красьненскім павеце беларусаў было 95%, у Рослаўскім — 94%, у Смаленскім — каля 91%, у Парэцкім — 90%, у Ельнінскім — 90%, у Духаўшчынскім — 87% і ў Дарагабускім — каля 81% насельніцтва. 30% небеларускага насельніцтва ў губэрні даваў сам Смаленск, зрусы-

фікаваны за 300 год палону. (гл. «Смаленская губэрня» Статыстычныя дадзеныя. 1868 г.)

Смаленскія крывічы трошку адрозніваліся тым, што яны прыйшлі на памежныя землі. Але на тэрыторыі Смаленшчыны да XII стагодзьдзя існавала ўсходнебалцкае племя Голядзь, і смаленцы яго асымілявалі даволі позна, балты існавалі яшчэ ў XII стагодзьдзі, ня кажучы ўжо пра VIII-IX-X стагодзьдзі. Іншая справа, што на Смаленшчыне крывічы сутыкнуліся і зь фіна-вугорскімі плямёнамі, бо гэта была мяжа паміж балтамі й фіна-вуграмі. І гэты элемэнт фіна-вугоршчыны ў смаленцаў мае месца. Дарэчы, пскоўскія крывічы ўжо напалову зьвязаныя зь фіна-вуграмі, г. зн. нашмат больш, чым смаленцы. Таму дасьледаваньні нашых археолягаў па Полаччыне ў карціну засяленьня балцкіх абшараў крывічамі нічога новага не даюць. Нашая Смаленшчына зноў падняла галаву ў канцы XIX — пачатку XX стагодзьдзя. Напрыклад, калі на Ўсебеларускім Кангрэсе ў сьнежні 1917 году, дэлегаты Віцебшчыны й Магілеўшчыны выступалі за аўтаномію Беларусі, дык смаленцы разам зь віленчукамі выступалі за поўную незалежнасьць. Потым Смаленск адыграў велізарную ролю праз пару год, калі ў Смаленску была абвешчаная БССР. І вось гэтыя моманты паказваюць, што пытаньне Смаленшчыны — тое самае, што й пытаньне Страсбуру, Эльзасу й Лятарынгіі, ў французска-нямецкіх дачыненьнях. Смаленшчына для Беларусі — гэта своеасаблівая адмета, своеасаблівы сымбаль як беларускага адраджэньня, гэтак і заняпаду. Як толькі пытаньне Смаленшчыны ўзьнікае — заўжды Беларусь становіцца на ногі й адраджаецца. Гэтаксама й як толькі яно зьнікае з гістарычнае карты, дык і Беларусь у заняпадзе.

Вось канкрэтныя прыклады. Пасьля бітвы пад Воршай Смаленск застаўся ў складзе расейскае дзяржавы. І гэта прывяло да таго, што троху пазьней прыйшоў у Беларусь Іван Жахлівы, захапіў і вынішчыў Полацак і зьнішчыў, фактычна, Полаччыну як этнакультурны рэгіён. І мог ён гэта зрабіць толькі маючы ў руках Смаленск. Аднак калі Расея сама трапіла ў цяжкае становішча — так званы Смутны час — і калі польскі кароль і вялікі князь літоўскі Жыгімонт у 1609 годзе штурмам узяў Смаленск, сытуацыя рэзка зьмянілася, і Вялікае Княства Літоўскае ў першае палове XVII стагодзьдзя дасягнула апошняга ўзьлёту. Гэта быў апошні ўсплёск ягонага росквіту, росквіту матэрыяльнае культуры й дойлідзтва.

У 1860 годзе беларусаў у Смаленскай губэрні налічвалася 1.122.000, а вялікаросаў (расейцаў) — 520.000, у адсотках — 68 % і 32 %. Атрымалася так, як ні дзіўна, што Смаленская губэрня была адной з самых беларускіх. Чаму? Таму, што колькасьць жыдоў была тут мінімальная. Мяжа аселасьці адрэзала гарадзкое жыдоўскае насельніцтва ад Смаленшчыны. І невыпадкова, што яна была такой беларуска-сьведамай. У гарадах Смаленшчыны, за выключэньнем тых, што трапілі ў склад Магілеўскае губэрні, жыдоў было значна меньш альбо зусім ня было. Ёсьць тут пэўныя паралелі з Беласточчынай. Бо Віленшчына й Вільня — гэта ўсё ж сэрца Вялікага Княства Літоўскага, сэрца й сталіца Беларусі. Смаленск ніколі, за выключэньнем аднаго дня — 1 студзеня 1919 году — не прэтэндаваў на сталіцу Беларусі ці БССР. Ён адзін толькі дзень быў сталіцай. Але ён для нас мае такое самае значэньне, як на захадзе Горадня.

У 1990 годзе група дэпутатаў апазыцыі Дэмклюбу, у якую ўваходзілі Пётра Садоўскі, Дзьмітры Булахаў і Зянон Пазьняк, ездзілі у Вярхоўны Савет РСФСР у Маскву. Па розных пытаньнях. У тым ліку сустракаліся й з прадстаўнікамі Смаленшчыны, дэпутатамі ВС РСФСР ад Смаленска. Ну й краналі пытаньне пра магчымы рэфэрэндум — дзе быць Смаленшчыне, у Беларусі, БССР тагачаснай, ці ў Расеі? Як на гэта глядзіць мясцовая эліта? Бо тыя дэпутаты й былі прадстаўнікамі мясцовае эліты — прадстаўнікі райкомаў, абкомаў Смаленскае вобласьці й г.д. На дзіва, усе яны выказаліся «за». Яны сказалі, што каб толькі гэты рэфэрэндум адбыўся, каб нам не перашкаджалі, мы б усе перайшлі ў Беларусь. Таму што ў той час Беларусь жыла нашмат лепш, чым Смаленшчына, і яны заўсёды глядзелі на Беларусь, як, напрыклад, палякі глядзелі на Нямеччыну, ці ўсходнія немцы на заходніх.

Што зьдзівіла, дык гэта тое, што гэтыя людзі (а большасьць зь іх былі прыехаўшы на Смаленшчыну пасьля вайны, бо ў вайну гэты край быў цалкам зьнішчаны) былі патрыётамі Смаленшчыны па духу. Многія зь іх выпісвалі газэту «Зьвязда», а усе яны слухалі Беларускае Радыё, нават, некаторыя «ЛіМ» чыталі… І гэта далёка не інтэлігенцыя, гэта партыйная намэнклятура. І яны выказалі сваё меркаваньне — каб такі рэфэрэндум адбыўся ў 1990 годзе, дык Смаленшчына безумоўна далучылася б да БССР.

А ўвогуле, цікавая гэта рэч — узбуйненьні тэрыторыі БССР. Аказваецца, яшчэ ў 30-х гадох газэта «Зьвязда» друкавала мапы Савецкае Беларусі са Смаленшчынай уключна. Гэта гаворыць аб тым, што айцы БССР троху думалі пра сваю вотчыну… Напрыклад ў 1945 годзе, адразу пасьля вайны, Вярхоўны Савет БССР вынес пастанову пра ўключэньне Ўсходняй Прусіі разам з горадам Кёнігсбэргам-Калінінградам у склад БССР, матывуючы гэта патрэбай Беларусі выйсьці да мора. Мы ж тады мелі й Беласточчыну. Але Масква мела іншыя пляны. Пастанову ў Крамлі скасавалі, а хутка й Беласточчыну падаравалі палякам. З тэрыторыяй нам у тым стагодзьдзі моцна не шанцавала.

Дарэчы, апошні кавалачак Смаленшчыны далучыўся да Беларусі ў 1964 годзе — гэта былі 8 вёсак калгасу «Путь Коммунизма», які ўвайшоў у склад Беларусі падчас хрушчоўскае адлігі.

Так сталася, што лёс беларускай дзяржаўнасьці й барацьбы беларусаў за нацыянальнае самавызначэньне — дастаткова трагічны. У пач. XVI-XVII ст. беларускі народ, асабліва рэшткі былой эліты-шляхты, падвергліся апалячваньню. У пазьнейшы час, у царскае Расеі, само існаваньне беларусаў ставілася пад сумнеў — размова калі й ішла, то аб выключна «русском» насельніцтве заходніх губерній.

Пад час грамадзянскае вайны ў пач. XXст. беларуская дзяржаўнасьць пачала адраджацца ў двух узаемавыключаючых формах — нацыянальна-дэмакратычнай і савецкай.

Пасьля першай сусьветнай вайны й ганебных замірэньняў падзел стаў яшчэ й геаграфічным — Заходняя Беларусь засталася за Польшчай. Так бальшавікі расплаціліся за авантурны паход на Варшаву.

Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка (БССР) была прагалошана 1 студзеня 1919 года ў адным з буйнейшых беларускіх гарадоў Смаленску. 5 студзеня новы ўрад пераехаў у Менск, 31 студзеня усерасейскі цэнт-

ральны выканаўчы камітэт (ВЦИК) прызнаў незалежнасьць новае рэспублікі. Але ў жніўні ўся тэрыторыя БССР была захоплена Польшчай і толькі праз год часткова занята савецкімі войскамі. 31 ліпеня 1920 года сход камуністычных і прафсаюзных арганізацый паўторна прагалосілі незалежнасьць. Але ж 70% этнічных тэрыторый Беларусі-апынулася па за яе межамі. У 1924 годзе да БССР былі далучаны Віцебская, частка Гомельскай і два паветы Смаленскае губерніі.

Але палітыка РСФСР па ўтрыманьню этнічных беларускіх земляў у сваім складзе была трывалай і фактычна акупацыйнай, таму й ня мела падтрымкі беларусаў. Згодна меркаваньняў тагачасных беларускіх камуністаў: «такая недальнабачная палітыка узмацняе й актывізуе ўсё правае антысавецкае крыло беларускіх арганізацыяў у Польшчы, Латвіі, Чэхаславаччыне й Летуве. Далей за эміграцыяй і ў БССР пачынаюць мелькаць антысавецкія настроі частцы беларускай нацыянал-дэмакратычнай інтэлегенцыі».

Нават камуністычнае кіраўніцтва БССР, якое па паходжаньню ў сваёй большасьці было не беларускім — лічыла, што: «беларускі «нацыяналізм» сілкуецца непасьлядоўнасьцю ў нацыянальнай палітыцы ў СССР, яе адставаньнем ад прынятых рашэньняў і няскончаным адмежаваньнем тэрыторыі БССР. Усю Гомельшчыну, частку Пскоўскай і Смаленскай губерній і рускія, і беларускія гісторыкі адносяць да Беларусі, а далучэньне частак Смаленшчны і Гомельшчны да БССР (1924) мела надзвычай станоўчае палітычнае значэньне для беларусаў і іх эміграцыі, узмацніла сярод заходніх беларусаў аўтарытэт БССР. Але рэзка адмоўныя настроі выклікакла жаданьне Савецкай Расеі пакінуць у сваіх межах беларускую Смаленшчыну».

Але палітыка русіфікацыі імкліва разгортвалася на ўтрымліваемых абшарах. Вось што напрыклад пісала адна з савецкіх газэтаў пра савецкую нацыянальную палітыку на Смаленшчыне ў 1926 г: «Ад уласнага смаленскага карэспандэнта. Усе, хто ведае гісторыю, хто знаёмы з нацыянальным складам Савецкага Саюзу, ведае, што ў Смаленскай губерніі жыве дастаткова вялікая колькасьць беларускага насельніцтва. Я не буду казаць аб тых лічбах, якія даў перапіс 1921–1923 гадоў (па гэтым лічбам у гор. Смаленске налічваецца каля 6000 белорусаў, а па губерніі — каля 81 тысячы).

Я вазьму тое, што піша акадэмік Карскі, той Карскі, якога абвінаваціць у беларускім шавінізме ніяк нельга. У сваёй кнізе «Белорусы», Варшава, 1903 г., ст. 187, ён піша: «…Количество белорусского населения Смоленской губернии довольно точно определяется в обзоре Смоленской губернии за 1901 год, Смоленск, 1902 г. (всеподданнейший доклад губернатора). Здесь в белорусских уездах, за исключением городского населения, показано 920.042 чел. Если прибавить сюда за 2 года прирост населения (1,5 %) — 27.784, то получим белорусов в Смоленской губернии 947.826 человек. Это число довольно близко к действительности, так как и в городе есть белорусы, но, с другой стороны, и великорусы имеются по селам в белорусском районе, особенно около железных дорог. Эта цифра недалека будет от той, которою определялось число белорусов в Смоленской губернии в 1860 году (1.122.000). // Ср. «Живописная Россия». Том III, с. 442, статья С. Максимова».

Вядома, што лічбы зьменшыліся, бо частка беларускага насельніцтва русіфікавалася, частка губерні ў сувязі з раянаваньнем далучана да Беларусі, але яшчэ беларускае насельніцтва Смаленска варта лічыць сотнямі тысяч. Смаленскі жа гарсавет надумаў, што беларусаў у Смаленску няма, аб іх ня варта казаць і на сваім паседжаньні ў кастрычніку пастанавіў, каб сродкі, якія былі прадугледжаны па бюджэту Смаленскага губернскага аддзелу народнай адукацыі на культурна-асьветніцкую працу сярод беларускага насельніцтва гораду на 27/28 навучальны год, перадаць ны жыльлёвае будаўніцтва.

Ёсьць сьведчаньні аб паваеннай беларускай антыбальшавіцкай партызанцы на Смаленшчыне. Выходзіла нават беларуская пранезалежніцкая газэта «Пад абцасам маскалёў», якую падпольшчыкі распаўсюджвалі па вёсках і хутарох, на скрыжаваньнях гасьцінцаў краю.

Нават у сучаснай Расейскай Федэрацыі засталіся прабеларускія настроі ў частцы мясцовай смаленскай эліты. У кастрычніку 1998 года на прэс-канферэнцыі ў МЗЭС РБ губернатар смаленскай вобласьці Прохараў паведаміў: «Смоленщина была седьмой областью при создании Белоруссии, к сожалению, нас тогда отделили». Спадар Прохараў нават плянаваў адзначыць у сваёй губерніі 80-ю гадавіну заснаваньня БССР.

І сёньня наш беларускі ўсход, ільняная Смаленшчына — застаецца этнічнай зямлёй крывічоў-беларусаў, нашай духоўнай і культурнай спадчанай, якая патрабуе захаваньня й вывучэньня. І не так важна, што гэтая тэрыторыя знаходзіцца ў складзе іншай дзяржавы. Гістарычна так склалася, што яна месьціцца на памежжы й ў розныя часы пераходзіла з пад аднаго ўладараньня да другога.

Галоўнае, што мы самі ведаем і памятаем пра нашае радство й еднасьць. І калі мы, беларусы, будзем мець нацыянальную дзяржаву, лепшы ўзровень жыцьця й нацыянальныя памкненьні, то гісторыя нам шчэ паспрыяе, бо як вядома разьвіваецца па сьпіралі.

ГЕНЭЗА БЕЛАРУСКАГА РУХУ НА СМАЛЕНШЧЫНЕ

Фёдар Паднікольскі

На працягу XV–XVII стст. гісторыя Смаленска і Смаленскай зямлі была шчыльна звязаная з Вялікім княствам Літоўскім, у межах якога з 1405 да 1514 году гэтыя тэрыторыі знаходзіліся. Амаль праз сто год, у 1611 годзе, пасля 21 месяцы аблогі каралём Жыгімонтам III Вазай, Смаленск быў далучаны да федэрацыі Каралеўства Польскага і Літвы — Рэчы Паспалітай.

У межах гэтага дзяржаўнага ўтварэння Смаленшчына знаходзілася да 1654 году, калі ў выніку самай кровапралітнай вайны, вядомай у польскай гістарыяграфіі як «Крывавы патоп», канчаткова не апынулася ў складзе Расіі.

У перыяд доўгага знаходжання ў складзе ВКЛ Смаленск займеў надзвычайную ролю абарончай крэпасці на ўсходзе дзяржавы. Менавіта Смаленск дзяржаўныя дзеячы Вялікага княства называлі «Ключом Літвы», калі дзяржаўная мяжа пралягала ўсяго толькі ў 350 км. ад Масквы[1].

У палітычнай думцы ВКЛ і РП XVI–XVII стст. Смаленск і Смаленскае ваяводства лічыліся спрадвечна сваёй зямлёй, захопленай гвалтам Маскоўскім царствам. На мяжы XIX–XX стст. «смаленскі міф» часоў *Liberum veto* быў мадэрнізаваны беларускімі інтэлектуаламі за кошт яго сінтэзу з элементамі «заходнерускага» наратыву, накіраванага супраць польскай дамінацыі ў Паўночна-Заходнім краі. Гэты факт стаў вызначальным для выспявання беларускай нацыянай героікі, смаленскага эпасу і, зрэшты, генэзы беларускага руху на Смаленшчыне.

Тыповы для сярэднявечча «літоўскі» погляд на Смаленск характэрна адлюстроўвае першы польскамоўны энкомій, напісаны ў 1628 годзе беларускім шляхціцам Янам Куноўскім. У паэме «Smoleńska zacność» зусім не звяртаецца ўвага на далітоўскі перыяд існавання Смаленскага княства, але, у той жа час, спектакулярна апісваецца мужнасць жыхароў Смаленска ў агульнай для Літвы і Кароны Польскай бітвы пад Грунвальдам.

Далучэнне горада да Маскоўскай дзяржавы ў 1514 годзе, на думку аўтара, адбылося з-за здрады князя Міхася Глінскага, а грандыёзныя будаўнічыя працы па ўзмацненні крэпасці, якія праводзіліся па загадзе Барыса Гадунова, былі інтэрпрэтаваны як жаданне ўтрымаць чужое.

У сваю чаргу, аблогу Смаленска Жыгімонтам III паэт разумеў як гістарычную справядлівасць — рэалізацыю палітыкі вяртання згубленых земляў[2].

Погляд шляхты на Смаленск і яго ролю для краіны выдатна адлюстроўвае і такі вядомы літаратурны помнік як «Ліст да Абуховіча», напісаны Цыпрыянам Камунякам у 1655 годзе. Складзены ў форме сяброўскага ліста, твор ганьбіць Піліпа Абуховіча, смаленскага ваяводу, які ў гэтым творы больш думае пра нажыву і маскоўскіх собаляў — стылізаваныя трыццаць срэбранікаў — чым пра свае абавязкі як патрыёта і урадніка. Абураны стратай Смаленска, аўтар шле праклёны па адрасе Абуховіча, «якому пры ўцёках са Смаленска

спатрэбілася 300 падвод для перавозкі адной толькі пасцелі», і ўсяляк крытыкуе вінаватых ў здачы горада.

Відавочна, Смаленшчына ўспрымалася сучаснікамі Цыпрыяна Камунякі як нешта спрадвечна літоўскае, а смаленцы лічыліся такімі ж прадстаўнікамі палітычнага «літоўскага народу», як і шляхта іншых земляў усходняй часткі Вялікага княства Літоўскага.

Пасля страты Смаленска ў 1654 годзе былы ваявода смаленскі Піліп Абуховіч падвяргаецца ганенням, а ў 1658 годзе Сойм прыняў адпаведны дэкрэт па абвінавачванні яго ў здачы Смаленска маскоўскім войскам[3].

У «Прамове Мялешкі, каштэляна Смаленскага, на сойме у Варшаве у 1589 годзе», іншым ананімным творы, які датуецца не пазней за 1632 год[4], прадстаўнік смаленскага набілітэту выяўляе літоўскі патрыятызм, смуткуючы, што «...од их милостей панов-ляхов гинуть старие наши поклоны смоленские...», і жорстка выкрывае засілле палякаў і польскай культуры ў сябе на радзіме. Для яго палітычным ідэалам ёсць Жыгімонт I Стары, які «немцев, як собак, не любил и ляхов з их хитростю велми не любил, а Литву и Русь нашу любително миловал».

***

Пасля далучэння Смаленска і ваяводства да Расіі, маскоўскі прастол вымушаны быў улічваць выключную важнасць гэтых тэрыторый для заходняга суседа, а таксама этнакультурныя асаблівасці захопленых земляў.

На тэрыторыі былога Смаленскага ваяводства надзялялася шмат увагі захаванню саслоўных прывілеяў мясцовай шляхце, якую ў расійскай гістарыяграфіі называюць «польскай». Менавіта шляхта выступала ў Рэчы Паспалітай у якасці палітычнага народа, а ў мясцовых умовах яна вызначала палітыку афіцыйнага урада да забраных тэрыторый. З'яўляючыся закрытай саслоўнай карпарацыяй, смаленская шляхта была тым элементам, які адасабляў Смаленшчыну ад іншых рэгіёнаў еўрапейскай Расіі. Памяць пра «залатыя каралеўскія вольнасці», прыхільнасць да польскай мовы, мясцовай русінска-польскай культуры і рыма-каталіцтва захоўвалася ў мясцовага насельніцтва некалькі стагоддзяў.

Гэта прывяло да таго, што расійскія ўлады, а таксама цэлая плеяда аўтараў яшчэ у сярэдзіне XIX стагоддзя разглядалі Смаленшчыну з пазіцыі «свайго-чужога», як «польскі», «невялікарускі» ці нават «захоплены» край.

У складзе саслоўя мясцовых шляхціцаў безумоўна пераважалі рыма-каталікі, але нацыянальны склад дадзенай службовая праслойкі меў даволі стракатае паходжанне. Асноўную масу мясцовай шляхты складалі прадстаўнікі мясцовых «рускіх» родаў, каталіцкага або праваслаўнага веравызнання. Апынуўшыся ў складзе Маскоўскай дзяржавы, у 90 % выпадках мясцовыя шляхціцы не маглі даказаць сваю праналежнасць да польскіх родаў[5].

Новая ўлада адразу зрабіла захады, каб перацягнуць замкнёную і варожа настроеную шляхецкую карпарацыю на свой бок. Лаяльным прадстаўнікам мясцовай шляхты гарантаваліся эканамічныя выгоды і пэўныя маёмасныя гарантыі.

У 1654 годзе цар Аляксей Міхайлавіч выдаў указ, паводле якога бяздзетным удовам мясцовай шляхты, калі яны выйдуць замуж за рускіх службовых люд-

зей, пакідаліся пажалаваныя ім раней маёнткі. Дзецям загінулых шляхцічаў надавалася права атрымаць надзелы за кошт маёнткаў іх бацькоў.

У дадатак, паводле адпаведнага імяннога ўказа, беззямельныя смаленскія шляхціцы, бацькі якіх у 1654 годзе былі ў аблозе і пасля капітуляцыі паступілі на службу ў Маскоўскае царства, мелі права, пры адшуканні прыналежных памерламу маёнткаў, прасіць перапісаць маёнткі на іх. Тым жа безмаёнткавым шляхціцам, бацькі якіх збеглі ў Літву, было абвешчана, што вылучэнне ім надзелаў на перанаселеннай Смаленшчыне не падаецца магчымым.

У 1682 годзе, пасля смерці маскоўскага цара Фёдара Аляксеевіча, на пасад уступілі два манарха Іван і Пётр Аляксеевіч, якія зноў пайшлі на саступкі смаленцам. У першы год свайго кіравання дуумвірат пацвердзіў усе прывілеі раней дадзеныя як польскімі каралямі, так і рускімі царамі. У прыватнасці, атрыманыя маёнткі паступалі ў поўную ўласнасць службовым людзям з магчымасцю іх перадачы, закладу і продажу.

Пазней урад ідзе на далейшыя саступкі на карысць смаленскай шляхты: быў выдадзены закон, згодна якому права на атрыманне «поместий» ў Рослаўскім, Смаленскім, Дарагабужскім, Бельскім паветах мелі толькі асобы, прыпісаныя да смаленскага шляхецтва і рэйтары смаленскага шляхецкага палка. Людзям «московских чинов» шлях да набыцця зямель у згаданых паветах фактычна перакрываўся.

У чэрвені 1688 году быў выдадзены яшчэ адзін імянны ўказ паводле якога смаленскім шляхціцам, падчас знаходжання іх на службе, выдавалася з казны грашовае ўтрыманне. У тым жа ўказе пацвярджаліся права на валоданне імі маёнткамі і вотчынамі.

Пасля смерці Пятра I, імператрыца Кацярына Аляксееўна, помнячы пра спецыфічную памежную палітыку, дапоўніла прывілеі шляхецтву, дазволіўшы ім прадаваць вырабы рамёстваў у гарадах Расіі ці прадаваць іх рускім купцам. Другім указам, адрасаваным дзецям мясцовай шляхты, апошнім надавалася права служыць як у войску, так і ў смаленскім палку, які не меў статусу рэгулярнай арміі.

Усяго грамат, якія замацоўвалі за смаленскай шляхтай прывілеі, у перыяд з 1654 па 1694 год было выдадзена шэсць. Галоўны інструмент палітыкі на захопленых землях — эканамічны — быў выкарастаны напоўніцу: за мясцовай шляхтай замацоўваліся іх спадчынныя «маетности», а, згодна залатому правілу divide et empera, землі верных каралю Рэчы Паспалітай феадалаў перадаваліся прысягнуўшай шляхце ў якасці «поместий».

Указам ад 30 снежня 1701 году смаленская шляхта на 13 гадоў раней за рускае дваранства атрымала беспрэцэндэнтныя для Маскоўскай дзяржавы маёмасныя правы. Як старыя «каралеўскія» маёнткі, так і «дачы» з маскоўскага прыказа («поместья») замацоўваліся за шляхтай на правах поўнай прыватнай уласнасці — вотчын.

Смаленская шляхта фактыча два стагоддзі ўспрымалася цэнтральнымі ўладамі як адасобленая сацыяльная і нацыянальная група. У 1762 годзе менавіта смаленская шляхта асобна згадваецца ў «Манифесте о вольности дворянства», а Пецярбург працягвае выкарыстоўваць у адносінах да палякаў палітыку бізуна і перніка.

Не зважаючы на шматлікія эканамічныя меры і пашырэнне на шляхту маёмасных правоў, маскоўкі ўрад добра разумеў, што «польскі элімент» па-ранейшаму глядзіць з надзеяй на захад. Пагроза «літоўскага сепаратызму» не была такой надуманай, бо існаванне даволі шматколькаснай Рослаўскай, Бельскай і Смаленскай шляхты, вызнаваўшай каталіцтва і працягваючай падтрымліваць кантакты з Рэччу Паспалітай праз недалёкую граніцу, магло сур'ёзна дэстабілізаваць сітуацыю ў выніку ўзнаўлення вайсковых дзеянняў.

Шляхта успрымала эканамічныя захады расійскага трону як паўмеры, бо маскоўскі эканамічны ўклад быў нашмат менш прывабным у параўнанні з вольніцай, якая давалася прывілеямі Вялікага князя Літоўскага. Таму ў славутай чалабітнай, прадстаўленай Кацярыне II ў 1762 годзе дэпутацыяй ад смаленскай шляхты, вымольвалася адмена непапулярных казённых збораў і павіннасцяў, якія, маўляў, прывялі мясцовую шляхту «... в крайнюю бедность и несостояние». Атрымаўшы рашучую адмову ад імператрыцы, смаленская шляхта паспрабавала дамагчыся дазволу будаваць корчмы і не плаціць падаткі, акрамя падымнага, у час працы камісіі па падрыхтоўцы праекта новага «Уложения», але зноў безвынікова[6].

***

Ідучы на пэўныя саступкі ў эканамічнай сферы, якія выконвалі ролю перніка, Пецярбург добра памятаў урок 1632–1634 гг., таму выкарыстоўваў рэлігійнае жыццё ў ролі бізуна.

У 1728 годзе, праз 74 гады пасля далучэння Смаленска да Расіі, усе смаленскія шляхціцы, прынамсі фармальна, лічыліся праваслаўнымі. Да таго часу на Смаленшчыне ўжо не засталося касцёлаў. Аднак, як паказваюць наступныя падзеі, барацьбу за розумы аднаверцаў Рэч Паспалітая не спыняла. Прыняцце большасцю шляхты праваслаўя насіла хутчэй практычны і вымушаны характар, бо практыка накіравання дзяцей на вучобу ў ордэнскія школы Рэчы Паспалітай фактычна азначала вяртанне членаў шляхецкіх сем'яў у каталіцтва.

У 1728 г. у Сенаце разглядалася гучная справа аб навяртанні 30 смаленскіх шляхціцаў у «лацінскую» веру. Гэты працэс добра адлюстроўвае тую этна-рэлігійную сітуацыю, якая існавала ў Смаленску і губерніі ў XVIII стагоддзі. Абвінавачаныя, якія паходзілі з найзаможнейшых смаленскіх радоў Пацёмкіных, Друцкіх-Сакалінскіх, Ванлярлярскіх і іншых, сведчылі, што ахрысціліся ў каталіцтва яшчэ ў дзяцінстве, у час іх навучання ў езуіцкіх калегіюмах у Мсціславе, Оршы ды Віцебску. Шляхцянкі, якія таксама абвінавачваліся ў адыходзе ад дзяржаўнага праваслаўя, прызналіся, што каталічкамі сталі ў самым раннім узросце, трапіўшчы на выхаванне да родных, арыстакратаў з Літвы.

Вярнуўшыся пасля навучання на радзіму, смаленцы працягвалі вызнаваць каталіцтва і адначасова наведваць праваслаўныя храмы, матывуючы тое дазволам братоў-езуітаў. Некаторыя з іх, нават не хаваючы сваёй варожасці да праваслаўных іерархаў, ніколі не хадзілі да царкоўнай споведзі, задавальняючыся падпольнымі таемствамі па рыма-каталіцкім абрадзе.

Апошнія, па пастанове Вярхоўнага Таемнага Савета, былі асуджаны на пажыццёвае пасяленне ў Сібіры з канфіскацыяй нерухомай маёмасці. Тыя ж шляхціцы, што працягвалі выконваць праваслаўныя абрады пасля вяртання

з-за мяжы, караліся значным грашовым штрафам і аддаваліся пад асабісты нагляд смаленскага архірэя.

Адразу пасля судовага разбіральніцтва, Вярхоўны Таемны Савет загадваў смаленскаму архірэю сачыць за тым, каб «…смоленская шляхта веру греческого вероисповедания в благочестии и исправно содержали и ни мало б соблазна в том не происходило»[7].

Зносіны смаленскай шляхты з памежнымі землямі Рэчы Паспалітай ўскладняліся, бо жадаючым паехаць у Літву па справах трэба было прысягнуць на крыжы ў вернасці праваслаўнай веры, і, да таго ж, знайсці некалькі даручальнікаў. Таксама шляхце забаранялася навучаць сваіх дзяцей за кардонам, матывуючы гэты указ дастатковай колькасцю адпаведных устаноў у Кіеве і Маскве. Імкненне поўнасць ізаляваць «сепаратыстаў» ад польскіх уплываў прывяло і да забароны наймаць у якасці хатніх настаўнікаў людзей каталіцкага веравызнання, выдаваць дачок замуж за каталікоў ці уніятаў, браць у жонкі каталічак з Літвы ці Украіны.

Асаблівая ўвага надавалася дзейнасці ксяндзоў, каталіцкага і ўніяцкага кліра як патэнцыйных агітатараў і падбухторшчыкаў хваляванняў. На мяжы афіцэры пільна адсочвалі спробы каталіцкіх святараў нелегальна пракрасціся на тэрыторыю Расіі. Больш за тое, калі каталіцкія святары прыбывалі ў Смаленск па прыватных справах, памежная варта абавязкова паведамляла аб замежніку губернатару і архірэю, абавязваючы сужаземца вырашыць свае справы і пакінуць краіну ў адведзены тэрмін. Са святароў бралася адпаведная падпіска, якая загадвала ім пад пагрозай пакарання не выконваць святарскіх функцый, не параапранацца ў свецкае ўбранне і не схіляць да каталіцтва мясцовых жыхароў.

У сваю чаргу, урад загадваў адміністрацыі «… у всех смоленских шляхтичей взять сказки под жестоким истязанием», каб яны не мелі аніякіх кантактаў з каталіцкімі ксяндзамі і «в домы к себе их не пускали, для исповеди к ним не ходили и никаких наговоров от них не слушали»[8].

***

Меры расійскага ўрада па нейтралізацыі літоўска-польскіх уплываў мелі канкрэтныя мэты. Справа заключаецца не толькі ў абароне праваслаўя як адзінай дзяржаўнай рэлігіі, але і ў імкненні засцерагчы ад бунтаў нова прыбаныя тэрыторыі з Расіяй. Гэтае імкненне ўлічвала тое, што у Смаленскай губерніі балем правіла «польская партыя» як фактычна адзіны носьбіт феадальнага землеўладання. Таму Масква ідзе на шматлікія саступкі мясцовай шляхце аж да адмены абавязковай вайсковай службы ў сярэдзіне XVIII стагоддзя.

Такая палітыка адлюстроўваецца ў стварэнні асобных органаў для кіраўніцтва шляхецтвам і ўсёй Смаленскай вобласцю: Прыказа княства Смаленскага ў Маскве, падначалена спачатку Стралецкаму, а потым Пасольскаму прыказам.

У XVIII стагоддзі вышэйшае кіраўніцтва смаленскай шляхтай перадаецца Сенату, а з 1740-х гг. і Смаленскай губернскай канцылярыі, як мясцовай судовай і распарадчай інстанцыі ў дачыненні да шляхты. Тым не менш, смаленская шляхта па-ранейшаму разглядаецца як асобная нацыянальная і саслоўная група.

Нягледзячы на рэпрэсіі і на тое, што апошняе польскае валадарства працягвалася на Смаленшчыне ледзь больш за 40 гадоў, смаленскае дваранства, на працягу ўсяго XVIII стагоддзя не адмаўлялася ад сваіх звычаяў і «літоўскага» патрятызму.

Паводле успамінаў Льва Энгельгардта, смаленскія шляхціцы на працягу стагоддзя пасля захопу Смаленска, аддавалі перавагу польскім кнігам, хоць пры Ганне Іяанаўне польскія кнігі на Смаленшчыне былі забаронены, а за валоданне імі білі пугай і высылалі ў Сібір. Не зважаючы на забарону шлюбаў з каталічкамі, тубыльцы жонак з «презераемой России» па-ранейшаму не бралі, аддаючы перавагу шлюбам у сваім асяроддзі. У 1700 годзе смаленскія шляхціцы, якія ад'язджалі на «государеву службу» ў Вялікі Ноўгарад, прытрымліваліся польскіх і каталіцкіх імёнаў, хоць і спавядалі «веру грэчаскую»[9].

У 1724 годзе Смаленская губернская канцылярыя ў адказ на запыт камеркалегіі даносіла, што смаленская шляхта разам з яе дзецьмі і падданымі насіла «платье польского манера», фарсячы им нават на сталічным аглядзе 1721 году.

Нават у канцы XVIII стагоддзя у быце шляхты шырока выкарыстоўваецца мясцовая гаворка: «... говорят с сильным польским акцентом,..., пишут по большей части латинским шрифтом и носят национальный польский костюм, в котором и являются в военную службу»[10].

Маючы ненадзейны тыл, расійская адміністрацыя непакоілася і з тае прычыны, што Рэч Паспалітая пасля заключэння Андросаўскага перамір'я 1667 году да канца так і не прызнала адыход Смаленскага ваяводства да Масквы.

Адпаведна, у Рэчы Паспалітай працягвалі фармальна існаваць смаленскія павятовыя пасады, а смаленскія шляхціцы-выгнанцы збіраліся на павятовыя соймікі ў Вільні. Частка смаленскіх эмігрантаў-выгнанцаў, якім не наканавана было стаць «прысяжной-шляхтай», перасялялілася ў свае маёнткі на незанятай ворагам тэрыторыі, а іншыя дамагаліся зямель з дзяржаўнага фонду ці наймаліся ў войска. Да канца XVIII ст. ў Рэчы Паспалітай існавала сістэма дзяржаўнай падтрымкі смаленскіх уцекачоў, у тым ліку і за кошт сродкаў, атрыманых у якасці кампенсацыі за страчаныя землі. Пасля вяртання ў канцы XVII стагоддзя Веліжскай, Себежскай і Невельскай воласцяў ў склад Рэчы Паспалітай, туды актыўна перасяліліся эгзулянты, не атрымаўшчыя ў свой час дапамогі.

У Вялікім княстве Літоўскім да канца XVIII стагоддзя працягваюць прызначацца смаленскія уніяцкія епіскапы, існуючай сімвалічна Смаленскай грэка-каталіцкай епархіі. Рыма-каталіцкі клір адабранага ў вайне Смаленскага ваяводства, таксама да 1783 году аб'ядноўваўся ў непаўнавартасную адміністратыўна-тэрытарыяльную адзінку — Смаленскую рымска-каталіцкую епархію — якая ахоплівала толькі Невельскую, Себежскую і Веліжскую парафіі. Смаленскія біскупы жылі ў Вільні, атрымліваючы, згодна рашэнню Сойма 1776 году, 20 тысяч злотых у год, а епархіяльныя кадры рыхтаваліся семінарыяй краслаўскай Інфлянцкай епархіі.

Каралеўскі двор і вышэйшыя іерархі Літвы і Польшчы пільна сачылі за палітыкай расійскай адміністрацыі на згубленых усходніх землях. Красамоўна сведчыць пра гэта дыпламатычны крызіс, які ўзнік між Крамлём і Вавелем ў

1693 годзе. Рэагуючы на паслядоўны наступ на праваслаўную абшчыну ВКЛ, расійскі рэзідэнт запатрабаваў ад польскага ўрада, каб па ўсіх «рускіх» паветах пасланы былі ўніверсалы са строгай забаронай звяртаць праваслаўных ва ўнію. На гэта быў адказ:

> «Ни королю в государство Московское, ни царям в государство Польское заглядывать и в тамошние распоряжения вступать не следует; смоленская шляхта вся приневолена и стала Русью: и мы об этом не говорим, потому что в обоих государствах вера христианская одна и всякий государь в своем государстве волен»[11].

* * *

Такім чынам, у дачыненні да прывілеяванага насельніцтва былога Смаленскага ваяводства яшчэ працяглы час дзейнічалі асобныя маёмасныя і юрыдычныя правы, тым самым кансервуючыя этнічны і сацыяльны status quo на расійска-беларускім памежжы.

Зліццё смаленскай шляхты з расійскім дваранствам паскорылася пасля ліквідацыі смаленскага шляхецкага палка ў 1764 годзе. Перастаўшы існаваць як асобная вайсковая карпарацыя, і атрымаўшы права на службу ў арміі ці гвардыі на агульных падставах, смаленская шляхта падверглася асіміляцыі.

Аднак нават у пачатку XX стпгоддзя у смаленскай вёсцы фіксуецца значная колькасць шляхты, якая, згубіўшы сваю саслоўную адметнасць пасля ліквідацыі палка і наступнага наступа на аднадворцаў у 1783 годзе , усё адно не раствараецца сярод навакольнага сялянства.

Па дадзеных Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва 1897 году, у Смаленскай губерніі фіксуецца даволі высокая колькасць «палякаў» сярод нашчадкавых дваран: 2251 з агульнай колькасці у 16898 чалавек[12].

«Польскі» характар краю: наяўнасць у Смаленскай губерні значнай і устойлівай праслойкі шляхты, захаванне рысаў былога ваяводства Рэчы Паспалітай і культуррэгерства мясцовых жыхароў, прывяло да таго, што ў XVIII-XIX стагоддзях нормай для расійскага эстэблішменту стала далучаць Смаленшчыну да Паўночна-Заходніх губерній, якія апынуліся ў складзе Расіі на 118 год пазней.

Як слушна заўважае Л. Гарызонтаў, Смаленск і губернія гралі адмысловую ролі ў польска-расійскім ідэалагічным супрацьстаянні, а перспектыва рэпаланізацыі мела пад сабой грунт[13].

* * *

З адзначаных прычын, Смаленшчына не фігурыруе ў расійскім науковым дыскурсе XVIII–XIX стагоддзяў як адназначная «Внутренняя Россия», таму, паводле Гарызонтава, цалкам магчыма лічыць яе першай лініяй геапалітычнага франціра Расія — Польшча, самай перыферыйнай зонай супрацьстаяння двух нацыянальна-дзяржаўных ядраў.

Мяжуючы з «другім эшалонам» геапалітычнага франціра — землямі, якія адышлі да Расіі ў 1772 годзе, — Смаленшчына стала палігонам характэрных палітычных стратэгій, насіўшых абарончы і наступальны характар, і выступаючых у форме палітычных праектаў і ідэалагічных канструкцый[14].

Смаленшчына — зямля, якая «..непрестанно испытывала на себе влияния Литвы и Польши, а через них влияние более далекого Запада».[15] Такі погляд на Смаленшчыну, якая відавочна адрознівалася ў этнаграфічным плане ад старых Вялікарускіх губерній, патрабаваў інтэрпрэтацый з пункту гледжання дзяржаўнай ідэалогіі.

Калі з палітычнай гісторыяй было ўсё зразумела — «Витовт обманом и изменой овладел Смоленском»[16] — то з этнічным абліччам дадзенай тэрыторыі было не ўсё адназначна. Адабраўшы Смаленск зброяй, трэба было замацаваць яго ў тагачаснай імперскай інтэлектуальнай прасторы. Ператварыць былую «польскую правінцыю», землі якой за некалькі стагоддзяў да гэтага прыватызавалі дзяржаўныя дзеячы і мысляры Літвы і Польшчы, ў «исконно-русский» край — такая задача стаяла перад Домам Раманавых.

Асабліва гэта стала актуальна пасля задушэння паўстання 1863 году, рэха якога дасягала Смаленска, адмыслова наводненага расійскімі войскамі ў папярэджанні магчымага прарыву паўстанцаў з Горак.

Вядомы рускі нацыяналіст і дзяржаўны дзяяч Ф.П. Еленеў, агучваючы рэзкі крэн ў польскай палітыцы, пісаў на гэты конт[17]:

> «Наше общество едва ли и вспоминало до нынешних событий, что за … Смоленском живут еще целые миллионы русских, но живут в нищете материальной и духовной, угнетенные и нравственно униженные враждебным элементом, покинутые без руководства и поддержки родными братьями».

У выніку, у працах даследчыкаў XIX стагоддзя з'яўляецца тэзіс аб прышлым «польскім элеменце», які ўяўляе сабой »асіміляваных рускіх» або асеўшых на Смаленшчыне з часоў заваяванняў Сігізмунда II літоўцаў і палякаў[18].

Супрацьпаставіўшы смаленскай шляхце, як «чужой», тутэйшае сялянства, расійскія інтэлектуалы фактычна прапаноўвалі рэгіянальную адаптацыю «заходнерускай» інтэлектуальнай традыцыі.

Этнаграфічныя і лінгвістычныя асаблівасці асноўнай большасці сельскага насельніцтва, якія раней разглядаліся як «польска-літоўска-руская» сумесь, пачынаюць трактавацца як беларускія.

Беларуская Смаленшчына — такую умоўную назву прапанавалі для вызначэння былой «польскай» часткі Смаленскай губерніі — ніякім чынам не супярэчыла «рускай справе», і, наадварот, тлумачыла мясцовыя асаблівасці ў адпаведнасці з тэорыяй трыадзінства рускага народа.

Калі раней, у XVIII стагоддзі, смаленцаў часта называлі «польскай косцю», а Смаленская губернія, дзе па-ранейшаму дамінуе шляхта, трактуецца як забраны ў Польшчы край, то цяпер руская эліта выбудоўвае своеасаблівы міф «беларускасці» былога польскага ваяводства.

Дапамагаюць ідэалагічнай вайне і канкрэтныя палітычныя захады, часам вельмі кур'ёзныя і сумніўныя. Імкненне паказаць інтэграванасць з Расіяй тэрыторый, атрыманых пасля першага падзела Рэчы Паспалітай (1772 г.), прыводзіць да стварэння Беларускага генерал-губернатарства. Тым самым улады ставілі знак роўнасці паміж новапрыдбанымі Віцебшчынай і Магілёўшчынай і «беларускай» Смаленскай губерняй, узнаўляючы ў межах імперыі сярэднявечны літоўска-маскоўскі кардон.

Расійская эліта надае пільную ўвагу вывучэнню традыцыйна-бытавой культуры, абрадаў, дыялектаў мясцовых сялян, а таксама смаленскіх старажытнасцяў. Гэта пацягнула за сабой стварэнне даволі шматлікай друкаванай і картаграфічнай спадчыны [19]. М. Доўнар-Запольскі на гэты конт адзначаў:

«Смоленскую губ. совершенно несправедливо многие относят к центральным губ., между тем она, по устройству поверхности, географическому положению, почве и экономическому состоянию, а в особенности, по своему населению, как одна из Белорусских губ., несомненно, принадлежит к группе губ. Северо-западного края. Это признают и такие маститые знатоки России, как Семёнов и др.».

У сярэдзіне — II-й палове XIX стагоддзя афіцыйная расійская статыстыка, не заўважаючы крамолы ў падзеле «русского племени» ў межах адной губерніі, падкрэслівае наяўнасць асобных вялікарускіх і беларускіх паветаў. Паводле «Девятой ревизии» (1851 г.), паветы Смаленскай губерні падзяляліся па этнічнай прыкмеце наступным чынам:

Великорусские:	*Белорусские:*
Вяземский	Смоленский
Юхновский	Рославльский
Ельнинский	Дорогобужский
Сычевский	Бельский
Гжатский	Духовщинский
	Поречьский
	Краснинский

Такія ж самыя дадзеныя падае Я. Салаўёў:

«Смоленская губерния в этнографическом отношении делится на две неровные части. К первой принадлежит северо-восточный угол губернии, то есть уезды: Вяземский, Юхновский, Гжатский, Сычевский и Бельский, с народонаселением великорусским. Все остальные уезды, стало быть, большая часть общего пространства губернии, населены жителями Белорусского племени»[20].

Аўтар нарысу «Беларуская Смаленшчына з суседзямі» С. Максімаў указваў на геаграфічную адмежаванасць абодвух славянскіх народаў па водападзельным ўзвышшы «...где берут начало реки в одном только направлении в Днепр при посредстве Десны и Сожа». Водападзел быў «сустрэчным пунктам» вялікарускіх палехаў і смаленскіх беларусаў Рослаўскага, Ельнінскага і Смаленскага паветаў.

Смаленск для С. Максімава выступаў у ролі «коренного белорусского города, главной столицы Кривичей, — Смоленска»[21].

Вялікарускаму насельніцтву Смаленшчыны супрацьпастаўляецца ўжо не толькі польская шляхта, то бок «остатки древних польских и литовских фамилий», але і аўтахтоны-беларусы, якія выразна маркіруюцца:

«...крестьянин Рославльского уезда резко отличается от крестьян восточной части губернии в образе жизни, домашней утвари, пище, одним словом во всем, что касается народного характера, домашнего быта и хозяйства»[22].

Паводле «Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.» агульная колькасць жыхароў Смаленскай губерні, якія паказалі сваёй роднай мовай беларускую, складала 110.757 чалавек, або 6.61 % ад усяго ліку насельніцтва[23].

Менавіта Перапісам 1897 г. улады збіраліся правесці тоўстую рысу пад спрэчкамі вакол этнічнага аблічча Смаленшчыны, якія не заціхалі ў навуковай літаратуры цэлае стагоддзе.

«Беларуская Смаленшчына» ва ўмовах хуткай моўнай асіміляцыі вяскоўцаў і адсутнасці ў іх нацыянальнай свядомасці выглядала у канцы XIX стагоддзя непатрэбным анахранізмам. На фоне развіцця нацыянальных рухаў у Расійскай імперыі, Міністэрства унутраных спраў вырашыла не ствараць лішніх перашкод для уніфікацыі сваёй еўрапейскай часткі.

Аднак і пасля публікацыі ў 1904 годзе матэрыялаў «Перапіса», у працах навукоўцаў паўднёва-заходняя Смаленшчына трактуецца як этнічна беларуская тэрыторыя[24].

***

Растыражаваныя тэксты і статыстычныя дадзеныя, апісваючыя беларусаў Смаленскай губерні, у рэшце рэшт, стваралі для нацыянальнага руху неабходны інтэлектуальны падмурак, які можна было выкарыстоўваць ва ўласных мэтах.

Узнікшы ў пачатку XX стагоддзя, беларускі мадэрны нацыяналізм развіваўся ў рэчышчы тыповага для Усходняй Еўропы «нацыянальнага будаўніцтва», дзе этнаграфічныя і лінгвістычныя маркеры гралі вызначальную ролю для прапаганды актывістаў-будзіцеляў.

Дамінуючы на кантыненце ірэдэнтызм, які азначаў перагляд склаўшыхся дзяржаўных і адміністрацыйных граніц імперый, і перакройку іх у адпаведнасці з этнічнымі межамі, быў характэрным і для беларускага нацыяналізму.

Канцэпцыя аб неабходнасці сумяшчэння тэрытарыяльна-палітычных межаў з межамі этнаса ляжыць у аснове любой этнакратычнай тэорыі і практыкі[25].

Таму амаль адначасова са з'яўленнем на авансцэне ідэй аб аўтаноміі «Беларускага краю» ў межах Расіі, беларускія інтэлектуалы акрэсліваюць жыццёвую прастору беларускага народу, у якую ўваходзіць і частка Смаленшчыны, чые культурныя, лінгвістычныя, сацыяльныя і гістарычныя асаблівасці з поспехам папулярызаваліся некалькі дзесяцігоддзяў.

Лінгвістычная мапа становіцца аргументам тэрытарыяльных памкненняў і прэтэнзій да суседзяў, а, галоўнае, інструментам легітымацыі часткі былых Паўночна-Заходніх губерній як асобнай краіны і дзяржавы з тытулатурай Беларусь[26].

Услед за Яўхімам Карскім, працы якога сталі адной з апошніх інстанцый ў тэрытарыяльным размежаванні, Антон Луцкевіч ў 1910 годзе вызначае колькасць пражываючых на Смаленшчыне беларусаў лічбай 947.826 чалавек[27]. У недалёкай будучыні, гэтыя дадзеныя 1903 году растыражуюцца Народным Сакратарыятам, фармальным урадам Беларусі[28].

Эпізоды смаленскай гісторыі таксама становяцца падмуркам для агульнабеларускай нацыянальнай ідэі: мова смаленскіх летапісаў, старабеларуская

лексіка дагавора між Рыгай і Смаленскам 1229 году, арэалы крывіцкіх курганоў, геральдычная барацьба ВКЛ за дняпроўскую цвярдыню і інш. — уваходзяць у нацыянальны эпас беларусаў[29].

«Беларуская Смаленшчына», якая калісьці вывучалася з «охранительных» пазіцый, каб прадухіліць «польскую інтрыгу»[30], стала часткай уласна новага беларускага праекта.

З гэтай прычыны, нізкагатунковае перайманне беларускай мовы — «Энеіда» смаленскага памешчыка В.П. Равінскага — становіцца помнікам беларускай літаратуры[31], а беларускай тэрыторыяй побач з Віцебскам і Магілёвам называецца Смаленск[32].

У 1919 годзе Яўсей Канчар (1882–1979) у артыкуле «Территория и население Белоруссии» сцвярджае, што «белорусское племя» займае Смаленскую губерню, нават перабольшыў сапраўдную колькасць беларускіх паветаў, уключаючы ў іх лік вялікарускія Гжацкі, Сычэўскі, Бельскі, Вяземскі, Юхнаўскі паветы.

Асацыюючы ВКЛ з Беларуссю, актывісты беларускага руху стварылі шэраг ідэалагем, якія мусілі даказаць спрадвечную беларускасць Смаленшчыны. У прынцыпе, яны зводзіліся да наступных тэзаў:

1) Смаленск — горад крывічоў; Смаленскае княства — адна з першых формаў беларускай дзяржаўнасці;

2) Смаленшчына — старадаўні асяродак беларускай культуры, радзіма беларускіх святых Клімента Смаляціча і Аўрамія Смаленскага;

3) найвышэйшы перыяд развіцця горада — «залаты век» — гэта часы знаходжання ў складзе ВКЛ;

4) Андрусаўскі мір 1667 г. ёсць злачынны акт гвалтоўнага адарвання Смаленска ад метраполіі;

5) насельніцтва большай часткі Смаленшчыны — этнічныя беларусы[33].

***

Нягледзячы на тое, што беларускі рух на Смаленшчыне развіваўся слабей за ўнутраныя беларускія губерні, праца беларускага актыву і ідэя беларускасці Смаленшчыны знайшла прыхільнікаў.

На I Усебеларускім кангрэсе ў снежні 1917 году разам з іншымі прысутнічалі дэлегаты выбранныя з'ездам Смаленскай губерні. Асноўная маса гэтых дэлегатаў, з'яўляючыся галоўным чынам членамі Беларускага Абласнога Камітэта, выступала за культурную аўтаномію і стварэнне асобнай беларускай вобласці ў рамках Расіі[34].

У канцы 1917 году, адначасова з Усебеларускім кангрэсам, вайскоўцы беларускага паходжання сабраліся ў Смаленску на з'езд ваеннай акругі. Удзельнікі з'езда перадалі ў прэзідыюм з'езда і Беларускі цэнтральны вайсковы камітэт дэкларацыю, у якой гаварылася аб падтрымцы аўтаноміі Беларусі ў саюзе з федэратыўнай Расійскай рэспублікай, а таксама выказваліся патрабаванні аб стварэнні беларускай арміі[35]. Акруговы з'езд беларусаў-вайскоўцаў прыняў рашэнне аб стварэнні ў гэтым «старадаўнім беларускім горадзе» 1-га Смаленскага беларускага палка шляхам папаўнення беларусамі 322-й Віцебскай дружыны.[36]

Праз некаторы час, у губернскім цэнтры адбыўся першы ўсегарадскі ўстаноўчы сход Беларускай партыі левых эсэраў, на які сабраліся каля 100 чалавек[37]. 1 студзеня 1919 году у Смаленску было абвешчана стварэнне Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь, у склад якой увайшла большая часка Смаленшчыны.

Мы бачым, што беларускі рух на тэрыторыі Смаленшчыны з'яўляецца не выпадкова. Мясцовыя асаблівасці, папулярызаваныя ў выніку шматгадовага расійска-польскага ідэалагічнага і палітычнага супрацьстаяння, а таксама выкарыстанне іх «будзіцелямі» ў якасці мабілізацыйных механізмаў, сталі галоўным чыннікам фарміравання нацыянальнай свядомасці смаленскіх баларусаў і з'яўлення іх нацыянальных арганізацый.

Крыніцы

[1] D. Kupisz, Smoleńsk 1632-1634, Warszawa, 2001, s.13.

[2] Дариуш Хэмпэрэк. Польская поэма XVII века о великолепии Смоленска // Studi Slavistici VI (2009): 229-249. С. 233.

[3] Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси. Том XIV, Вильна, 1904, с. 40.

[4] Гл.: «Известия АН БССР», 1955, № 5, с. 65–76.

[5] Смоленская шляхта. Т. I. М., 2006, с. 8.

[6, 7] Архив министерства юстиции. Дела Сената. Л. 291; наказ смоленского дворянства. Том XIV, с. 417.

[8] Русская старина, Том 136, 1908, с. 603.

[9] Гл.: Разборный список Смоленской шляхте и рейтарам и о высылке их Великого государя на службу. 1700 г.// Смоленская шляхта т. 2: Списки шляхты, хранящиеся в РГАДА. М. 2006.

[10] М. Богословский. Смоленское шляхетство в XVIII веке // ЖМНП. Ч. CCCXXII, 1899, март. СПб., 1899.

[11] С.М. Соловьев. История России с древнейших времен. Том 14. Глава 2, часть 36.

[12] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание центрального статистического комитета МВД. /Под ред. Н.А. Тройницкого/. XL. Смоленская губерния. 1904, с. XIV.

[13] Горизонтов Л.Е. Русско-польское противостояние 19 — начала 20 веков в геополитическом измерении // Japanese Slavic and East European Studies. Vol. 24, 2003, p. 111.

[14] Там сама. С. 113.

[15] Клетнова Е.Н. Символика народных украс Смоленского края // Труды смоленских государственных музеев. Вып. I. Смоленск, 1924, с. 111.

[16] Ф. Некифоров, В. Неверович. Историко-статистическое описание г. Дорогобужа и уезда его // Памятная книжка Смоленской губернии на 1860 г. Смоленск, 1860, с. 78.

[17] Еленев Ф. Польская цивилизация и ее влияние на Западную Русь. СПб., 1863, с. 82.

[18] Ф.Некифоров, В. Неверович. Историко-статистическое описание г. Рославля и уезда его // Памятная книжка Смоленской губернии на 1858 г. Смоленск, 1858, с. 110.

[19] Попов, И. Белоруссия и белорусы / 2-е изд./ М., 1912; Сельскохозяйственная статистика Смоленской губернии. /Составлена Яковом Соловьёвым…/. М., 1855; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Смоленская губерния / сост. штабс-капитан М. Цебриков/. СПБ, 1862; М.Н. Катков. Русский язык в Западном крае // Московские ведомости». 1869, 9 августа № 175.

[20] Сельскохозяйственная статистика Смоленской губернии. /Составлена Яковом Соловьёвым.../ М., 1855.

[21] Живописная Россия / Под общ. ред. П.П. Семенова/. Репринт изд. 1882 г. Минск, 1994, с. 442.

[22] Ф.Некифоров, В. Неверович. Историко-статистическое описание города Рославля и уезда его // Памятная книжка Смоленской губернии на 1858 г. Смоленск. 1858, с. 126.

[23] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XL. Смоленская губерния. СПБ.: / Под ред.Н.А. Тройницкого/, 1904, с. XV.

[24] Попов И. Белоруссия и белорусы / 2-е изд./ М., 1912.; Карский Е.Ф. Белорусы. Том I. Введение в изучение языка и народной словесности. Варшава, 1903; Дурново Н.Н., Ушаков Д.Н., Соколов Н.Н. Очерк русской диалектологии. М., 1915.

[25] Тощенко Ж.Т. Этнократия: История и современность. Социологические очерки. М., 2003, с. 197.

[26] Гл.: Турук Ф.Ф. Белорусское движение. /Б.м./, 1994, с. 4.

[27] Антон Новина. Белорусы // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия.Россия.Германия. СПБ., 1910, с. 385.

[28] Луцкевіч А.І. Усходняя Беларусь. Мінск, 1918, с. 4.

[29] Багдановіч М.А. Беларускае адраджэнне. Мінск, 1994, с. 9.

[30] У сярэдзіне 1880-х К.П. Пабеданосцаў занепакоена дакладаў цару пра планамерную каланізацыю палякамі Смаленскай губерні і звязаную з гэтым небяспеку. Гл.: Победоносцев К.П. Великая ложь нашего времени. М., 1993, с. 507.

[31] ТурукФ.Ф. Белорусское движение. с. 9.

[32] Варонка Я. Беларускі рух ад 1917 да 1920 году. Минск, 1991, с. 5.

[33] У завершанай форме гэтая канцэпцыя прадстаўлена ў брашуры: Сядура У.І. Смаленшчына — адвечная зямля беларускага народа. Нью-Ёрк, 1963. — 44 с.

[34] Михалюк Д. Революция 1917 г. в России и белорусское национальное движение // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые взгляды. М., 2009, с. 114.

[35] Михалюк Д. Революция 1917 г. в России и белорусское национальное движение // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые взгляды. М., 2009, с. 115.

[36] «Белоруская рада». 1917. № 7, с.2.

[37] Гарэцкі Р. Браты Гарэцкія. Мінск, 2008, с. 36.

БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНІЦКІ РУХ НА СМАЛЕНШЧЫНЕ (1920–30-я гг.)

Фарыд Беррашэд

Смаленшчына: тэрытарыяльна-гістарычны аспект

Грунтуючыся на дадзеных лінгвістыкі, можна сцвярджаць, што да з'яўлення славян, на тэрыторыі Смаленшчыны да пачатку 2 тысячагоддзя да н.э. пражывалі вялікія групы балтамоўных плямёнаў.

Вялізная колькасць балцкіх гідронімаў і археалагічных помнікаў паказвае на тое, што балты не сыходзілі з тэрыторыі Смаленшчыны, а былі паступова славянізаваныя[1].

Згодна В.В. Сядову, у IX-XI стст. Смаленская зямля мела наступныя межы: на захад ад Жыжыцкага возера і верхавінаў ракі Куныі мяжа ішла па Дзвіне і Рутавечы прыкладна да р. Оршыцы. Затым на усход, ахопліваючы верхавіны Вехры і Сажа, і далей — па вадападзелу Дняпра з Дзясной, Уграй і Вазузай. На паўночным усходзе мяжа ўключала верхавіны Волгі ад вусця Вазузы. На захадзе і поўначы Смаленшчына мела граніцу з Полацкай і Наўгародскай землямі. На поўдні — прыдняпроўскімі балтамі, а на ўсходзе — Волга-Клязмінскім міжрэччам.

З XII ст. Смаленск і падуладныя яму тэрыторыі ўжо ўяўляюць сабой самастойнае ўдзельнае княства, якое неўзабаве падпадае пад уплыў суседняга моцнага цэнтра — Вільні. Пасля паходаў князя Альгерда на Маскву, новая палітычная мяжа з усходняй дзяржавай праходзіць «…з единой стороны по Можайско, а з другой стороны по Угру, реку глубокую и болотную, которая почалася недалеко Дорогобужа в лесе за Смоленском миль 18, межи Калугою и Воротином, впадает в реку Оку».

У пачатку XVI стагоддзя агульная памежная лінія была зменена, што сталася вынікам маскоўска-літоўскіх войнаў.

«Лист перемирия вечного» між Літвой, у якой на час падпісання княжыў Казімір Ягайлавіч, і Маскоўскай дзяржавай, дзе на стале знаходзіўся Васіль Васільевіч, ад 31 жніўня 1449 г. сцвярджае:

> «.. а в отчину брате и твоею и моей брати молодшей во всё твое великое княжение, ни в Смоленск, ни во все Смоленские места, что из давна к Смоленску потягло, не вступатися; а тобе Казимиру ... не вступатися в мою отчину, ни во всё мое Великое княжение, ни в мое брати молодшое отчины и во Ржеву с волостьми по озеро по Орлице на полы, по озеро по Плотинцо, по Красный Борок, по Баранью речку, на верх Белейки, по Белейке на Поникл, на верх Сизки, с берёзы на мох, со мху на верх Осухи... А которые волости или оброки потягнули Новгородские к Литве из давна, и мне Князю Великому в то не вступатися по давному».

Грамата аб перамір'і ад 25 сакавіка 1503 г., якой папярэднічаў маскоўска-літоўскі ўзброены канфлікт, пералічвала ў сваім тэксце тое, што ўдавалася пакуль утрымліваць ВКЛ:

> «... нашых земель Александра ... волостей Мозыря, Буйча, Брягина, Речицы, Горволя, Стрешина, Чичерска, Пропойска, Могилёва, города Мстиславля с волостьми, города Кричева с волостьми, города Смоленска, и волостей Рославля, Иванкова, Прудов, Белина, Ельни, Ратщина, Новоселья, Свидита, Жереспера, Поречья, Нежады, Руды, Мушкович, Ветлицы, Щучья, города Витебска, волостей Бруса ... Свята, Озерища...».

У 1512 годзе, пад час чарговай вайны з Маскоўскім княствам, ВКЛ згубіла Смаленск, які будзе каля ста гадоў знаходзіцца ў складзе Маскоўскай дзяржавы. У 1520 г. пачаліся перамовы, у выніку якіх мяжа 1508 года была зацверджана. Новая «смаленская граніца» пачыналася паміж Дзвіной і Каспляй, далей ішла ў паўднёва-ўсходнім напрамку, уздоўж Дняпра, вусця Мярэі і да ракі Іпуць, дзе ізноў паўтарала ранейшую мяжу.

Праз 60 гадоў, паводле Ям-Запольскага міра ВКЛ вярнула сабе назад горад Вяліж з воласцю, а згодна Дэўлінскаму перамір'ю 1619 года Смаленская зямля зноў стала часткай Вялікага Княства Літоўскага. Аднак у складзе Рэчы Паспалітай згаданыя тэрыторыі доўга не пратрымаліся. У выніку вайны 1654-1667 гадоў Смаленскі край быў заняты маскоўскімі войскамі і больш ніколі не выпадаў з-пад расійскага трона.

Як адзначаў П.Федароўскі, геапалітычнае становішча Смаленскай зямлі вызначалася трыма фактарамі, якія ўплывалі на лёсы гэтай тэрыторыі: этнаграфічным адрозненнем дзвюх яе палоў — паўночна-ўсходняй і паўднёва-заходняй; нявызначанасцю межаў і,адпаведна, напружанасцю памежных адносінаў; а таксама эканамічнай залежнасцю ад суседзяў[2].

У 17 ст. войны за Смаленск і памежныя землі спыняюцца, а загаданая тэрыторыя паволі ўключаецца ва ўнутранарасійскі эканамічны зварот.

У складзе Расейскай імперыі Смаленшчына ўяўляла сабой асобную губерню, а з 1708 года яе тэрыторыя была падзелена на паветы. У 1775 годзе на базе «учреждения о губерниях» было ўтворана Смаленскае намесніцтва з падзелам яго на 12 паветаў. Акрамя пяці ўжо існаваўшых гарадоў: Смаленска, Дарагабужа, Вязьмы, Белага, Рослаўля — былі зацверджаны сем новых: Парэчча, Ельня, Сычэўка, Каспля, Красны, Рупосаў і Гжацк, хоць праз два гады замест Рупосава горадам была абвешчана Юхноўская падманастырная слабада, а замест Касплі — сяло Духаўшчына. У 1796 годзе ўсе намесніцтвы былі перайменаваны ў губерні. У 1797 годзе, пасля чарговай адміністрацыйнай рэформы, Красны, Ельня і Духаўшчына былі пераўтвораны ў заштатныя гарады, а іх паветы далучаны да іншых паветаў Смаленскай губерні.

У 1802 годзе былое адміністратыўнае драбленне на 12 паветаў было ўзноўлена. Сярод паветаў Смаленскай губерні былі наступныя:

Павет	*Памер у кв. в.*
Бельскі	9674,8
Рослаўскі	5509,6

Парэцкі	5128,1
Ельнінскі	4319
Духаўшчынскі	3710,8
Юхноўскі	3593,8
Гжацкі	3447,9
Дарагабужскі	3357,5
Смаленскі	2824,2
Вяземскі	2722,7
Сычэўскі	2558,9
Краснінскі	2403,8

Акрамя падзелу на паветы, у той час існавала і драбленне на больш дробныя па памерах тэрытарыяльна-адміністратыўныя адзінкі: станы, воласці, акругі і «сельские общества».

У другой палове XIX — пач.XX стст. Смаленская губерня межавала на поўначы і паўночным ўсходзе з Цвярской, на ўсходзе — з Маскоўскай і Калужскай, на поўдні — з Чарнігаўскай і Арлоўскай, на захадзе — з Магілеўскай, Віцебскай і Пскоўскай губернямі.

У той час межы Смаленскай губерні ў крыніцах вызначаліся неаднолькава і, пэўна, самымі дакладнымі звесткамі будуць матэрыялы вайскова-тапаграфічнага дэпо, якія ацэньваюць плошчу губерні ў 49,073 кв.в.

Пасля прыходу да ўлады бальшавікоў, пачаўся злом старога дзяржаўнага апарата і, адпаведна, старога тэрытарыяльна-адміністрацыйнага падзелу Смаленскай губерні. Дэкрэтам СНК ад 27 студзеня 1918 г. «О порядке изменения границ губернских, уездных и прочих» зацвярджалася права, згодна якому мясцовыя саветы маглі самастойна ствараць новыя адміністрацыйныя ці эканаічныя адзінкі[3].

У верасні 1918 года была створана так званая Заходняя Камуна, у склад якой пераходзілі Віцебская, Магілёўская, Смаленская, Мінская, Віленская губерні з цэнтрам у Смаленску.

Тое адміністратыўнае дзяленне трывала непрацяглы час, бо ў мэтах ўпарадкавання адносінаў савецкіх органаў між сабой, 23 снежня 1918 г. УЦВК пастановай «Об областных объединениях» ствараласа часовае Заходне-Абласное аб'яднанне, у якое ўваходзіла і былая Смаленская губерня. Перад гэтым, на II з'ездзе Саветаў Заходняй вобласці, які адбыўся ў Смаленску 10-14 красавіка 1918 г., з Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай і Смаленскай губерняў была створана агульная адміністрацыйная адзінка — Заходняя вобласць з цэнтрам у Смаленску.

У рашэнні з'езда было запісана, што губерні Смаленская, Мінская, Магілёўская і Віцебская, як губерні непрамысловыя, але геграфічна блізкія, натуральна імкнуліся адна да другой, утвараючы «адзінае цэлае — Заходнюю вобласць»[4].

Заходняя вобласць (з верасня па снежань 1918 г. — Заходняя камуна) з цэнтрам у Смаленску ўключала ў сябе 25 паветаў. З іх 12 паветаў Смаленскай губерніі, 8 паветаў Магілёўскай губерніі, 5 паветаў Віцебскай губерніі.

30-31 снежня 1918 г. у Смаленску адбылася VI Паўночна-Заходняя абласная партыйная канферэнцыя, якая абвясціла стварэнне самастойнай Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі, якая ахоплівала сабой і Смаленскую губерню. У пачатку студзеня 1919 г. рэспубліканскія партыйныя і савецкія органы БССР пераехалі са Смаленска ў Мінск. А ў сувязі са стварэннем 2 лютага 1919 г. Літоўска-Беларускай ССР Смаленская губерня была выведзена са складу Беларусі і зноў увайшла ў склад РСФСР.

У 1920-я гады смаляне церпяць пастаянныя перакройванні сваёй мяжы.

Згодна сакавіцкаму перапісу 1923 г., усяго насельніцтва паветаў Смаленскай губерні складала 2.272.358 чалавек, або 47 жыхароў на 1 вярсту. Сельскія жыхары аб'ядноўваліся ў 1150 сельсаветаў, якія былі найменшай тэрытарыяльна-адміністрацыйнай адзінкай ў рэгіёне.

Наяўнае насельніцтва гарадоў налічвала 170 973 асобы, якія пражывалі як у павятовых цэнтрах, так і галоўным горадзе губерні[5].

Згодна «Всесоюзной перепеси населения 1926 года» Смаленская губерня складалася з наступных паветаў:

1. Смаленскага
2. Бельскага
3. Вяземскага
4. Гжацкага
5. Дзямідаўскага
6. Дарагабужскага
7. Ельнінскага
8. Рослаўскага
9. Сычэўскага
10. Ярцаўскага

Параўнальна з 1922 г., колькасць паветаў скарацілася, бо ў сувязі з узбуйненнямі БССР і тэрытарыяльна-адміністрацыйнай перабудовай, Мсціслаўскі, Красненскі і Духаўшчынскі паветы былі скасаваны[6].

Паветы падзяляліся на воласці, прычым, шэраг былых воласцяў Віцебскай, Магілёўскай і Калужскай губерняў уваходзілі ў склад Смаленскай губерні, а потым і вобласці.

Тэрыторыя Смаленскай губерні ў 1926 г. заставалася той жа і гэтак жа кіравалася, як гэта было ў 1922 годзе. Так будзе да 1929 г., хоць заходнія межы з Беларуссю былі канчаткова ўсталяваныя яшчэ ў 1926 г[7].

Насельніцтва Смаленскай губерні ў 1926 годзе (2.292.589 чалавек) было на 2,64 % вышэй узроўня 1920 года.

Гарадское насельніцтва губерні ўзрасло толькі на 9,8% у параўнанні з 1923 годам. Гэта было некалькі ніжэй, чым у сярэднім па Расіі. Узятыя разам, усе гэтыя лічбы паказваюць вызначаныя тэндэнцыі за 1922-1926 гады. Росквіт стаў выяўляцца ў больш спакойнай атмасферы, якая ўсталявалася з канца 1922 года.

Рух армейскіх частак, як гэта было ў 1914-1921 гадах, спыніўся, а эканамічныя саступкі пачыналі аказваць сваё ўздзеянне на сялянства, адносная бяспека якога знаходзіла свой выраз у вельмі высокім узроўні нараджальнасці.

Так, у 1916 г. колькасць насельніцтва ў сялянскіх гаспадарках Смаленскай губерні складала 1.855.014 чалавек, 1923 г. — 1.972.799 чалавек, а праз год, 1924 г., ужо 2.078.669 сталага сельскага насельніцтва[8].

З іншага боку, адносна нізкі прырост насельніцтва горада Смаленска, дзе перапіс зафіксаваў 70.247 жыхароў абодвух палоў, казаў пра тое, што яго прамысловая база была яшчэ больш хісткай, чым у яго гіганцкага суседа на паўночным усходзе — Масквы.

На 1 ліпеня 1925 г. у губернскім цэнтры працавала ўяго толькі 3100 прамысловых працоўных, на якіх даводзілася 366 служачых[9].

У 1920-30-я гг. індустрыяльнае развіццё рэгіёна паўплывала на рост колькасці гарадскога насельніцтва. За перыяд з 1926 па 1939 г. яго прырост у Смаленскай вобласці склаў прыкладна 166–168%. Так, у 1926 г. у гарадах Смаленскай вобласці пражывала 270.466 чал. (9 % ад усяго насельніцтва), а ў 1939 г. — 448.044 адпаведна (16,7%). У 1920-30-я гг. інтэнсіўна развіваўся г. Смаленск, але ў цэлым у рэгіёне абсалютна пераважала сельскае насельніцтва.

Аднак у Магілёўскай вобласці яго ўдзельная вага ў канцы 1930-х гг. быў ніжэй і складаў 77,4%, тады як у Смаленскай — 89,5%.

Згодна «Усесаюзным перапісам насельніцтва 1926 г.», на Смаленшчыне ўдзельная вага рускіх складала 96,6%, адлюстроўваючы тым самым працэс асіміляцыі беларускага насельніцтва.

Як адзначаў В.М. Кабузан, частка беларускай этнічнай тэрыторыі, у тым ліку большая частка Смаленскай губерніі, аказалася ў складзе Расіі ў выніку асіміляцыйных працэсаў[10].

У разгляданы перыяд працэсы мадэрнізацыі на тэрыторыі беларуска-расійскага памежжа ўступалі ў стадыю развіцця. Нягледзячы на некаторае павелічэнне колькасці гараджан, абсалютная большасць насельніцтва пражывала ў сельскай мясцовасці і было занята ў аграрным сектары эканомікі. Пры несумнеўных поспехах узровень пісьменнасці і адукацыі насельніцтва яшчэ не адпавядаў запатрабаванням эканомікі і культуры. Па ўзроўні пісьменнасці і адукацыі сельскага насельніцтва яшчэ адставала ад гарадскога. Гэта ў значнай ступені стрымлівала і этнакультурныя працэсы ў рэгіёне.

Насельніцтва і этнічныя працэсы

Ужо ў другой палове XIX ст. у літаратуры вяліся спрэчкі наконт этнічнай прыналежнасці насельніцтва Смаленскай губерні. Значная колькасць даследчыкаў, грунтуючыся на асабістых даследаваннях, а таксама дадзеных статыстыкі і працах іншых навукоўцаў, адназначна залічалі Смаленскую губерню ў лік беларускіх. Так, І. Папоў у 1912 г. пісаў:

> «Четыре губернии, лежащие в бассейне верхнего Днепра и его притоков, по истокам Немана и верхнему течению Западной Двины, — Витебская, Смоленская, Могилевская и Минская, — отличаются от остальных губерний России по населению и условиям хозяйства: это так называемые белорусские губернии»[11].

Не рэдкімі былі і процілеглыя высновы: аўтар «Белорусского края» Г.П. Майкоў, напрыклад, прылічае да Беларусі толькі Віцебскую, Магілёўскую і Мінскую губерні[12].

Неадназначнасць пытання заўважаў і М. Доўнар-Запольскі. Ён пісаў:

«Смоленскую губ. совершенно несправедливо многие относят к центральным губ., между тем она, по устройству поверхности, географическому положению, почве и экономическому состоянию, а в особенности, по своему населению, как одна из Белорусских губ., несомненно, принадлежит к группе губ. Северо-западного края. Это признают и такие маститые знатоки России, как Семёнов и др.»

Такім чынам, праблема этнічнай прыналежнасці насельніцтва Смаленшчыны застаецца дыскусійнай як у XIX, так і ў XX стст.

Калі казаць пра II-ю палову XIX ст., то ў гэты час насельніцтва Смаленскай губерні падзяляюць на беларускае і вялікарускае, акрэсліваючы т.зв. «Великорусские» і «Белорусские» паветы. Паводле «Девятой ревизии», дадзеныя якой прыпадаюць на 1851 г., паветы Смаленскай губерні падзяляліся па этнічнай прыкмеце наступным чынам:

Великорусские:	*Белорусские:*
Вяземский	Смоленский
Юхновский	Рославльский
Ельнинский	Дорогобужский
Сычевский	Бельский
Гжатский	Духовщинский
	Поречьский
	Краснинский

Такія ж самыя дадзеныя дае «Сельскохозяйственная статистика Смоленской губернии», составленная Я. Соловьёвым:

«Смоленская губерния в этнографическом отношении делится на две неровные части. К первой принадлежит северо-восточный угол губернии, то есть уезды: Вяземский, Юхновский, Гжатский, Сычевский и Бельский, с народонаселением великорусским. Все остальные уезды, стало быть, большая часть общего пространства губернии, населены жителями Белорусского племени»[13].

Аналагічна вызначаюць этнаграфічную прыналежнасць паветаў Смаленшчыны і «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», выдадзеныя ў 1862 годзе:

«…в этнографическом отношении, Смоленская губерния может быть разделена на две части. К первой принадлежит северо-восточный ее угол, уезды: Вяземский, Гжатский, Сычевский, Юхновский и большая часть Бельского, с населением Великорусского племени; ко второй принадлежат уезды: Смоленский, Краснинский, Духовщинский, Дорогобужский, Ельнинский, Рославльский и Поречьский, составляющие большую часть губернии с населением Белорусским»[14].

С. Максімаў указваў на геаграфічную адмежаванасць абодвух славянскіх народаў па водападзельным ўзвышшы «...где берут начало реки в одном только направлении в Днепр при посредстве Десны и Сожа». Водападзел быў «сустрэчным пунктам» вялікарускіх палехаў і смаленскіх беларусаў Рослаўскага, Ельнінскага і Смаленскага паветаў. Даследчык пісаў: «... рассмотренный теперь водораздел делит Смоленскую губернию на две части. В восточной остаются уезды Сычевский и Вяземский, и если мы присоеденим к ним Гжатский и Юхновский и восточную (наибольшую) часть Бельского, то таким образом отделим великорусскую Смоленщину. Затем уже всё остальное, далеко за политическую границу губернии, будет Белоруссия».

Паводле Максімава, Вязьма ўжо была «несомненно-великорусского» характара. Смаленск для Максімава выступаў у ролі «коренного белорусского города, главной столицы Кривичей, — Смоленска»[15].

Характэрнай рысай беларускіх паветаў з'яўлялася нізкая шчыльнасць насельніцтва ў параўнанні з вялікарускімі паветамі. Даследчыкі Д. Шэндрык і М. Доўнар-Запольскі выдзяляюць Вяземскае згушчэнне (чатыры ўсходніх павета Смаленскай губерні), якое служыла непасрэдным заходнім працягам маскоўскай густой паласы вялікарускага насельніцтва.

Паводле «Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.» агульная колькасць мясцовых жыхароў, якія паказалі сваёй роднай мовай беларускую, складала 110 757 чалавек, або 6.61 % ад усяго ліку насельніцтва[16].

Менавіта Перапіс 1897 г. праводзіў тоўстую рысу пад спрэчкамі вакол этнічнага аблічча Смаленшчыны, якія не суціхалі ў навуковай літаратуры напрацягу цэлага стагоддзя.

У тячоме XL, які аналізаваў дадзеныя па Смаленскай губерні, рэдактары адмыслова падкрэслівалі: «Таким образом Смоленская губерния может быть причислена по своему этнографическому составу к губерниям великорусским, но никак не белорусским, так как великоруссы более чем в 13 раз превосходят численностью белоруссов»[17].

Згодна дадзеным 1897 г., вялікарусы складалі 91.65% усяго насельніцтва губерні, а беларусы, якіх у параўнанні з 1860-мі гадамі стала ў 7 разоў менш, у асноўным былі засяроджаны ў Красненскім павеце, дзе яны налічвалі каля 90% жыхароў.

Па ўсёй губерні было запісана 947 826 беларусаў, галоўным чынам у заходніх паветах: Бельскім, Дарагабужскім, Ельнінскім, Красненскім, Рослаўскім і Смаленскім[18].

Гэтыя лічбы адлюстроўваюць этнічныя працэсы, якія праходзілі на Смаленшчыне асабліва актыўна з 1860-х гг. разам з мадэрнізацыяй эканомікі і сацыяльнай рэальнасці. Статыстычныя сведкі даказваюць адсутнасць беларускай свядомасці сярод вяскоўцаў, якія паступова пераходзілі на рускую мову, і, адпаведна, былі залічаны ў лік вялікарусаў.

Яшчэ з канца 17 ст. беларускае насельніцтва бесперапынна жыло ў цеснай сувязі з вялікарусамі, што нароўні з праваслаўным веравызнаннем і слабасцю эканамічнага развіцця ўплывала на неакрэсленасць ў беларусаў нацыянальнай свядомасці: «... одним словом — на этих окраинах естественным образом обликом Белорусского племени не мог окончательно и целиком выказаться,

и соседи, так сказать, сами ещё не разобрались между собою. Скажем больше: они ещё сами себя не спознали в смысле самостоятельной племенной группы».

Трэба зазначыць, што вельмі складанай задачай з'яўляецца вызначэнне пэўнага этнасу, асабліва на яго этнічных межах. Гэта патрабуе ўсебаковага этнагеаграфічнага і параўнальнага этналінгвістычнага аналізу, уліку цэлага комплексу вызначальных прыкмет[19].

Яшчэ не існуе адзінага погляду на тое, які элемент(-ы) з'яўляецца галоўным у вызначэнні этнасу. Адным з пунктаў гледжання з'яўляецца тое, што найгалоўнейшым прызнакам этнасу з'яўляецца мова, асабліва ў даіндустрыяльны перыяд развіцця грамадства. Менавіта лінгвістычны аналіз быў характэрным для вызначэння рассялення славянскіх народаў у XIX ст., уключаючы беларусаў.

Яшчэ ў 1875 г. А.Ф.Рыцціх у сваёй «Этнографической карте Европейской России» вызначае тэрыторыю на захад ад Дарагабужа і на ўсход ад яго, на захад і поўдзень ад Вязьмы, на захад ад Рослаўля, а таксама Парэчча і Смаленскі павет як беларускую этнічную тэрыторыю. Яшчэ раней, у 1863 г., Р.Ф.Эркерт таксама ўключаў тэрыторыю Смаленшчыны ў арэал беларускіх гаворак.

Найбольш жа грунтоўнымі даследаваннямі беларускай моўнай мяжы з'яўляюцца працы акадэміка Я.Карскага і т.зв. «Опыт диалектологической карты русского языка в Европе» пад рэдакцыяй Дурнаво, Сакалова і Ушакова.

Яўхім Карскі адзначаў, што ў Смаленскай губерні беларусы жывуць побач з вялікарусамі. Ён падкрэслівае, што беларуская мова мае шмат агульнага з паўднёвавялікарускай гаворкай, і таму вызначэнне мяжы між рускім насельніцтвам і беларусамі вельмі праблематычнае. Акадэмік вызначае наступные рысы беларусаў:

1). Лад жыцця;

2). Светапогляд і народная паэзія;

3). Моўныя рысы.

Прычым моўныя рысы ў вызначэнні Карскага будуць самымі галоўнымі.

Наконт гаворак беларусаў Я.Ф. Карскі адзначае: «В Смоленской губернии граница белорусского племени идёт по меже между уездами Дорогобужским и Бельским, с одной стороны, и Юхновским, Вяземский и Сычевским — с другой; причём большая часть губернии населена белорусским племенем и лишь четыре восточных уезда (Юхновский, Вяземский, Сычевский и Гжатский) принадлежат южновеликорусскому наречию. Вообще, к востоку от Смоленска по железным дорогам (которых здесь много) белорусская речь уступает место великорусской, как это удалось мне наблюсти лично».

Такім чынам, Карскі залічае Бельскі, Дарагабужскі, Ельнінскі, Краснінскі, Парэцкі, Рослаўскі, Смаленскі паветы у лік тэрыторый, дзе дамінуе ці гучыць беларуская мова.

У адносінах да паўночных і ўсходніх межаў, Карскі і аўтары складзенага Маскоўскай дыялекталагічнай камісіяй «Опыта диалектологической карты русского языка в Европе» мелі пэўныя разыходжанні. «Опыт» адводзіць на поўначы для беларускіх гаворак толькі самую паўднёва-заходнюю частку Ржэўскага павета былой Цвярской губерні. Далей лінія праводзіцца амаль па самай мяжы былой Смаленскай губерні з Асташкаўскім паветам Цвярской

губерні і Таропецкім паветам Пскоўскай губерні, трохі адступаючы ад яе на поўдзень і паўднёвы ўсход.

Яўхім Карскі прасоўвае гэтую мяжу на поўнач. Ён лічыць, што беларускія пасяленні пачынаюцца ля г. Зубцова і цягнуцца па правым беразе Волгі (Малады Туд), дзе жывуць тудаўляне, заходзячы часам на левы бераг яе (па р. Ітамле ў Ржэўскім павеце і р. Малай Кошы ў Асташкаўскім павеце).Затым беларуская лінгвістычная мяжа падыходзіць да вытокаў Волгі і Заходняй Дзвіны.

Даследчык піша, што больш чыстая мова «лишь на западе, напр., в Боровке, Холмеце, Васильевском. По речьке Итомле встречаются лишь отдельные белорусские черты».

Усходняя мяжа паводле «Опыта» ляжыць па р. Вазузе, пачынаючы ад мяжы Сычэўскага павета былой Смаленскай губерні з Зубцоўскім паветам былой Цвярской губерні, далей праз Вяземскі, Дарагабужскі паветы па мяжы апошняга з Юхноўскім, праз Ельнінскі павет былой Смаленскай губерні і Масальскі павет былой Калужскай губерні на р. Болву, па р. Болве, прыкладна да перасячэння ёю мяжы Бранскага павета з Жыздрынскім, і далей у паўднёва-заходнім напрамку да мяжы Бранскага павета з Трубчэўскім, недалёка ад мяжы іх з Мглінскім паветам былой Чарнігаўскай губерні.

Карскі лічыў гэтую мяжу недакладнай і перабольшваючай беларускую тэрыторыю.

У прынцыпе, разыходжанні паміж Карскім і аўтарамі «Опыта диалектологической карты русского языка в Европе» не змяняюць асноўнай высновы, што тэрыторыя Смаленшчыны ўваходзіць у беларускі лінгвістычны арэал.

У міжваенны тады яшчэ захоўваўся беларускі лінгвістычны арэал губерні. Так, у 1919 г. Яў. Канчар у артыкуле «Территория и население Белоруссии» сцвярджае, што «белорусское племя» займае Смаленскую губерню (п. Смаленскі, Бельскі, Вяземскі, Гжацкі, Дарагабужскі, Духаўшчынскі, Ельнінскі, Краснінскі, Парэцкі, Рослаўскі, Сычэўскі, Юхноўскі), нават перабольшваючы сапраўдную колькасць беларускіх паветаў, уключаючы ў іх лік вялікарускія Гжацкі, Сычэўскі, Бельскі, Вяземскі, Юхнаўскі паветы.

Вельмі важнымі даследваннямі з'яўляюцца даследванні Паўла Растаргуева, якія праводзіліся ім і ў 30-я гг.XX ст.

Так, экспедыцыя П. Растаргуева, якая праводзілася летам 1931 г., павінна была высветліць паўночна-ўсходнія межы беларускіх гаворак Смаленшчыны. Даследчык даследваў в. Свістуноў Бахараўскага сельсавета Ржэўскага павета, адзін з пунктаў, які ляжыць на поўдзень ад мяжы, якая была прыведзена ў «Опыте», і к поўначы ад мяжы Я.Ф. Карскага. Растаргуеў зыходзячы з вынікаў даследвання схіляецца да мяжы, прыведзенай у першай крыніцы.

Ён таксама прымае дадзеныя «Опыта» ў адносінах усходняй мяжы ў былых паветах Вяземскім, Сычэўскім, Дарагабужскім, Масальскім, Жыздранскім. Дзеля гэтага, аўтарам быў сабраны матэрыял пунктаў на захад ад гэтай мяжы (Міцева, Іздзешкава) і на ўсход ад мяжы Я. Карскага (Вялічава, Царава-Займішча).

Трэба дадаць, што ў XIX–XX ст. шмат якія этнаграфічныя карты фіксуюць дадзеную вышэй беларуска-вялікарускую моўную мяжу. Адзначым карты прафесара Т. Фларынскага, «Этнографическую карту славянского мира» Нідэрле,

карту Дытрыха Шэфера, Я. Станкевіча і інш., якія адлюстроўваюць моўную сітуацыю ў дадзены перыяд. Цікава і тое, што яшчэ ў 1958 г. «Этнография народов СССР» падавала межы беларускага насельніцтва на тэрыторыі Смаленскай вобласці РСФСР.

Зноў падымаючы пытанне аб такім панятку як «этнас», трэба адзначыць, што мова з'яўляецца адным з найгалоўнейшых элементаў этнаса, але не адзіным (возьмем культуру, самасвядомасць, агульнасць паходжання, тэрыторыю і інш.). У вызначэнні нацыянальнага складу насельніцтва памежных тэрыторыяў, як у выпадку са Смаленшчынай, трэба разглядаць матэрыяльную культуру рэгіёна. Мова і матэрыяльная культура маюць паміж сабой непасрэдную сувязь. Гэта сувязь павінна існаваць нават у тых рэгіёнах, дзе існуе уплыў чужых культураў.

Матэрыяльная культура ўвасабляецца ў шматлікіх элементах: пабудовах, вопратцы, хатнім начынні і інш.

Аналізуючы вопратку Смаленскай губерні, заўважым, што амаль усе аўтары XIX ст. адзначаюць, што элементы вопраткі былі яшчэ адным этнічным маркерам, што адрознівалі беларуса ад вялікаруса. Этнаграфічная разнастайнасць смаленскай губерні лепш за ўсё захаваўся ў жаночым народным касцюме, як найбольш захаваўшайся частцы матэрыяльнай культуры[20].

Максімаў падкрэсліваў, што «... на еженедельных торжествах в городе Смоленске, белые магерка и свита уже очень приметны ». Прычым адбывалася змяшэнне беларуска-вялікарускіх элементаў у вопратцы, што звязана з запазычаннямі ў вялікарускага насельніцтва пэўных элементаў вопраткі і, увогуле, памежнымі ўзаемаўплывамі абодвух народаў. Той жа Максімаў піша:

> «... та же встреча обуженного кверху колпака с великорусской шляпой гречневиком и с торчащими, в защиту от солнца, полями происходит на всех базарах калужского полесья и даже на ярмарке в Дорогобуже».

У Ельнінскім павеце быў шырока распаўсюджаны «саян» — жаночая вопратка, якая складалася са спадніцы і ліфа і напамінала сабой сарафан.

Лічыцца, што саян складаўся на аснове «андарака» і «шнуроўкі», якія маюць больш ранні характар. Этнограф Лебедзева адзначала, што на Смаленшчыне змена андарака і шнуроўкі саянам адбылася ў пачатку XX ст. (у с. Бярозаве, Ханіне і інш.).

Побач з андаракам, на тэрыторыі Смаленшчыны мелася і панёва. Мяжа між панёвай і андаракам пралягае па р. Угры.

Мяжа паўднёвавялікарускага касцюма (кашуля з касымі полікамі, панёва з трох полкаў на гашніку, тунікападобны фартух «запон», падшываная палатняная кічка з бісерным падпатыльнікам, шыйныя пацеркі, пушкі для вушэй, касаваротка і інш.) ішла па вярхоўях Угры, р. Прысмара, вёсцы Дуброўка і Грабаўка і ў былой Жырацінскай воласці. На захад ужо вызначаецца беларускі касцюм: белыя зіпуны, саян, валяныя белыя капелюшы, лубковыя дзявочыя капелюшы, сеткі жаночых галаўных убораў.

Што тычыцца жылля сялян Смаленскай губерні, то яно не мела агульнага плана. На тэрыторыі дадзенай губерні зафіксаваныя планы жылля: беларускі, паўднёварускі, сярэднярускі. У некаторых раёнах фіксуецца некалькі слаёў

жылля: самы першы і стары — беларускі тып; паўднёварускі слой, які напластоўваецца на першы, і потым самы новы — гарадскі тып.

Сярэднерускі план жылля сустракаецца у былым Сычэўскім павеце, ідзе па р. Вазузе, праз Вяземскі і Дарагабужскі паветы да р. Угры. На поўдзень ад Угры ідзе паўднёварускі план праз сёлы Весялуху, Гняздзілава, Паўлінава і Добрыцу на р. Прысмару, далей па рэках Прысмары і Дзясне на вёскі Снопаць, Рагнедзіна і далей да раз'езду Сешча на чыгункі Полацк — Смаленск — Марыупаль. На захадзе ад р. Дзясны паўднёварускі план жылля перамяжаецца з беларускім; беларускі тып прысутнічае ў сяле Жарна на р. Жарне, у 27 км. ад Ельні, але толькі ў старых хатах, у той час у новых — план паўднёварускі, у в. Шчыпань пакрываючы слой — агульны з беларускім; у сёлах Траянавай слабадзе і Рагнедзіне таксама беларускі план; у с. Волкава- Ягор'е былога Ельнінскага павета, на мяжы з былым Смаленскім паветам, у больш новых хатах план- паўднёварускі, але ў старых хатах план беларускі; у в. Ханіна сустракаецца план хаты з паўднёварускімі рысамі, але ўстойліва прасочваецца беларускі план. Таксама ў былым Вяземскім павеце сустракаецца беларускі план; беларускі план вызначаны ў былым Красненскім (с. Бярэжня, Міхейкава) і Духаўшчынскім паветах, у былым Бельскім павеце перакрыжоўваюцца беларускі і сярэднярускі план жылля.

Дабавім тое, што шмат нам дае тэрміналогія прадметаў матэрыяльнай культуры. На тэрыторыі Смаленшчыны і зараз бытуюць такія назвы як «кут», «покут», «кутны угал». Слова «кут» вызначана на Рослаўшчыне, Смаленшчыне, тэрыторыі былога Ельнінскага павета. Тое ж тычыцца і назваў пабудоў, звязаных з культурай зерневых хлябоў. На Смаленшчыне сустракаюцца побач такія назвы як «гумно», «овін», «еўня». Прычым, калі першыя дзве назвы сустракаюцца і ў паўднёварусаў, і ў сярэднярусаў, і ў беларусаў, то апошняя назва — выключна беларуская. Яна сустракаецца ў былых паветах Сычэўскім, Ельнінскім, Рослаўскім.

Для Смаленскіх вёсак характэрная і вялікая колькасць беларускіх словаў, што абазначаюць прадметы матэрыяльнай культуры.

Таксама ідэнтычнасць смаленскіх і беларускіх элементаў лексікі характэрна да сялянскіх прозвішчаў і мянушак.

Такім чынам, супастаўляючы між сабой этналінгвістычную карту Смаленшчыны і геаграфію прадметаў матэрыяльнай культуры, можна сцвярджаць, што яны шмат у чым супадаюць, што паказвае разам з астатнімі дадзенымі, у тым ліку гістарычнымі і статыстычнымі, на беларускі характар значнай часткі Смаленскай губерні.

У 1920-я гг. для беларускага насельніцтва паўднёва-заходняй Смаленшчыны быў характэрны высокі ўзровень ідэнтыфікацыі з чужой этнічнай групай, якой з'яўлялася вялікарускае насельніцтва рэгіёна. На вывучаемай тэрыторыі дамінавала, хоць і не была абсалютнай, так званая монаэтнічная ідэнтычнасць з чужой этнічнай групай. Гэта было галоўным чынам звязана з больш высокім эканамічным, сацыяльным і культурным статусам вялікарускага насельніцтва вобласці. Непасрэдным вынікам ідэнтыфікацыі з вялікарускім насельніцтвам сталі этнагэнетычныя працэсы культурнай і моўнай асіміляцыі мясцовых беларусаў.

У сувязі з гэтым, трэба адзначыць значную колькасць вялікарускага насельніцтва ў рэгіёне, суседства вялікарускіх этнічных масіваў і, што вынікае, працэсы метысацыі насельніцтва ў змяшаных шлюбах. Моўная асіміляцыя выяўлялася ў непрыстыжнасьці беларускай мовы і паступовай страце мовы мясцовага насельніцтва беларускіх кампанентаў і «калябанні» моўных рысаў па шляху стабілізацыі рускіх з'яў у вобласці гукаў, формаў, сінтэксісу і слоўнікавага складу гаворак[21].

Яшчэ ў дарэвалюцыйны час смаленскімі сялянамі выказваліся патрабаванні да настаўнікаў, каб яны звярталі ўвагу і сачылі за мовай вучняў, прывіваючы ім «маскоўскае» вымаўленне. У 1920-я гг. сітуацыя практычна не змянілася, а, наадварот, у выніку інтэнсіфікацыяй мадэрнізацыйных працэсаў, моўная асіміляцыя ахапіла ўсё большую колькасць людзей.

Да прыкладу, у 1932 справаздача па беларусізацыі ў Манастыршчынскім раёне сведчыла: «... коренизация школ за 5 лет ощутимых результатов не дала, так как разговорный язык местного населения не является белорусским, а нечто среднее»[22]. За чатыры гады да таго, у дакладзе пра палітасветсетку Смаленскай губерні адзначалася, што «... беларускае насельніцтва, у большасці сваёй, ставіцца [да мовы] індыферэнтна. Бываюць выпадкі актыўнага процідзеяння арганізацыі школ на роднай мове»[23].

Крыніцы сведчаць, што сярод мясцовых беларусаў у 1920-я гг. адбывалася і змена элементаў традыцыйна-бытавой культуры: быт вяскоўцаў, іх вопратка, прылады працы, посуд, хатняе начынне набываюць вялікарускі вясковы ці мяшчанскі характар. Напрыклад, у раёнах Смаленшчыны па рэках Жарне і Дзясне стары беларускі тып жытла перакрываўся больш новым — паўднёварускім, а часам і жытлом гарадскога тыпу[24].

Не такой пашыранай, але існаваўшай мадэллю этнічнай ідэнтычнасці беларусаў, была і монаэтнічная ідэнтычнасць, якая супадала з сапраўднай этнічнай прыналежнасцю вяскоўцаў. Да нашых дзён захаваліся дакументы, якія адлюстроўваюць наяўнасць беларускай ідэнтычнасці ў жыхароў Смаленскай вобласці. Так, пасля ўзбуйнення БССР у 1924 годзе, тыя жыхары Смаленшчыны, што былі прыпісаны да Смаленскай вобласці РСФСР, але лічылі сябе беларусамі, адсылалі прашэнні ў ЦВК БССР аб далучэнні іх вёсак да Беларусі. Жыхары вёсак Вялікі Рай, Малы Рай і Свірыдаўка Бахоцкай воласці пісалі:

> «...Собравшись сего числа (1924 г., марта 30 дня) на общий сход и обсудив вопрос о присоединении нас к Великороссии, решили: ввиду того, что мы искони принадлежали к нации белорусов, каковыми были наши прадеды, отцы и деды...Узнав, что наши деревнии отходят к Смоленскому уезду, следовательно к Великороссии, в нас пробудились национальные чувства — жажда присоединения к родному краю, в котором мы родились и желаем умереть, защищая наше национальное право»[25].

Аналагічна выказваліся сяляне Шышкоўскага раёна Бахоцкай воласці, матывуючы сваё жаданне далучыцца да БССР тым, што яны не жадалі «отстать от своей национальности и своего коренного белорусского языка». Тая з'ява прыняла масавы характар і ахапіла шырокія тэрыторыі памежных вёсак. Тлумачэнне такога ўсплёску нацыянальнай свядомасьці і беларускай ідэнтычнасці

цяжка тлумачыць адной блізкасцю Беларусі як нацыянальнага цэнтра ці нейкай адной прычынай.

Верагодна, на такую з'яву аказалі ўплыў наступныя фактары:

1) суб'ектыўныя, якія выражаліся ў тым, што размежаванне прывяло да штучнага падзелу рэгіёна, то бок людзі пакінулі сваіх родных, знаёмых, эканамічных партнераў за межамі рэспублікі (напрыклад, Аслянская воласць была падзелена папалам між РСФСР і БССР);

2) сацыяльна-эканамічныя, якія маглі ўздзейнічаць на памежнае насельніцтва ў сувязі з лепшым узроўнем жыцця ў БССР, бо, напрыклад, на той час стаўкі заработнай платы для 1 разраду ў Смаленскай губерні раўняліся 4 рублям, а ў суседніх паветах Беларусі — 7 рублям[26];

3) палітычныя, якія маглі выражацца ў недаверы да мясцовых і рэспубліканскіх уладаў (на Смаленшчыне былі зафіксаваны і сялянскія хваляванні) і, адпаведна, адлюстроўвацца на жаданні жыхароў увайсці пад юрысдыкцыю іншага рэспубліканскага ўраду. Да таго ж, не трэба забывацца на наяўнасць у губерні нацыянальнай беларускай інтэлігенцыі, як мясцовай, так і прыезджай з БССР, і звязаны з ёй

4) асветна-мабілізацыйны фактар, які выяўляўся ў «абуджэнні» этнічнай ідэнтычнасці беларускай перыферыі. Напрыклад, вядома, што сярод студэнтаў так званага Беларускага зямляцтва ў Смаленску, якое дзейнічала ў 1920-я гг., ураджэнцы Смаленскай губерні складалі каля 20% ад ліку усіх яго членаў[27].

У мясцовай адміністрацыі і сістэме адукацыі былі нацыянальна свядомыя кадры, якія гуртаваліся вакол Беларускай секцыі Смаленскага аддзела народнай адукацыі і вакол беларускіх школаў губерні. Мабілізацыйна-асветная праца дала свой плён і былі прыклады, калі навучэнцы ахвотна займаліся на беларускай мове, а беларуская школа мела аўтарытэт. Праўда, такіх школ было ў параўнанні з іншымі мала.

Грунтуючыся на няпоўным шэрагу крыніц, цяжка зафіксаваць наяўнасць на тэрыторыі Беларускай Смаленшчыны іншых формаў этнічнай ідэнтычнасці, такіх як біэтнічная і маргінальная этнічная ідэнтычнасці, якія з'яўляюцца паняткамі больш прыватнага, чым групавога характару і патрабуюць дадзеных складаных псіхалагічных тэстаў-анкет, якіх, на вялікі жаль, няма. Тым ня меньш, можна з упэўненасцю сцвярджаць, што ў вывучаемым рэгіёне, у тым ліку, у раёнах, якія зараз знаходзяцца ў складзе Расеі, у 1920-я гг. беларуская самаідэнтыфікацыя мясцовага насельніцтва мела месца, хоць і ў абмежаваных формах.

Дзейнасць беларускіх нацыянальна-культурных арганізацый Смаленскай губерніі (1920–1930-я гг.)

Смаленшчына ўключылася ў ажыццяўленне беларускага нацыянальнага праекту амаль адразу з іншымі тэрыторыямі Беларусі. На I Усебеларускім кангрэсе прысутнічалі дэлегаты выбранныя з'ездам Смаленскай губерні. Асноўная маса гэтых дэлегатаў, з'яўляючыся галоўным чынам членамі Беларускага Абласнога Камітэта, выступала за культурную аўтаномію і стварэнне асобнай беларускай вобласці ў рамках Расіі[28].

Адначасова з Усебеларускім з'ездам ваенныя беларускага паходжання сабраліся на з'езд ваеннай акругі ў самім Смаленску. Удзельнікі гэтага з'езда перадалі ў прэзідыюм з'езда і Беларускі цэнтральны вайсковы камітэт дэкларацыю, у якой гаварылася аб падтрымцы аўтаноміі Беларусі ў саюзе з федэратыўнай расійскай рэспублікай, а таксама выказваліся патрабаванні аб стварэнні беларускай арміі[29].

У сувязі з нежаданнем камандавання Заходняга фронту фармаваць беларускія часткі, працэс іх арганізацыі пачаўся па-за межамі яго ўплываў. У Смаленску акруговы з'езд беларусаў-вайскоўцаў прыняў рашэнне аб стварэнні ў гэтым «старадаўнім беларускім горадзе» I Смаленскага беларускага палка шляхам папаўнення беларусамі 322-й Віцебскай дружыны[30].

У Смаленск прыязджаюць актывісты беларускага руху, а сярод іх і Фабіян Шантыр, які збіраўся арганізаваць партыю левых эсэраў. На першы усегарадскі ўстаноўчы сход новай партыі сабралося каля 100 чалавек. Ф. Шантыр быў абраны старшынёй, а Гаўрыла Гарэцкі, брат пісьменніка Максіма Гарэцкага, сакратаром сходу, які так не адбыўся. Пасля адмовы ўдзельнікаў сходу выкарыстоўваць беларускую мову як працоўную, Шантыр і Гарэцкі пакінулі яго.

Неўзабаве з Петраграда ў Смаленск прыехаў Алесь Чарвякоў, які меў на мэце стварыць беларускую секцыю РКП, але справа скончылася безвынікова[31].

У лютым 1918 г., калі пад нямецкай акупацыяй апынулася амаль уся Беларусь, пад савецкай уладай заставалася уся Смаленская губерня. У Смаленску размяшчаўся эвакуяваны з Менску Выканаўчы камітэт заходняй вобласці і фронту.

1 студзеня 1919 г. у Смаленску было абвешчана стварэнне Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь, у склад якой увайшла большая часка Смаленшчыны. Ужо праз два тыдні пасля абвяшчэння ЦК РКП(б) вырашыў вылучыць Смаленскую губерню з новастворанай рэспублікі.

Працэс станаўлення органаў кіравання адукацыяй і культурай на тэрыторым Заходняй вобласці (Заходняй Камуны) прайшоў некалькі этапаў. На першым этапе, стаў вызначальным для часткі тэрыторый былых Смаленскай, Калужскай, Бранскай, Цвярской, а таксама беларускіх губерняў, адбываўся парцэс стварэння структурных формаў губернскіх, павятовых і валасных аддзелаў народнай адукацыі, якія фактычна адказвалі за ўсю адукацыйную і культурна-асветніцкую працу.

Выканаўчы камітэт Заходняй вобласці арганізаваў аддзел народнай адукацыі, які ўвайшоў у склад аблвыканкама самым апошнім — 30 красавіка 1918 г[32].

Паўсядзенную працу абласнога аддзела народнай адукацыі значна ўскладняла частая змена або адсутнасць спецыялістаў, бо штаты амаль усіх пададдзелаў былі недакамплектаванымі.

Пастанова арганізаваць пры Смаленскім ГВК нацыянальныя аддзелы: яўрэйскі,польскі, латышскі, беларускі — выконвалася нераўнамерна. Былі прызначаны загадчыкі ўсіх аддзелаў, апрача беларускага, які існаваў толькі на паперы.

Да ліку культурна-асветных устаноў губерніі адносіліся хаты-чытальні, бібліятэкі, лікпункты (пункты па ліквідаці непісьменнасці і малапісьменнасці), у гарадах — клубы, школы дарослых падвышанага тыпу і іншыя[33].

У 1921–1922 г. нацыянальная праца на Смаленшчыне праводзілася слаба, «бо на ўсёй тэрыторыі дадзенага рэгіёна не былі арганізваны беларускія аддзелы». Па інфармацыі беларускага Наркамата асветы, ў рэгіёне функцыянавалі толькі хоры, гурткі і тэатральныя трупы аматараў[34].

Гледзячы на гэта, у 1921 годзе па ініцыятыве ўрада БССР пры Смаленскім губернскім аддзеле народнай адукацыі была заснавана Беларуская секцыя ў складзе трох членаў і двух кандыдатаў. Яна працавала ў губерні з перапынкамі ў 1922–23 і 1925–27 гг., непасрэдна падначальвалася Беларускаму цэнтральнаму бюро пры народным камісарыяце асветы РСФСР і Саўнаркаму пры Смаленскім губернскім аддзеле народнай адукацыі, займаючыся арганізацыяй на тэрыторыі Смаленскай губерні нацыянальных школ, клубаў, іншых культурна-асветных устаноў для беларускага насельніцтва.

Так, у 1923 г. часопіс «Крывіч», рэдактарам якога быў В. Ластоўскі, сведчыў: у канцы жніўня і ў пачатку верасня ў Смаленскай губернскай цэнтральнай бібліятэцы адбылася выстава беларускага друку — тых кніг і часопісаў, якія, з вялікімі цяжкасцямі былі сабраны Беларускай губернскай секцыяй. Выстава дала смалянам шмат цікавага, бо большая частка іх нават не ведала, што ў беларусаў ёсць свае кніжкі. «Пасля выстаўкі аб'явілася шмат жадаючых пачытаць што-небудзь беларускае, асабліва гэта прыметна сярод моладзі»[35].

Але ключавым пытаннем для беларускай меншасці становіцца ў першую чаргу пытанне школьнай адукацыі на роднай мове. У ліпені 1923 г. у Смаленску была сабраная міжведамасная нарада, на якой абмяркоўвалася праблема беларусізацыі губерні ў цэлым і беларускага школьніцтва ў прыватнасці. Удзельнікамі мерапрыемства было выказана пажаданне аб стварэнні у губерні беларускага школьніцтва, але з улікам згоды на тое самога насельніцтва.

Спачатку пад кіраўніцтвам загадчыка секцыі Мікалая Агейчыка праводзілася работа па выяўленні і даследаванні раёнаў кампактнага пражывання беларусаў на тэрыторыі губерні. Гэтыя захады мелі за мэту вывучэнне мэтазгоднасці выкладання беларускай мовы ў школах і установах, рэгістрацыю настаўнікаў, якія ведалі беларускую мову. Беларуская секцыя праводзіла падбор кандыдатаў на Цэнтральныя беларускія настаўніцкія курсы пры Наркамаце РСФСР у Мінску.

Ігнараванне органамі Смаленскага губернскага аддзела народнай асветы і губернскім партыйна-савецкім кіраўніцтвам працэсаў нацыянальнага самавызначэння беларусаў на Смаленшчыне прывяло да ліквідацыі Беларускай секцыі паводле пастановы губернаскага аддзела народнай асветы ў чэрвені 1923 г.

Увогуле, Смаленскі губернскі савет пры падтрымцы першага скаратара ЦК КП(б)Б і намесніка наркамасветы П.І. Валасевіча актыўна выступаў за адлучэнне ад Беларусі шэрагу раёнаў і далучэння іх да Смаленскай губерні РСФСР[36].

Беларусізацыя школы пачалася фактычна ў 1926-1927 вучэбным годзе, пасля таго, як пасля настойлівых захадаў Наркамата РСФСР, дзейнасць Беларускай скцыі была адноўлена.

У 1925/26 навучальным годзе былі адкрыты першыя 2 беларускія школы і 2 пункты па ліквідацыі непісьменнасці. Летам 1926 г. пры секцыі была арганізавана беларуская метадычная камісія на 1926/1927 навучальны год на чале з загадчыкам секцыі Усеваладам Ганчаровым. Былі распрацаваны вучэбныя праграмы для школ па беларускай мове, геаграфіі, гісторыі, а таксама праведзены губернскія летнія курсы беларускіх настаўнікаў.

Ужо праз год беларускіх школ першай ступені ў губерні было 36, павышаных — 4.

Пад кіраўніцтвам секцыі з 1926/27 навучальнага года ў Руднянскім, Рослаўскім, Манастыршчанскім і Шумяцкім паветах працавала 21 беларуская школа, дзе навучаліся 652 вучні, а таксама гурток па вывучэнні беларускай мовы ў Заходнім упраўленні сувязі.

У 1927/28 научальным годзе колькасць падкантрольных секцыі школ выросла да 37.

Аднак з прычыны нястачы матэрыялных сродкаў пастановай губернскага аддзела народнай асветы восенню 1927 г. Беларуская скцыя была ліквідавана.

Функцыі нацыянальных секцый і кіраўніцтва нацыянальнымі школамі былі перададзены інспектару па справах нацыянальных меншасцяў губернскага аддзела народнай асветы.

У 1929 г. было адкрыта беларускае аддзяленне пры Собалева-Вараб'ёўскім педтэхнікуме, а таксама было вырашана пытанне аб арганізацыі педухіла ў Руднянскай беларускай дзевяцігодцы. У 1932 г. у апошняй на школьным, дашкольным і падрыхтоўчым аддзяленнях навучалася 143 асобы. Беларускае аддзяленне працавала і пры Клінцоўскай Саўпартшколе, а таксама Смаленскім педрабфаку[37].

Рэальнае становішча беларускамоўнай адукцыі не было лёгкім. Вельмі часта настаўнікі беларускіх школ не мелі педагагічнай адукацыі і, больш за тое, не валодалі літаратурнай беларускай мовай. Слабая матэрыяльна-тэхнічная база, адсутнасць сродкаў і частыя пратэсты сялян супраць беларускай школы адмоўна ўплывалі на нацыянальнае асветніцтва ў краі.

Таму ў 1934 г. пачынаецца наступ на беларускую школу і перад самым пачаткам заняткаў «...ввиду того, что ряд белорусских школ...фактически работает на русском языке, вследствие отсутствия базы для их коренизации, и, учитывая требования населения», на рускую мову пераводзяцца некаторыя школы Невельскага, Руднянскага і Гардзееўскага раёнаў[38].

Апошнія беларускія школы на Смаленшчыне былі ліквідаваны ў 1938 годзе, азначаючы тым самым канец беларускага школьніцтва гэтай тэрытарыяльнай адзінкі Расіі.

Краязнаўчы рух — яшчэ адна форма беларускай культурна-асветнай працы на Смаленшчыны. 19 сакавіка 1926 г. па ініцыятыве невялікай групы зацікаўленых асобаў у Смаленску быў зацверджаны Статут Смаленскага таварыства краязнаўства.

Маладое таварыства, якое спачатку не мела ані сродкаў, ані ўласнага памяшкання, распачала актыўную працу сярод студэнцтва, вучнёўскай моладзі, настаўніцтва і энтузіястаў. У 1927 г. аддзяленні таварыства дзейнічалі ў Вязьме, Сычоўцы і Дарагабужы, былі ўтвораны ініцыятыўныя групы па стварэнні філіяў арганізацыі ў Ельні і Рослаўле[39]. Таварыства вяло перапіску з Цэнтральным бюро краязнаўства РСФСР, рэгулярна дасылала свае допісы ў газету «Наш край», актыўна супрацоўнічала з Інстытутатам Беларускай Культуры і Цэнтральным бюро краязнаўства пры ім, метадычным бюро Губана і іншымі інстытуцыямі.

Навукова-даследчая дзейнасць арганізацыі выяўлялася ў наступных галінах: прыродазнаўчай, эканамічнай, гістарычнай, археалагічнай і этнаграфічнай. Так, вядомы беларускі археолаг А.Н.Ляўданскі разам з В.Тарасенкам і Г.Парфёнавым абследавалі гарадзішчы і курганы; у галіне этнаграфіі і фальклярыстыкі плённа працавалі В.Дзьмітраў і А.Палашэнкаў. У прыродазнаўчай галіне А.В. Цьвятковым, В. Даўгашовым, В.В. Дабравольскім і іншымі вялося збіранне матэрыялаў па флоры і фаўне.

У 1920-я гг. асноўная маса беларускай меншасці пражывала ў сельскай мясцовасці, але канцэнтрацыя нацыянальных сіл адбывалася ў губернскім Смаленску.

З 1923 па 1925 гг. у Смаленскім універсітэце на пасадзе справавода рабфака працаваў Усевалад Фальскі, былы камісар замежных спраў Часовага рабочасялянскага савецкага ўрада Беларусі, адзін са стваральнікаў беларускага прафесійнага тэатра.

У горадзе галоўнымі асяродкамі, рыхтаваўшымі нацыянальныя кадры для беларусаў, былі вышэйшыя і сярэднія спецыяльныя навучальныя ўстановы.

Першая вышэйшая навучальная ўстанова ў губернскім цэнтры — Смаленскі дзяржаўны універсітэт — быў заснаваны ў 1918 годзе, маючы перад сабой даволі простыя мэты: будучы правінцыйнай ВНУ, навучаць на двух сваіх факультэтах — педагагічным і медыцынскім — настаўнікаў і медпрацаўнікоў для патрэбаў рэгіёна.

Універсітэт з'яўляўся месцам прыцягнення не толькі абітурыентаў Смаленскай губерні, а потым вобласці, але і навакольных акругаў, у тым ліку беларускіх. Так, першы набор на медыцынскі факультэт СДУ адбыўся ў 1920 годзе. Усяго было прынята 118 чалавек, якія прайшлі падрыхтоўчае аддзяленне, арганізаванае пры Смаленскім рабфаку. Па тэрытарыяльным прызнаку залічаныя студэнты размяркоўваліся наступным чынам: Смаленская губерня — 76 чалавек, Гомельская губерня — 10 чалавек, Бранская губерня — 3 студэнты, БССР — 14 чалавек, Маскоўская губерня — 2 чалавекі, УССР — 3 чалавекі, «іншых» — 10 чалавек. Па меры роста навучальнай установы, колькасць студэнтаў узрастала, але, акрамя гэтага, пашыралася і іх тэрытарыяльнае прадстаўніцтва: праз некалькі год прадстаўнікоў губерні было ўжо 382 чалавекі, гамяльчан — 60, бранскіх студэнтаў — 35, прыезджых з БССР — 40, студэнтаў з Яраслаўскай губерні — 81 чалавек, прадстаўнікоў Кастрамской губерні — 32, масквічоў было 12, украінцаў — 18 чалавек[40].

Наяўнасць шматлікага беларускага студэнцтва ў Смаленску прывяла да таго, што ўжо ў 1922 годзе тут былі заснаваны першыя нацыянальныя гурткі.

Падставай гуртавання смаленскай моладзі служыла цікавасць да гісторыі і культуры Беларусі. Беларускі гісторык М. М. Улашчык трапна заўважаў на гэты конт: »Беларускі рух рос ў геаметрычнай прагрэсіі. Беларусы, нацыянальна свядомыя людзі, перасталі быць навіною, дзівам. Колькасць іх узрастала амаль з кожным месяцам, і гэты рост павінен быў замацавацца ў нейкія арганізацыйныя формы. Быў вялізны ўздым нацыянальнай свядомасці, людзі нечым хацелі праявіць сябе, нешта рабіць не чыноўнае, не абавязковае, але тое, што завецца «для душы»[41].

У 1920-я гг. арганізацыі беларускай моладзі узніклі раней ў такіх гарадах як Масква, Ленінград, Варонеж, Казань, падаючы добры прыклад землякам з іншых навучальных устаноў РСФСР. Асноўная задача студэнцкіх зямляцтваў зводзілася да таго, каб дапамагаць арганізацыі той частцы студэнцтва Беларусі, якая арыентавалася на працу дзеля Айчыны і «…хоча і будзе працаваць над адраджэннем гэтае сялянскае краіны»[42].

Відавочна, што Смаленску — самаму блізкаму беларусам гораду РСФСР — было наканавана стаць адным з цэнтраў нацыянальнага руху за межамі Савецкай Беларусі. Смаленская моладзь трапіла ў вір беларусізацыі, у натхненні спрабуючы прапагандаваць нацыянальную гісторыю і культуру ў даволі супярэчлівыя і нялёгкія часы НЭПа.

На працягу 1920-х гг., у перыяд правядзення «карэнізацыі» — палітыкі ўрада РСФСР па пераводзе на родную мову дзяржаўных і іншых устаноў акругаў, дзе жыло нярускае насельніцтва — ішла даволі актыўная праца з нацыянальнымі меншасцямі. Падобная практыка тычылася і Смаленскай губерні, дзе назіраліся пэўныя зрухі ў абароне правоў беларускага насельніцтва: беларусам губерні выдзяляліся месцы ў вышэйшыя навучальныя ўстановы краіны, мясцовымі органамі ўлады арганізоўвалася школьная справа, пасылаліся настаўнікі на курсы ў БССР.

У 1921 годзе па ініцыятыве ўрада БССР пры Смаленскім губернскім аддзеле народнай адукацыі была заснавана Беларуская секцыя ў складзе трох членаў і двух кандыдатаў. Беларуская секцыя, якая працавала ў губерні з перапынкамі ў 1922–23 і 1925–27 гг., непасрэдна падначальвалася Беларускаму цэнтральнаму бюро пры народным камісарыяце асветы РСФСР і Саўнаркаму пры Смаленскім губернскім аддзеле народнай адукацыі, займаючыся арганізацыяй на тэрыторыі Смаленскай губерні нацыянальных школ, клубаў, іншых культурна-асветных устаноў для беларускага насельніцтва. Арганізацыя, у наяўнасці якой меліся вельмі абмежаваныя магчымасці, разлічвала на дапамогу нацыянальна-свядомай моладзі ды таму ўсяляк падтрымлівала яе пачынанні.

Увосень 1924 г. выканкам Смаленскага дзяржаўнага універсітэта афіцыйна зарэгістраваў Беларускае студэнцкае зямляцтва[43]. Маладзёжная арганізацыя адразу занялася педагагічнай і навукова-даследчай дзейнасцю. Каб змякчыць навучальную адарванасць ад БССР, выбарнае праўленне зямляцтва разам з Беларускай секцыяй пачало забяспечваць студэнтаў беларускімі падручнікамі і дапаможнікамі.

Беларускае студэнцкае зямляцтва з самага пачатку стваралася ў рамках існуючай на той час аўтарытарнай савецкай сістэмы. Легалізацыя зямляцтва не толькі насіла абавязковы характар з-за умоў «дыктатуры пралетарыяту», але

і была пажаданай з пункту гледжання пошуку магчымай матэрыяльнай дапамогі.

Справа ў тым, што да канца 1920-х гг. грамадскія арганізацыі, прамым чынам не пагражаючыя савецкай уладзе, мелі права на падкантрольнае існаванне. Больш за тое, беларусізацыя і карэнізацыя узводзіліся ў разрад афіцыйнай палітыкі, забяспечваючы існаванне і абмежаванае фінансаванне нацыянальным суполкам, якія павінны былі прытрымлівацца афіцыйнай ідэалогіі. У сувязі з гэтым, арганізатары смаленскага Беларускага зямляцтва спадзяваліся на афіцыйную дапамогу як мясцовых, так і цэнтральных уладаў.

З-за адсутнасці шырокага спектра матэрыялаў, мы не можам канчаткова сцвярджаць аб пераважаючых палітычных сімпатыях у суполцы. Тым не менш, шэраг ускосных сведчанняў пераконвае, што яны былі даволі рознымі, ад нацыяналістычных да камуністычных. Тое самае тычыцца і прычын уваходжання студэнтаў у склад зямляцтва. Відавочна, што матывацыя моладзі была вельмі розная: для стваральнікаў і актывістаў зямляцтва галоўнай мэтай хутчэй за ўсё было нацыянальнае адраджэнне Беларусі ў савецкай ці дэмакратычнай формах, нацыянальнае выхаванне моладзі, а для шэрагоўцаў — як фінансавая дапамога, так і натуральная патрэба гуртавацца з землякамі. Акрамя таго, цалкам верагодна, што вялікая частка членаў зямляцтва была прынята ў яго лік калектыўным чынам: пасля стварэння ў 1926 годзе беларускіх аддзяленняў губернскай Саўпартшколы і губернскага рабфака частку іх студэнтаў маглі аўтаматычна залічыць у лік беларускага зямляцтва.

Гаўрыла Гарэцкі, вядомы беларускі дзеяч і адзін з арганізатараў Першага ўсебеларускага студэнцкага з'езда, яшчэ ў 1920-я гг., у час дзейнасці Смаленскага зямляцтва, задаваўся пытаннем «што ж такое беларускае студэнцтва?». Згодна яго звесткам, у Смаленску на той час было 250 студэнтаў-беларусаў, якія разам з беларускімі студэнтамі іншых куткоў Савецкага Саюзу складалі каля 2440 чалавек. Гарэцкі лічыў гэтую лічбу павялічанай, бо, на яго думку, сярод таго студэнцтва былі і такія, што варожа ставіліся да беларускага нацыянальнага руху. Усіх студэнтаў Г. Гарэцкі падзяляў на «нацыянальна несвядомых», «індыферэнтных» і «шчырых беларусаў», якія падзялялі ідэі нацыянальнага адраджэння Беларусі, а таксама «празелітаў», якія вызнавалі толькі культурна-эканамічнае адраджэнне, абмінаючы нацыянальнае[44]. «Шчырых беларусаў» на думку Гарэцкага сярод студэнтаў было каля 20%. Думаецца, што падобную градацыю можна выкарыстоўваць і да Смаленскага беларускага зямляцтва.

Вельмі хутка дзейнасць зямляцтва пачала набіраць абароты, чаму спрыяла арганізацыя ў 1925 г. пры Смаленскім Губана Савета па асвеце беларусаў, які распрацаваў доўгатэрміновы план працы з беларускай меншасцю, куды ўваходзілі наступныя мерапрыемствы: «1) Скласці этнаграфічную карту беларускага насельніцтва Смаленскай губерні; 2) Зрабіць улік беларусаў, што як ведаюць, так і хацелі бы вывучаць беларускую мову; 3) Высветліць, якія школы можна перавесці на беларускую мову; 4) Выкарыстаць студэнтаў-беларусаў з мэтамі прапаганды асветы і для [...] падрыхтоўкі беларускага насельніцтва да пераходу на родную мову; 5) Прасіць Губана паслаць настаўнікаў на курсы перападрыхтоўкі ў Мінск; 6) На аснове сабранага матэрыялу Савету распраца-

ваць канкрэтны план па адкрыцці беларускіх школ, адначасова распрацаваць план палітыка-асветнай працы»[45].

Са сваімі задачамі Савет па асвеце беларусаў спраўляўся не ў поўнай меры, прымаючы пад увагу малую колькасць яго супрацоўнікаў і мізэрнае фінансаванне яго дзейнасці. Амаль адразу стала вядома, што пытанне аб пасылцы беларускіх настаўнікаў на курсы ў сталіцу Беларусі закрываецца, бо Смаленскі Губплан адмаўляўся адпусціць Савету належныя сродкі. «Беларускія работнікі» былі вымушаны абапірацца на ўласныя рэсурсы, выкарыстоўваючы энтузіязм моладзі і нацыянальна свядомай інтэлігенцыі, гатовай працаваць бясплатна на карысць Бацькаўшчыны.

Першы загадчык Беларускай секцыі Мікалай Агейчык, малады настаўнік Пётр Кароль і студэнт педагагічнага факультэта СДУ Усевалад Ганчароў сталі арганізатарамі і асноўнымі актывістамі Смаленскага зямляцтва. З самага пачатку пры ім стаў працаваць гурток беларусазнаўства, якім кіравалі пазначаныя вышэй асобы. Выкладчыкі М. Ражнова, Ю. Лазарэвіч вучылі студэнцкую моладзь беларускай літаратурнай мове. Лекцыі па гісторыі і этнаграфіі чытаў Аляксандр Ляўданскі, які неўзабаве стаў вядомым беларускім археолагам.

Беларуская секцыя ў якасці дапамогі аформіла для зямляцтва падпіску на газеты «Савецкая Беларусь» і «Чырвоная змена», на часопісы «Маладняк» і «Наш Край». З часткі атрыманых выданняў зямляцтва камплектавала беларускі фонд губернскай бібліятэкі.

29 лістапада 1925 года пад кіраўніцтвам зямляцтва была праведзена першая канферэнцыя навучэнцаў-беларусаў г. Смаленска. Адным з важнейшых было пытанне аб пашырэнні беларускай культурна-асветнай працы ў горадзе. Канферэнцыя таксама выказвалася за ўтварэнне ў СДУ кафедры беларусазнаўства, якая абслугоўвала бы таксама і навучэнцаў некаторых смаленскіх тэхнікумаў. Напрыканцы канферэнцыі яе ўдзельнікамі ў Мінск была паслана прывітальная тэлеграма.

Такім чынам, мы бачым, што галоўнай перадумовай узнікнення Беларускага студэнцкага зямляцтва ў Смаленску была наяўнасць у краі значнай колькасці свядомых беларусаў, як мясцовых, родам з так званай Беларускай Смаленшчыны, так і прыезжых — студэнтаў смаленскіх навучальных устаноў і супрацоўнікаў губернскіх органаў улады.

Узнікненню зямляцтва спрыяла правадзімая на працягу 1920-х гг. на тэрыторыі Смаленшчыны палітыка «карэнізацыі», а таксама актыўная пазіцыя Беларускай секцыі мясцовага Губана.

Асноўнымі мэтамі зямляцтва былі: падтрыманне сувязяў членаў арганізацыі з Беларуссю, культурнае абслугоўванне беларускага студэнцтва, дапамога ў правядзенні беларусізацыі на Смаленшчыне.

Трэба адзначыць, што да 1926 года ў зямляцтве не было цвёрда акрэсленай структуры і яно ўяўляла сабой даволі неарганізаванае аб'яднанне. Праз два гады пасля рэгістрацыі ў Смаленскім універсітэце, зямляцтва атрымала з Мінска інструкцыю, згодна якой яно мусіла сфармаваць свае рабочыя органы, што хутка і было зроблена. Інструкцыя была распрацавана студэнцкім прафсаюзам — Пралетстудам.

Згодна «Положению о студенческих землячествах» ЦБ Пралетстуда, зямляцтва з'яўлялася аб'яднаннем студэнтаў-землякоў ВНУ, рабфакаў, вышэйшых партшколаў і вайсковых вучэбных устаноў, і мела за мэту матэрыяльную дапамогу сваім членам»[46].

Зямляцтва павінна было прыцягваць да аказання матэрыяльнай дапамогі студэнтам розныя арганізацыі; здабываць сродкі шляхам правядзення тыдняў дапамогі, вечарын і канцэртаў, збірання ўзносаў, ахвяраванняў; арганізоўваць ільготнае набыццё вучэбных дапаможнікаў, прызначаць стыпендыі, а таксама матэрыяльную дапамогу хворым і бедным навучэнцам.

Зразумела, што ва ўмовах савецкага рэжыму іншыя мэты перад зямляцтвамі ставіцца не маглі, а асабліва гэта датычыцца іх нацыянальна арыентаванай працы. З самага пачатку, беларускія студэнцкія зямляцтвы, якія актыўна займаліся беларусізацыяй як сярод сваіх членаў, так і сярод мясцовага насельніцтва, былі на адмысловым становішчы.

Правілы падкрэслівалі, што членамі зямляцтва маглі быць толькі студэнты, якія паходзілі з адной вобласці, губерні, аўтаномнай ці саюзнай рэспублікі, не пазбаўленыя выбарчых праў па Канстытуцыі СССР. Такімі мерамі улада страхавала сябе ад магчымага пранікнення ў афіцыйныя студэнцкія суполкі «варожых элементаў», што на практыцы адбывалася вельмі часта.

Студэнты не мелі права ўваходзіць адначасова ў некалькі зямляцтваў, а прыём у члены арганізацыі адбываўся па заяве, якая разглядалася на пасяджэнні агульнага схода зямляцтва і задавальнялася ў выніку станоўчага галасавання большасці прысутных.

Выбыццё з ліку членаў зямляцтва магло адбывацца або па асабістым жаданні выбываючага, або па пастанове агульнага схода, прычым, у апошнім выпадку студэнта выключалі толькі пры наяўнасці з яго боку «ганебных для зямляцтва ўчынкаў ці злачынных дзеянняў». Кожны год спісы членаў зямляцтва павінны былі падавацца ў яго Праўленне.

Кажучы пра арганізацыйную пабудову, заўважым, што агульны сход зямляцтва склікаўся як яго Праўленнем і рэвізійнай камісіяй, так і па патрабаванні 1/3 часткі арганізацыі. Агульныя сходы зямляцтва маглі быць чарговымі і надзвычайнымі, і лічыліся сапраўднымі пры наяўнасці не менш паловы членаў зямляцтва. Калі на сход не прыходзіла вызначаная колькасць людзей, то прызначаўся другі сход, які быў сапраўдным ужо пры любой колькасці прысутных. Кіраўніцтва арганізацыі павінна было своечасова праінфармаваць членаў зямляцтва наконт месца, часу, прадметаў запланаванага сходу.

На агульных сходах зямляцтва прымала і выключала сваіх членаў; абірала Праўленне і рэвізійную камісію; разглядала і зацвярджала свае сметы. Акрамя таго, на агульных сходах разглядаліся і зацвярджаліся даклады і справаздачы Праўлення і рэвізійнай камісіі, а таксама разглядаліся сродкі спагнання пазыкаў з членаў арганізацыі.

Усе пытанні на агульных сходах, за выняткам пытанняў, адмыслова прадугледжаных у спецыяльным «Палажэнні», вырашаліся простай большасцю галасоў. Тыя пытанні, што падымаліся асобнымі членамі зямляцтва або групамі, маглі ўносіцца на разгляд агульнага схода не інакш як праз Праўленне і з яго пастановы.

Тыя члены, што прапускалі два сходы запар або не ўносілі на працягу двух месяцаў членскіх узносаў без прычыны, лічыліся выбылымі з зямляцтва.

Цэнтрам студэнцкага зямляцтва з'яўлялася Праўленне, якое абіралася на агульным сходзе арганізацыі ў колькасці 3-х «сябраў» і 3-х «кандыдатаў» тэрмінам на 6 месяцаў.

Праўленне з'яўлялася выканаўчым органам і прытрымлівалася ва ўсіх сваіх дзеяннях інструкцыі, разгледжанай і зацверджанай агульным сходам членаў зямляцтва.

Што тычыцца Беларускага смаленскага зямляцтва, то архіўныя дадзеныя сведчаць, што на яго агульным сходзе, які адбыўся 6 сакавіка 1926 г., быў упершыню абраны спіс «сябраў» і «кандыдатаў» Бюро арганізацыі. Спіс быў зацверджаны, як тое і патрабавалася, Выканаўчым Бюро Смаленскага універсітэта.

Кіруючыя пасады зямляцтва на пачатку яго дзейнасці былі размеркаваны наступным чынам: старшынёй Бюро, а, фактычна, і кіраўніком зямляцтва, стаў студэнт-педагог з Калінінскай акругі БССР Ус. Ганчароў, а сакратаром арганізацыі быў абраны яго зямляк, навучэнец Фармацэўтычнага тэхнікума А. Міхальчанка. Акрамя таго, дзеля лепшай эфектыўнасці працы, пры Праўленні зямляцтва былі створаны культурніцкая і эканамічная камісіі, якія павінны былі адказваць за вызначаныя накірункі працы.

Дзеля таго, каб праверыць работу Праўлення, на паўгады была абрана рэвізійная камісія, якая складалася з 3 асобаў. Згодна статуту, склад Праўлення і рэвізійнай камісіі лічыліся легітымнымі, калі ў тыднёвы тэрмін з даты іх абрання прадстаўнік Губпрафсавета таго горада, дзе існавала зямляцтва, не апратэстоўваў выбар у Губпрафсавеце. Што тычыцца смаленскага зямляцтва, то рэвізійную камісію, створаную пры ім, узначалілі два рабфакаўцы — М. Гамаліцкі і А. Свечнікаў — а таксама адзін з найбольш актыўных членаў зямляцтва случчак Мітрафан Чадовіч — студэнт мясцовай Саўпартшколы і кандыдат ВКП(б)[47].

Сярод студэнтаў былі і 3 «кандыдаты» ў Бюро зямляцтва: першымі кандыдатамі сталі студэнтка Жукоўская, якая вучылася на рабочым факультэце, а таксама яе калега-рабфакавец В. Козел (http://admin.smolensk.ru/repress/repression.php?ZN=0&Surname=%EA%EE%E7%E5%EB) і камсамолец Залыт.

Праўленне зямляцтва кіравала ўсімі цякучымі справамі і, у прыватнасці, мела права даваць «меркаванні» і пастановы стыпендыяльным камісіям ВНУ па пытанні аб залічэнні моладзі на дзяржаўныя і прыватныя стыпендыі.

Канчатковае рашэнне аб прызначэнні стыпендый студэнтам, высунутым зямляцтвам, належыла прыняць прадстаўніку Губвыканкама, які заключаў дамову і рэгістраваў стыпендыі ў Стыпендыяльных камісіях ВНУ. У тых выпадках, калі былі рознагалоссі, пытанне пераносілася ў губернскую або цэнтральную Стыпендыяльныя камісіі, рашэнне якіх было абавязковым.

Праўленне таксама распаўсюджвала па ўзгадненні з прадстаўнікамі Губвыканкама і Губпрафсавета грашовыя і іншыя сродкі, якія паступалі ў зямляцтва ад мясцовых органаў.

Адзначым, што сярод магчымасцяў Праўлення была і арганізацыя ў горадзе, дзе вучыліся члены зямляцтва, а таксама на іх радзіме, розных прад-

прыемстваў дзеля атрымання сродкаў. Зямляцтва магло заключаць дамовы з адпаведнымі гаспадарчымі органамі ад свайго імя.

Цікава, што Праўленне надзялялася юрыдычнымі правамі, магло выступаць у абарону інтарэсаў свайго зямляцтва на судзе.

Сродкі студэнцкага згуртавання складаліся з уступных і членскіх узносаў, памер якіх вызначалі самі студэнты. Акрамя узносаў зямляцтва магло мець у сваім распараджэнні пазыкі, ахвяраванні і дапамогу, якія выдзяляліся мясцовымі органамі ўлады, установамі, кааператыўнымі і прыватнымі асобамі. Больш за тое, аб'яднанне магло атрымліваць адначасовую дапамогу, а таксама працэнты на ўласныя капіталы.

Ліквідацыя зямляцтва магла адбывацца ў некалькіх выпадках: па пастанове агульнага сходу, калі яна выносілася большасцю галасоў, ці па пастанове ўрадавых органаў. Ліквідацыю праводзіла адмысловая Ліквідацыйная камісія, што абіралася агульным сходам у колькасці 3-х чалавек.

Падсумоўваючы, можна зрабіць выснову, што ўнутраны дэмакратызм структуры Беларускага зямляцтва спалучаўся са знешнім кіраўніцтвам арганізацыі. Цэнтральнае Бюро пралетарскага студэнцтва, губернскі выканаўчы камітэт, губернскі савет прафесійных саюзаў былі тымі органамі, якія кантралявалі склад студэнцкага зямляцтва, яго фінансавыя сродкі, формы і, наогул, дзейнасць. Зямляцтву адводзілася роля арганізацыі, якая павінна былі займацца галоўным чынам фінансавым забеспячэннем сваіх членаў.

Што тычыцца нацыянальнага складу членаў Смаленскага зямляцтва, то, дзякуючы захаваўшымся дакументам, яго можна адлюстраваць з высокай ступенню дакладнасці. Так, у 1926–27 навучальным годзе студэнты СДУ — члены Беларускага студэнцкага зямляцтва — былі ураджэнцамі наступных частак Беларусі: Барысаўская акруга — 3, Віцебская акруга — 12, Гомельская акруга — 6, Гродзенская губерня — 5, Калінінская акруга — 15, Магілёўская акруга — 4, Аршанская акруга — 13, Смаленская губерня — 6 чалавек. Віленская губерня, Слуцк, Дуброўна, Горкі, Мінск і Кубана-Чарнігаўская вобласць мелі па 1 прадстаўніку[48].

Такім чынам, 75 беларусаў-студэнтаў СДУ, якія былі ў складзе Смаленскага зямляцтва, у асноўным з'яўляліся ураджэнцамі ўсходніх частак БССР, што і не дзіўна, улічваючы блізкасць Смаленска.

Сярод членаў зямляцтва былі прадстаўнікі не толькі СДУ, але і Саўпартшколы, Кааператыўнага, Фармацэўтычнага, Медыцынскага тэхнікумаў нацыянальны склад якіх быў амаль аднолькавы, за выняткам некаторых асаблівасцяў.

Яўрэі, якія таксама ўваходзілі ў арганізацыю, у асноўным вучыліся ў Фармацэўтычным тэхнікуме, што можа тлумачыцца іх традыцыйнай прафесійнай арыентацыяй і даволі высокім адукацыйным ўзроўнем. На рабфаку і на педагагічным факультэце СДУ яўрэяў практычна не было.

Увогуле, у 1926–27 навучальным годзе колькасць членаў зямляцтва складала 115 чалавек, з іх яўрэяў было прыкладна 13%. Ужо на наступны 1927–28 навучальны год колькасць членаў зямляцтва павялічваецца да 158 чалавек, але колькасць яўрэяў зніжаецца да 8%.

У прынцыпе, гэтыя дадзеныя з'яўляюцца толькі прыблізнымі, бо ўвесь час Праўленне зямляцтва імкнулася ўдасканаліць улік сваіх членаў. Але трэба звярнуць увагу на тое, што ў смаленскія навучальныя ўстановы штогод усё менш і менш прымаліся выхадцы з «непралетарскіх» слаёў насельніцтва, сярод якіх вельмі часта аказваліся як раз гараджане-яўрэі.

Вельмі характэрным з'яўляецца той факт, што сярод членаў беларускага зямляцтва былі і ўраджэнцы Смаленскай губерні. Так, у 1926–27 навучальным годзе такіх асобаў было 13, а праз год ужо 31, што можа быць сведчаннем пашырэння беларускай ідэнтычнасці сярод смаленчукоў.

У складзе зямляцтва былі і студэнты родам з Заходняй Беларусі. Так, 5 чэрвеня 1926 г. у «Развёрстцы месцаў на беларускія аддзяленні рабфакаў» адзначалася, што Таварыству палітэмігрантаў Заходняй Беларусі выдзялялася 10 месцаў на смаленскім рабфаку[49]. У 1926–27 годзе ў зямляцтве з ліку ўраджэнцаў Гродзенскай губерні было 7 чалавек, у той жа час з Віленскай губерні — толькі 2 студэнты.

Праз год колькасць выхадцаў з заходніх паветаў Беларусі павялічваецца на 6 чалавек. Наяўнасць заходніх беларусаў у шэрагах беларускіх студэнтаў можа быць растлумачана. Канешне, мы не можам высветліць усіх абставінаў, якія вымусілі беларусаў прыехаць у Смаленск і там далучыцца да землякоў з усходу: хтосьці з ліку заходніх беларусаў здаўна знаходзіўся ў Расіі ці Савецкай Беларусі і быў «заходнікам» толькі па паходжанні, а хтосьці апынуўся ў губернскім цэнтры не па сваёй волі. У апошнім выпадку эміграцыя моладзі з польскай тэрыторыі заключалася ў сацыяльных і палітычных прычынах. Прыналежнасць да КПЗБ, сапраўдныя і ўяўныя поспехі нацыянальнага будаўніцтва ў БССР, нацыянальны ўціск, і проста недаступнасць польскай вышэйшай адукацыі памножаныя на савецкую прапаганду — усё гэта спрыяла з'яўленню у Смаленску «закардоннікаў» ці, як яны праходзяць па дакументах зямляцтва, «эмігрантаў з Польшчы».

«Летом, лесистыми дорогами и болотами, скрываясь от полиции и жандармов, пробиралась крестьянская белорусская молодёжь в Советскую Белоруссию для поступления в университет» — так маляўніча апісваў савецкі часопіс ахвяры заходнебеларускай моладзі на ніве адукацыі[50]. Верагодней за ўсё, эмігранты трапілі ў Смаленск у асноўнай сваёй масе не выпадкова, а па адмысловым накіраванні ўрада, бо, як правіла, перабежчыкаў з Захаду не пакідалі ў памежнай Беларусі, а імкнуліся накіраваць углыб краіны.

Што тычыцца сацыяльнага складу членаў зямляцтва, то тут трэба заўважыць, што дадзеныя аб сацыяльным паходжанні студэнцтва з'яўляюцца даволі ўмоўнымі і іх вельмі цяжка праверыць. Тое было звязана з пашыранай практыкай хаваць сваё сапраўднае сацыяльнае паходжанне, таму інфармацыю аб паходжанні членаў смаленскай суполкі трэба прымаць з пэўнай доляй асцярожнасці, нягледзячы на тое, што дакументы сцвярджаюць аб рабоча-сялянскай большасці. Некаторыя студэнты, асабліва яўрэі, былі жыхарамі гарадоў і мястэчак і, адпаведна, дзецьмі мяшчан і службоўцаў. Усяго ў 1927–28 навучальным годзе гараджан у зямляцтве было 12 чалавек.

Для нас даволі цікавым пытаннем з'яўляецца партыйная прыналежнасць членаў зямляцтва і, наогул, іх заангажаванасць на той час у савецкую палітыч-

ную сістэму. Вядома, што ў 1926–27 навучальным годзе 38 беларусаў ці 33% ад агульнай колькасці членаў зямляцтва з'яўляліся членамі ВЛКСМ, 12 (10%) — кандыдатамі ў члены ВКП(б), 9 (8%) — членамі ВКП(б) і 2 (1,7%) — членамі КПЗБ. На наступны год колькасць камсамольцаў павялічылася да 65 (41%) чалавек, членамі ВКП(б) былі запісаны 34 (22%) чалавекі, а кандыдатам ў ВКП(б) быў толькі адзін чалавек[51].

Камсамольцы і партыйныя студэнты пераважна з'яўляліся навучэнцамі мясцовага рабфаку пры СДУ і Саўпартшколы, што насіла тады фактычна абавязковы характар для адзначаных вышэй катэгорый навучэнцаў. Членства ў Камуністычнай партыі і Камсамоле не толькі з'яўлялася паказчыкам палітыка-ідэалагічнай арыентацыі моладзі, але было і першай прыступкай для кар'ернай лесвіцы, істотнай дапамогай ў вучобе.

Павелічэнне колькасці камсамольцаў і партыйных членаў зямляцтва палягае, як паказвалася на прыкладзе студэнтаў-яўрэяў, у агульнай палітыцы, якую праводзіла савецкая улада ў сферы вышэйшай адукацыі. Так, на працягу 1920-х гг. у Смаленскім дзяржаўным універсітэце праводзілася кампанія па «пралетарызацыі» студэнцтва, тэмпы якой паскараюцца ў 1929 г. у сувязі з агульнай зменай унутрыпалітычнага курсу краіны. З мэтай узмацніць прыток у ВНУ рабоча-сялянскай моладзі і абмежаваць колькасць выхадцаў з «буржуазных» слаёў, урадам СССР была выдадзена вялізная колькасць загадаў і пастаноў.

Яшчэ 2 жніўня 1918 г. быў выдадзены загад У. І. Леніна, ліквідаваўшы прывілеі «буржуазна-дваранскага саслоўя» на вышэйшую адукацыю. У распрацаванай Леніным пастанове СНК «О приёме в высшие учебные заведения РСФСР» было указана, што на першае месца павінны былі быць прыняты «лица из среды пролетариата и беднейшего крестьянства», якім на вучобу выдзяляліся стыпендыі[52]. На думку афіцыйнага гісторыка тых часоў М. Пакроўскага, новы склад студэнцтва забяспечваў «определённый минимум марксизма и практицизма в … преподавании»[53].

Што тычыцца Смаленска, то рух па наданні мясцоваму універсітэту больш «адпаведнага» сацыяльна-палітычным рэаліям выгляду паступова прыносіў свае плады. Для таго, каб праводзіць тую палітыку у масах студэнцтва, пры СДУ быў створаны так званы рабочы факультэт ці рабфак. Згодна А. В. Луначарскаму, рабфакі, якія з'явіліся ў Расіі ў 1919 г., былі свайго роду «пажарнымі лесвіцамі», прыстаўленымі да вокнаў вышэйшых навучальных устаноў, каб па іх маглі падымацца выхадцы з рабочага і сялянскага асяродкаў.

Асноўнай мэтай рабфакаў з'яўлялася дапамога рабочым без спецыяльнай адукацыі ў падрыхтоўцы да ўступных выпрабаванняў у ВНУ. Тое было накіравана, як пазначалася вышэй, на «пралетарызацыю» універсітэта і адбывалася ў рэчышчы афіцыйнай палітыкі, якая ставіла сабе задачу ачысціць ВНУ краіны ад «варожых элементаў».

У Смаленскім універсітэце ў першыя гады яго існавання і да пачатку карэннага пералома ў 1929 годзе сітуацыя была абсалютна нездавальняючай для партыйных колаў. Напрыклад, на медыцынскі факультэт СДУ ў 1920 годзе паступіла толькі 9 прадстаўнікоў «класа-гегемона» — рабочых, а 74 % ад ліку

ўсіх студэнтаў былі непралетарскага паходжання. Сацыяльны склад ВНУ, такім чынам, мала чым адрозніваўся ад дарэвалюцыйных часоў.

Па меры узмацнення савецкага дыктату ў сістэме вышэйшай адукацыі, сацыяльны склад губернскай навучальнай установы паволі «выпраўляўся». У верасні 1929 года Бюро партыйнай ячэйкі Смаленскага універсітэта з задавальненнем пазначала, што новапаступіўшыя студэнты складаліся на 70 % з працоўных, 18 % з сельскагаспадарчых працоўных і на 12 % з сялян[54]. Значнае «паляпшэнне» сацыяльнага складу новаспечаных студэнтаў навучальнай установы нарэшце стала рэальнасцю. Рабоча-сялянскі кантынгент на педагагічным факультэце ахоплівaў прыкладна 71 %, а на медыцынскім факультэце — 77 % ад ліку ўсіх студэнтаў.

Адміністрацыя універсітэта абвясціла пра амбітныя планы падтрымкі будучай рабоча-сялянскай інтэлігенцыі. Самыя паспяховыя студэнты выпускных курсаў атрымлівалі сабе ў «грамадскую нагрузку» курыраванне адстаючых рабочых. Стыпендыі таксама сталі інструментам палягчэння новага студэнцкага жыцця для былых рабочых і сялян.

Смаленскае зямляцтва, такім чынам, з'яўлялася праекцыяй дзяржаўнай палітыкі, накіраванай на будаўніцтва новай вышэйшай школы: сацыяльны склад беларускага студэнцтва станавіўся ўсё больш пралетарскім, што, на задумку ўладаў, мусіла даць вынікі.

Членства ў партыі і ВЛКСМ часта суправаджалася удзелам студэнцтва ў шматлікіх прафсаюзных арганізацыях. Моладзь на той час уступала ў розныя прафсаюзы галоўным чынам дзеля вельмі неабходнай тады фінансавай падтрымкі. Аднак у першую пяцігодку існавання СДУ і пазней у прафсаюзах лічылася толькі каля паловы ўсіх студэнтаў. У вывучаемым намі Беларускім зямляцтве ў 1926–27 вучэбным годзе сітуацыя была такая: сярод членаў, якія навучаліся ва універсітэце (усяго 75 чалавек), 42 студэнты састаялі ў прафсаюзах розных галінаў («Желдор» — 10, «Кожевников» — 1, «Коммунальников» — 2, «Медсантруд» — 23, «Рабземлес» — 2, «Совторгслужащих» — 3, «Химиков» — 1), а, адпаведна, 33 студэнты нідзе па прафсаюзнай лініі не праходзілі[55].

Прыналежнасць да прафесійных саюзаў вызначалася тым, у якім прафсаюзе лічыўся той ці іншы студэнт да паступлення ва універсітэт, або які прафсаюз накіраваў яго на рабфак. Да таго ж, у прафсаюзы ўступалі ўжо ў час вучобы, і пры гэтым, прафсаюзная прыналежнасць не абавязкова адпавядала факультэту: былі члены «Медсантруда» і на педагагагічным факультэце СДУ, а члены прафсаюзу «Совторгслужищих» сярод студэнтаў-медыкаў. Студэнты маглі пераходзіць з аднаго прафсаюзу ў іншы як, напрыклад, глава Смаленскага зямляцтва Усевалад Ганчароў, які спачатку састаяў у шэрагах «Медсантруда», але ў наступны год перайшоў у больш адпаведны будучаму настаўніку «Рабрпрос».

Трэба канстатаваць, што членства ў прафсаюзах насіла намінальны характар, а іх работа ўвесь час крытыкавалася за фармалізм і бяздзейнасць. Увогуле, роля прафсаюзных арганізацый зводзілася не толькі да непасрэднай сацыяльнай абароны навучэнцаў, але і да звычайнага кантроля над імі, абвастрэння класавай барацьбы ў іх шэрагах.

Можна заўважыць, што беспартыйнасць старшыні зямляцтва Ус. Ганчарова ўраўнаважвалася наяўнасцю ў кіруючых структурах зямляцтва партыйных членаў і камсамольцаў. Нажаль, адсутнасць крыніц не дае нам магчымасці высветліць ці адбываліся выбары ў Праўленне зямляцтва на аснове квотаў, ці члены КСМ і ВКП(б) трапілі туды выключна дзякуючы сваім асабістым якасцям.

Гуртаванне смаленскага студэнцтва, такім чынам, адбывалася не толькі на падставе месца нараджэння, але і па нацыянальным прызнаку, што статутам зямляцтва не было прадугледжана. У смаленскае зямляцтва акрамя беларусаў прымаліся яўрэі, а таксама прадстаўнікі іншых нацыянальнасцяў, калі яны былі ўраджэнцамі Беларусі.

У асноўным, членами зямляцтва былі студэнты, прыехаўшыя з Усходняй Беларусі ў Смаленск на вучобу. Пашыраная сярод жыхароў некаторых раёнаў Смаленшчыны беларуская самаідэнтыфікацыя паўплывала на тое, што сярод членаў зямляцтва значную групу складалі выхадцы з Смаленскай губерні, якіх таксама прымалі ў арганізацыю.

Асобную групу землякоў-беларусаў складалі студэнты з Заходняй Беларусі, якія былі пераважна палітычнымі і сацыяльнымі эмігрантамі. У асноўным, члены зямляцтва былі выхадцамі з сялян і рабочых, хоць у арганізацыі і прысутнічала вядомая доля мяшчан і дзяцей службоўцаў. Большасць членаў зямляцтва была беспартыйнай, у той час калі палова ўсіх студэнтаў састаяла ў галіновых прафсаюзах.

Аб тым, што ўяўляла сабой ў самым пачатку сваёй дзейнасці студэнцкае зямляцтва, мы можам даведацца з хадайніцтва смаленскага Губернскага аддзела народнай адукацыі ў Народны камісарыят асветы БССР аб аказанні дапамогі «белорусскому землячеству Смоленска». Прадстаўнікі мясцовай адміністрацыі сцвярджалі, што зямляцтва «представляет собой крупное объединение, имеющее до 200 человек. Это землячество, в состав которого входят учащиеся белорусы высшего и средних смоленских учебных заведений, даст в будущем работников…для БССР»[56].

Напрыканцы 1925 года адзін з найбольш актыўных удзельнікаў працы зямляцтва і яго галоўны арганізатар Мікалай Агейчык пакінуў Смаленск. Ужо ў студзені 1924 г. ён лічыўся «ліквідавным» — звольненым з працы з-за «адсутнасці сродкаў на ўтрыманне адной штатнай адзінкі»[57]. Звольніўшы Агейчыка, мясцовая адміністрацыя фактычна закрывала Беларускую секцыю, якая пачынала беларусізацыю ў губерні. Нам не вядома, якой была сапраўдная прычына скарачэння секцыі: адсутнасць фінансавання, нядбайнасць мясцовых уладаў у нацпытанні ці нежаданне падымаць «беларускасць» у губерні.

Верагодна, мясцовае начальніцтва, спужаўшыся актыўнасці М. Р. Агейчыка ў арганізацыі беларускай працы, вырашыла яго нейтралізаваць. Да нашых дзён дайшла цікавая характарыстыка, дадзеная ў пратаколе губернскай нарады па працы сярод нацменшасцяў на былога беларускага супрацоўніка: «Что касается белорусов, то, по словам Агейчика, имеется 120000, а по данным тов. Ильенко белорусов нет. Далее Агейчик требует открытия около 200 белорусских школ, т. к. по его словам имеется около 30000 детей. Но такое количество белорусов сомнительно; губоно разослал циркуляры для учета дей-

ствительного количества белорусов и нужно ли создавать отдельные белорусские школы для них. Агейчик — националист, беспартийный, необходимо заменить партийным товарищем[58].

У 1925 г. Губана быў вымушаны аднавіць Беларускую секцыю ў сувязі з інтэнсіфікацыяй курсу цэнтральнага ўрада на карэнізацыю. У секцыю быў часова прызначаны «слабо владеющий белорусским языком и совершенно чуждый белорусской культурной работе» супрацоўнік мясцовай адміністрацыі Хенах, якога вельмі хутка замянілі на больш прыдатнага да справы студэнта Усевалада Ганчарова, што значна пашырыла фармальныя магчымасці Беларускага зямляцтва. Менавіта дзякуючы сумяшчэнню Ус. Ганчаровым пасадаў загадчыка Беларускай секцыі і старшыні зямляцтва, праца апошняга з канца 1925 па 1927 гг. характэрызуецца найбольшай актыўнасцю і згуртаванасцю.

Хоць у складзе зямляцтва і была даволі вялікая колькасць навучэнцаў, але, па вялікім рахунку, не ўсе беларусы аднолькава ўдзельнічалі ў працы арганізацыі. Як канстатавалі самі студэнты, наведвалі рэгулярна мерапрыемствы зямляцтва толькі 80% беларусаў, з якіх толькі 20 чалавек былі актывістамі беларускага студэнцкага руху[59].

Адразу пасля ўзнікнення зямляцтва пачалася яго праца, інтэнсіфікаваўшаяся пасля канчатковага арганізацыйнага афармлення. Так, у паперы Смаленскага Губана сцвярджалася, што «…землячество проводит культурно-просветительную работу, как среди членов, так и не членов землячества …».

Актыўнасць працы зямляцтва добра адлюстроўвае перыядычнасць і рэгулярнасць яго агульных сходаў, на якіх павінны былі прыймацца найважнейшыя для арганізацыі пастановы. У справаздачы Бюро зямляцтва, дакладчык Ус. Ганчароў адзначаў, што за час працы арганізацыі ў 1926–1927 н.г. усяго было праведзена 3 агульнага схода і арганізавана два вечара»[60]. З восені 1927 па зіму 1928 гг. у рамках працы зямляцтва адбылося 7 такіх сходаў.

Формы дзейнасці зямляцтва былі самымі рознымі і заключаліся ў працы студэнтаў у гуртках, арганізацыі беларускіх вечарынаў, выступленнях перад беларускімі часткамі Чырвонай арміі, шэфстве над беларускімі школамі губерні, аказанні матэрыяльнай дапамогі трываючым нястачу членам і інш.

Асноўнай формай працы зямляцтва, як адзначалася вышэй, была так званая «культпраца» у гуртках, якія аб'ядноўвалі як студэнтаў СДУ, так і навучэнцаў смаленскіх тэхнікумаў. Усе жадаючыя маглі працаваць як у гуртку беларусазнаўства, драматычнай студыі, так і беларускім хоры.

У сувязі з тым, што жыццё студэнтаў таго часу было спартанскім і ліхаманкавым і яны былі моцна загружанымі, у канцы вучэбнага года часта спынялася праца студэнтаў у гуртку беларусазнаўства, бо з-за пачынаючыхся залікаў навучэнцам бракавала часу. Горш была сітуацыя з харавым і драматычным гуркамі, бо іх кіраўнікі, якіх зямляцтва пераважна наймала, перманентна адмаўляліся працаваць з-за нізкай аплаты, якую маглі выдзяліць беларусы. Часам само зямляцтва было вымушана адмаўляць кіраўнікам гуркоў з-за іх нізкай кампетэнтнасці і благіх вынікаў працы.

Паступова студэнты дэталізоўвалі і ўдакладнялі стратэгію сваёй будучай працы ў развіцці культработы. Прыйшоўшы з летніх канікулаў у верасні 1927 г., беларусы вырашылі пашырыць працу гуркоў, зноў арганізаваўшы драма-

тычны і харавы, да якія сярод моладзі быў устойлівы інтарэс. Што тычыцца гуртка беларусазнаўства, які з вясны не працаваў, то яго таксама планавалі адкрыць, дапаўняючы ім адкрыты ў верасні 1926 г. у СДУ курс беларусазнаўства. Сярод планаў была і арганізацыя не менш двух платных вечароў.

Справы ў зямляцтве ішлі актыўна і ў снежні 1927 года, сабраўшыся на новае пасяджэнне, студэнты абмяркоўвалі ўласныя дасягненні. Запланаваны раней вечар, як і патрабавалася, быў падрыхтаваны дзеля ўсіх беларусаў горада. Драматычным гуртком, распачаўшым сваю працу, была пастаўлена п'еса Янкі Купалы «Прымакі». Пасля п'есы было выступленне музычнага гуртка, дэкламацыя і «скокі». З-за абмежаванасці сродкаў, арганізатары вымушаны былі браць па 5 капеек за білет, каб аплаціць памяшканне і музыку. Білеты былі разасланыя па тэхнікумах, трапілі і ў Смаленскі ўніверсітэт, так што колькасць прысутных была даволі значная.

Зноў пачалася праца гуркоў пад патранажам беларускага зямляцтва. Кіраўніком драмгуртка назначылі студэнта Медыцынскага тэхнікума Івана Хацкевіча, якому даручалася зрабіць аб'яднанне дробных суполак Саўпартшколы, рабфаку і тэхнікумаў у адзіны буйнейшы сталы гурток.

У сувязі з тым, што сярод членаў зямляцтва былі асобы, якія жадалі прыняць удзел у працы «спеўнага» гуртка, скарбніку зямляцтва А. Караськову было даручана ўзначаліць адпаведную працу і распачаць запіс.

Традыцыя арганізацыі вечароў у зямляцтве не спынілася на пастаноўцы купалаўскіх «Прымакаў», і студэнты амаль адразу прыступілі да рэпетыравання п'есы Францішка Аляхновіча «Калісь». Даследчык Юры Чудзін здзіўляўся такім паводзінам студэнтаў, бо аўтар п'есы ужо другі год знаходзіўся у Салавецкім лагеры[61]. Падаецца зусім непраўдападобным, што актывісты зямляцтва нічога не ведалі пра арышт драматурга, бо пра гэта пісала не толькі савецкая, але і замежная прэса. Верагодна, беларуская моладзь такім чынам выказвала свой пратэст супраць арышту вядомага беларускага дзеяча, спадзяючыся на недасведчанасць смаленскай адміністрацыі.

Пасля зімовых канікулаў 1928 года актыў зямляцтва падсумоўваў зробленае. Студэнты адзначалі працу Івана Хацкевіча, які мусіў інтэнсіфікаваць работу драматычнага гуртка і працягваць правядзенне яго заняткаў. А. Караськову, прызначанаму кіраўніком харавога гуртка, было даручана неадкладна правесці арганізацыйную працу, якую ён амаль сарваў сваім бяздзеяннем, а таксама скласці стабільныя спісы жадаючых спяваць і вызначыць дзень рэпетыцый. Праўленнем зямляцтва прапаноўвалася наняць прафесійнага хормайстра па прозвішчы Ратнер з аплатай 20 рублёў у месяц за 20 гадзін. Наймалі Ратнера тэрмінам на 4 месяцы. За гурток беларусазнаўства, якому таксама збіраліся наняць платнага кіраўніка, адказным прызначаўся студэнт рабфака В. Клім.

У 1928 годзе праца па арганізацыі гуркоў пачала канчаткова наладжвацца, праўда, адказныя за гурткі працавалі не з аднолькавым імпэтам. Іван Хацкевіч да лютага 1928 г. толькі зладзіўся прыняць 33 студэнты, у той час калі Клім скардзіўся на малую актыўнасць рабфакаўцаў на беларусазнаўчай ніве. Лепш справы ішлі ў кіраўніка беларускага хору Караськова, які паспеў прыняць у яго шэрагі 26 ахвотных, і праводзіў з навучэнцамі рэгулярныя заняткі.

На думку студэнтаў, беларуская культурніцкая праца мусіла быць прыкметнай, таму ў Бюро зямляцтва зноў узнікае ідэя арганізацыі чарговага беларускага вечару. Арганізацыйная частка мерапрыемства была даволі хутка здзейснена, а сам вечар быў запланаваны на 4 сакавіка 1928 г. Рэгламент вечару ўключаў падрыхтаваную драматычным гуртком п'есу «Чырвоныя кветкі Беларусі», затым ішла чарга беларускага хору. У фінале вечара павінны быў таксама адбыцца канцэрт арганізаванага зямляцтвам струннага гуртка. На мерапрыемства зямляцтва адпускала 10 рублёў і нарыхтавала 400 білетаў[62].

Як сведчаць дакументы, студэнты Смаленскага ўніверсітэта даволі прыхільна сустрэлі ініцыятыву беларусаў і станоўча ацанілі вечар. Не адбышлося, праўда, без накладак, бо заключны выступ струннага гуртка так і не адбыўся, і, як скардзіўся кіраўнік драматычнай трупы, блага абстаяла справа з грымёрам, якога ён сам і замяніў. Таксама прысутныя заўважылі і не зусім упэўненыя паводзіны студэнтаў на сцэне, да якой акторы-аматары не здолелі прызвычаіцца з-за адсутнасці рэпетыцыйнага памяшкання.

У працы гурткоў назіралася і пастаянная ратацыя кадраў. Так, з прычыны таго, што хармайстар Ратнер дрэнна спраўляўся са сваімі абавязкамі, з ім разлічваліся і перадавалі гурток новаму кіраўніку — Івашчанку. Усевалад Ганчароў, прыроджаны кіраўнік і шчыры актывіст беларускай справы, здолеў дамовіцца з новым кіраўніком аб аплаце, якая не перавышала 20 рублёў у месяц за 16 гадзін заняткаў.

Працы гурткоў, па словах Усевалада Ганчарова, увесь час замінала адсутнасць Беларускага клуба ці нават асобнага памяшкання для заняткаў. Беларусы ўвесь час шукалі выйсце з такой сітуацыі і праводзілі свае мерапрыемствы то ў памяшканні Латышскага клуба, то ў залі Саўпартшколы.

У красавіку 1928 г. зямляцтва вырашыла паставіць пытанне перад Нацменам Смаленскага губана аб водпуску яму асобнага памяшкання. Да таго ж, Бюро вырашыла звярнуцца ў Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, каб тое выслала накладным плацяжом ў Смаленск літаратуру, патрэбную для працы хора і драматычнай студыі: 2 беларускія спеўнікі М. Равенскага і У. Тэраўскага, а таксама новыя беларускія п'есы.

Перад канцом 1927–28 навучальнага года студэнты планавалі арганізаваць новы, выключна ўнутрыбеларускі вечар, прымеркаваны да перавыбараў Праўлення зямляцтва, якія мелі адбыцца 14 кастрычніка 1928 г. Падобныя ўнутрыбеларускія вечары ўжо ладзіліся зямляцтвам і мелі сярод студэнтаў вялікі поспех. Вядома, што 5 снежня 1926 года ў Саўпартшколе зямляцтва правяло вечарыну да 20-годдзя літаратурнай дзейнасці Якуба Коласа, на якой чытаўся даклад аб творчасці паэта, дэкламаваліся ягоныя вершы і гучалі спевы.

Распрацоўка праграмы новага вечара была як і раней даручана культкамісіі зямляцтва, а сакратар арганізацыі М. Цішкевіч павінны быў дамовіцца наконт памяшкання ў Саўпартшколе. Будучы медык Іван Хацкевіч, а па сумяшчальніцтве галоўны рэжысёр зямляцтва, зноў браўся рэпетаваць п'есу, а кіраўнік хора Івашчанка дапамагаў яму ў сваім накірунку.

На агульным сходзе студэнцтва, які адбыўся на 6 дзён пазней запланаванага тэрміна, старшыня арганізацыі рабіў агляд дзейнасці Праўлення зямляцтва за 1927–28 н.г. У адрозненні ад афіцыйнай справаздачы, накіраванай

Смаленскім зямляцтвам у ЦБПС у Мінску, у прамове Ус. Ганчарова нічога не было сказана пра гурток беларусазнаўства, які, хутчэй за ўсё, студэнтам так і не ўдалося хоць раз нармальна сабраць. Па словах старшыні, драматычным гуртком за год дзейнасці было пастаўлена 4 п'есы, студэнцкі беларускі хор выступаў 3 разы. Былы глава Беларускай секцыі ў чарговы раз скардзіўся на адсутнасць добрых кіраўнікоў, цякучасць асабовага складу гурткоў, а таксама адсутнасць сталага памяшкання.

Вядома, што Праўленне зямляцтва ўвесь час займалася таксама пытаннем арганізацыі літаратурнага гуртка, але працаваць у ім жадаючых не было. У канцы 1920-х гг. у Смаленску пражываў высланы з Беларусі Алесь Дудар, а па справах адкрыцця філіі «Маладняка» ў Смаленск у 1925 г. прыязджаў пісьменнік Іларый Барашка, які сустракаўся з Ус. Ганчаровым. У газетах і журналах БССР пачатку 1926 г. ужо гаварылася аб яе існаванні ў горадзе, хоць прамых сведчанняў пра гэта не выяўлена. Праз некалькі гадоў, студэнт Ганчароў зноў спрабуе арганізаваць літаратурную суполку, але і на гэты раз яго імкненні нічым не скончыліся.

Відавочна, што праца ў літаратурным гуртку патрабавала ад студэнтаў асаблівага таленту, які не так часта сустракаецца. Ад моладзі патрабаваўся і даволі высокі інтэлектуальны ўзровень разам з выдатнай падрыхтоўкай.

Што тычыцца апошняй, то карціна тут была даволі песімістычнай. Новая палітыка прыёму ў ВНУ прамым чынам адбівалася на акадэмічных стандартах і ўзроўні смаленскіх студэнтаў, у тым ліку беларусаў. Дыскусіі ў партыйнай ячэйцы Медыцынскага інстытута, які быў створаны ў 1930 годзе на базе адпаведнага факультэта СДУ, праліваюць пэўным чынам святло на гэтую праблему. Так, на снежаньскай нарадзе партячэйкі 1930 года сцвярджалася, што сапраўдная карціна акадэмічнай паспяховасці студэнтаў была сумная, хоць па статыстыцы колькасць праваліўшыхся студэнтаў на паперы і зменшылася.

Выкладчыкі Смаленскага медінстытута баяліся канфліктаваць са студэнтамі, не выдзяляючы паспяховых ад асноўнай масы. У інстытуце па-ранейшаму захоўваўся брыгадны метад, але было зразумела, што ён сябе не апраўдваў, і вёў да катастрафічнага зніжэння ўзроўню адукацыі. Рэзалюцыя партыйнага Бюро сцвярджала аб неабходнасці індывідуальных экзаменаў для кожнага студэнта, бо брыгадны метад змяншаў адказнасць асобна ўзятага навучэнца.

Акрамя зніжэння ўзроўню падрыхтоўкі студэнтаў, зніжаўся і навукова-акадэмічны ўзровень навучальнай установы, бо ў міжваенны перыяд склалася традыцыя распрацоўваць толькі тыя навуковыя праблемы, якія дапамагалі бы ў рашэнні народагаспадарчых задач[63]. Акадэмічная работа была ўвесь час дэзарганізавана ў сувязі з пастаяннымі адпраўкамі камсамольцаў і іншых актывістаў па заданні партыі ў сельскую мясцовасць. Гэта было звязана з папулярнай у той час ідэяй аб тым, што «акадэмізм плюс навыкі ў практычнай грамадскай працы даюць патрэбнага нам спецыяліста»[64].

Адсутнасць кворуму на занятках шмат у чым тлумачылася «сацыяльнай актыўнасцю» студэнцтва, удзел у якой даваў моладзі «перавагу па ўсіх лініях (стыпендыя, праца пасля сканчэння навучальнай установы, розныя льготы і г.д.)». Як адміністрацыя універсітэта, так і партыя гралі ролю ў дэзарганізацыі

заняткаў, часта праводзячы ў іх час нарады і мітынгі. Дысцыпліна таксама была не на самым высокім узроўне. Былі выпадкі, асабліва на рабфаку, калі студэнты грубіянілі выкладчыкам ці адмаўляліся адказваць на іх пытанні. Норавы сярод студэнцтва таксама былі часта даволі нізкага кшталту. Былі выпадкі, калі студэнт не ведаў на настаўніка якога прадмету, якой школы вучыўся.

Зразумела, што знайсці шмат літаратараў сярод студэнтаў «ад сахі» было даволі праблематычна, хоць зямляцтва не пакідала сваёй ідэі арганізаваць новыя гурткі, у тым ліку і гурток студкораў.

Імкненне Ус. Ганчарова падрыхтаваць уласных беларускіх карэспандэнтаў было звязана як з агульнай модай 1920-х гг. на аматарскую журналістыку, так і даволі утылітарнай мэтай інфармавання насельніцтва аб беларускай справе на Смаленшчыне. Да таго ж, грашовая падмога ў выглядзе ганарараў за дасланыя артыкулы таксама не была бы для студэнтаў залішняй.

Яшчэ ў лютым 1927 г. старшыня ЦБ Пралетстуда Беларусі В. Башмачнікаў заклікаў удзельнікаў беларускіх зямляцтваў дасылаць у газеты «Звязда», «Савецкая Беларусь», «Чырвоная змена» нарысы аб сваёй дзейнасці. Як бачна з публікацый тых часоў, актыўным студкорам зямляцтва можна было лічыць толькі самога старшыню, які раз-пораз змяшчаў свае артыкулы ў губернскай газеце «Рабочий путь» і, часам, агульнабеларускіх выданнях.

Так, у канцы 1926 г. у артыкуле «Савецкай Беларусі», Ганчароў гнеўна піша аб рашэнні Смаленскага гарсавета перадаць грошы, якія выдзяляліся на культурна-асветную працу сярод беларускага насельніцтва, на жыллёвае будаўніцтва ў губерні. На думку старшыні Белсекцыі «Нужно Смоленскому горсовету позаботиться не только о жилстроительстве, а и о культурном обслуживании белорусского населения Смоленщины»[65]. Акрамя матэрыялаў Усевалада Ганчарова, аўтарам знойдзены толькі два артыкулы, напісаныя былымі членамі зямляцтва ў 1929 г.: артыкул «эмігранта з Польшчы» А. Бірулі[66], а таксама матэрыял стваральніка зямляцтва Мікалая Агейчыка, які ў 1929 годзе настаўнічаў на Віцебшчыне[67].

З кожным навучальным годам Беларускаму зямляцтву прыходзілася збіраць свой актыў і нанова распачынаць працу гуркоў.

Як адзначалася, у мэтах пашырэння роднага слова і інфармавання моладзі аб падзеях на радзіме, зямляцтва займалася распаўсюджваннем сярод беларусаў айчынных газет і часопісаў. На 1927 год беларускімі студэнтамі атрымлівалася мала прэсы: толькі 2 экзэмпляры «Савецкай Беларусі», часопісы «Полымя», «Маладняк» і «Узвышша». Праз год, у лютым-чэрвені 1928 года сітуацыя выглядала аналагічна. Колькасць асобнікаў «Савецкай Беларусі» павялічылася да 2 адзінак, «Звязду» выпісвалі ўсяго ў 1 экзэмпляры, «Чырвонай змены» таксама быў 1 нумар. Часопісы «Узвышша», «Полымя» і «Наш край» выпісвалі на ўвесь 1928 год.

Хоць на 158 членаў зямляцтва гэтая колькасць друку была мізэрнай, але тое ўсё ж такі было значным дасягненнем, улічваючы дарагоўлю падпіскі, якая была недасяжнай для моладзі. Падпіска на прэсу ажыццяўлялася галоўным чынам па навучальных установах, у залежнасці ад іх профіля: на 1928 г. на СДУ выпісваліся часопісы «Полымя», «Узвышша», «Маладняк», а таксама газеты «Савецкая Беларусь», «Звязда» і «Чырвоная змена». У той самы час

асобна на смаленскую Саўпартшколу выпісвалася «Савецкая Беларусь» і «Полымя», а на Медтэхнікум — толькі прамыслова-эканамічная «Савецкая Беларусь».

Акрамя прэсы, як адзначалася, Бюро зямляцтва закупала для студэнцтва і беларускія падручнікі, дзякуючы якім, студэнты маглі засвойваць беларускую навуковую тэрміналогію, авалодваць літаратурнай беларускай мовай, што было карысным для іх прафесійнай дзейнасці пасля вяртання дамоў.

Пашырэнню беларускай культурнай прысутнасці ў сценах смаленскіх навучальных устаноў спрыялі і так званыя «беларускія куткі» ў насценгазетах. Студэнтам удалося рабіць рэгулярныя допісы з жыцця Беларускага зямляцтва ў насценгазетах Саўпартшколы і універсітэта, хоць Бюро арганізацыі пастаянна падымала пытанне пра арганізацыю ўласнай насценгазеты ці часопісу, якія планавалася выпускаць на беларускай мове. На жаль, апошняе ажыццявіць студэнтам не ўдалося з-за рознагалоссяў з адміністрацыямі навучальных устаноў, якія не хацелі бачыць вынікі занадта актыўнай працы «нацыяналаў» ў сваіх калідорах.

Цікава, што ў мэтах прапаганды беларускай культуры, нацыянальныя актывісты выкарыстоўвалі і самыя модныя і перадавыя на той час прыёмы, у прыватнасці, кінематограф. Так, у пачатку 1929 г. у кіраўнікоў зямляцтва ўзнікла ідэя «дагаварыцца з адпаведнымі ўстановамі Беларусі аб высылцы беларускай кінофільмы». Вядома, што кінафільмы сапраўды былі беларусам высланы і арганізацыя беларускіх кінасеансаў збірала людзей ледзь не ў некалькі разоў больш, чым звычайныя мерапрыемствы зямляцтва.

Культурна-асветная дзейнасць беларускіх валанцёраў даходзіла не толькі да членаў зямляцтва, але і да іншых беларусаў, якія волей лёсу апынуліся ў горадзе на Дняпры. Некаторыя размешчаныя ў Смаленску часці Чырвонай Арміі складаліся амаль цалкам з беларусаў, таму аб'яднанне перыядычна арганізоўвала паказныя выступленні сваіх гурткоў перад ваеннаслужачымі, пашыраючы маштаб сваёй дзейнасці.

Праз студэнтаў зямляцтва, прыбыўшых з тэрыторыі Польшчы, рабіліся актыўныя крокі па супрацоўніцтве з палітэмігрантамі з Заходняй Беларусі[68]. Частка ўраджэнцаў Заходняй Беларусі і уцекачоў з II Рэчы Паспалітай, як адзначалася вышэй, паступілі на рабфак і розныя факультэты Смаленскага дзяржуніверсітэта, а некаторыя з іх, як студэнт Клім, былі актыўнымі ўдзельнікамі беларускага жыцця ў горадзе. Беларускае зямляцтва разам з польскімі эмігрантамі інфармавала грамадскасць аб падзеях вакол беларускай меншасці ў Польшчы, часам збіраючы на свае мерапрыемствы масу людзей.

Напрыклад, 11 сакавіка 1928 года на сходзе, сабраным Беларускім зямляцтвам і прымеркаваным да судовага працэсу ў Польшчы над Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамадой, сабралося 375 чалавек. На сустрэчы прагучаў даклад рабфакаўца, ураджэнца Віленшчыны І. В. Дашкевіча аб вядомым палітычным працэсе, а таксама аб палітычным і нацыянальным становішчы ў Заходняй Беларусі. Агульны сход, заслухаўшы даклад І. Дашкевіча, выказваў «свае глыбокае абурэнне проці агіднае і суровае расправы над удзельнікамі БСРГ». Студэнты ад імя смаленскага Беларускага зямляцтва пратэставалі супраць «тэрору польскіх катаў» і скончылі пасяджэнне лозунгамі «Рукі прэч

ад працоўных Заходняй Беларусі!» і «Няхай жыве Камуністычная партыя — правадыр працоўных!».

Нам цяжка сказаць ці былі падобныя сходы сапраўды волевыяўленнем беларускай грамады, ці сталі толькі часткай агульнасавецкай кампаніі, накіраванай супраць Польшчы. Цікава, што аналагічная заява прагучала на агульным сходзе Беларускага студэнцкага зямляцтва ў Кіеве. Даклад Т. Ахрамовіча ў Кіеве амаль поўнасцю супадаў па змесце з выступленнем І. Дашкевіча ў Смаленску[69].

Мы бачым, што роля зямляцтва не абмяжоўвалася выключна асветнай працай сярод беларусаў. Арганізацыя мусіла ўзяць на сябе папулярную тады грамадскую нагрузку ў асвятленні ўнутранай палітыкі «буржуазнай Польшчы» ў дачыненні да беларускага насельніцтва.

Трэба ўпамянуць, што на беларускае студэнцтва г. Смаленска ўскладалася таксама і задача дапамагаць губернскім уладам у правядзенні беларусізацыі. Кіраўнік Беларускай секцыі Ус. Ганчароў следам за М. Агейчыкам спадзяваўся пашырыць на Смаленшчыне беларускае школьніцтва, у чым яму павінны былі садзейнічаць калегі па зямляцтве. У студзені 1929 г. зямляцтва паведамляла ў Мінск, што яго ўдзельнікамі ажыццяўлялася шэфства над Любавіцкай і Руднянскай беларускімі школамі. Студэнты прыязджалі да школьнікаў, чыталі ім лекцыі па беларускай гісторыі і літаратуры, дарылі пісьмовыя прыналежнасці, «партрэты правадыроў», выступалі з п'есамі і нават паказвалі беларускае кіно. Зямляцтва вырашыла любым чынам дамагчыся, каб на месцы вышэй адзначаных навучальных устаноў былі адкрыты 10 і 9-гадовыя школы сялянскай моладзі. Нам не вядома, як ажыццяўлялася гэтая мэта, але факт, што студэнтам гэта вельмі хутка ўдалося.

Яшчэ адной формай дзейнасці Смаленскага зямляцтва, згодна яго ўставу, было аказанне сваім членам матэрыяльнай дапамогі. Даследчык расійскага студэнцтва А. Іваноў падкрэслівае, што яшчэ ў пачатку XX ст. аператыўную дапамогу, прычым даволі эфектыўную ў выніку сваёй своечасовасці, студэнты атрымлівалі і ад зямляцтваў. Яны аб'ядноўвалі студэнтаў-землякоў, якія, як і іх нашчадкі ў 1920-я гг., прыязджалі на вучобу з розных гарадоў і вёсак Расійскай імперыі. Матэрыяльная падтрымка студэнцтва, такім чынам, была не навіной для зямляцтваў яшчэ і ў дасавецкі час[70].

На працягу 1920-х гг. фінансавае становішча смаленскіх студэнтаў было вельмі цяжкім. Стыпендыямі былі забяспечаныя далёка не ўсе студэнты, якім яны патрабаваліся. Атрымлівалі грашовыя выплаты толькі каля 30-40 працэнтаў навучэнцаў. Заўважым, што ў першай палове 1920-х гадоў памер стыпендыі складаў прыкладна ад 6 да 15 рублёў, калі, для параўнання, кошт абедаў у студэнцкіх сталовых па льготных цэнах складаў прыблізна 6 рублёў на месяц. На працягу другой паловы 1920-х гадоў адбылося паступовае павелічэнне стыпендый да 30-35 рублёў у месяц, але ва ўмовах росту цэн гэтага было далёка недастаткова, таму пераважная колькасць студэнтаў была вымушана шукаць выпадковыя і дадатковыя падпрацоўкі[71].

Што тычыцца Смаленска, то ў першыя гады існавання СДУ стыпендый студэнты не атрымлівалі зусім. Губхарчкам выдзяляў на карысць студэнтаў хлеб у колькасці 25 пудоў, затым да 50 пудоў у месяц. Прычым усё гэта рабілася

нерэгулярна. Толькі ў 1922–23 вучэбным годзе было ўнесена ў смету і адпускалася штомесяц 65 стыпендый на 545 чалавек, што, літаральна, з'яўлялася кропляй у моры церпячых недахоп навучэнцаў.

Цікавыя сведчанні пра матэрыяльнае становішча студэнтаў Смаленскага універсітэта пакінуў прафесар В. А. Юдэніч, які вучыўся ў 1920-х гг. на медыцынскім факультэце СДУ: «Тагачаснае студэнцкае жыццё было зусім не лёгкім... Інтэрнатаў для студэнтаў тады не было. Стыпендый ў першыя гады вучобы ніхто не атрымліваў. Дапамагала студэнцкая «біржа працы», якая шукала падпрацоўкі для бедных студэнтаў на чыгуначнай станцыі, дзе мы грузілі вагоны, на інтэнданцкіх, кааператыўных і дравяных складах. Гэта ... школа жыцця шмат чаму нас навучыла і запомнілася назаўсёды... Вельмі добра памятаю як аднойчы падаў дождж, і я, каб зберагчы свае адзіныя, моцна зношаныя боты, басанож ішоў праз увесь горад на Пакроўку здаваць экзамены»[72].

Смаленскае студэнцтва, а разам з ім і выкладчыкі, вынаходзілі розныя сродкі, каб паправіць матэрыяльны стан навучэнцаў.

Першым шляхам папаўнення сціплага матэрыяльнага становішча студэнтаў была так званая каса ўзаемадапамогі, якая шляхам пастаноўкі вечароў і спектакляў арганізоўвала дапамогу студэнтам. Магчымасці касы ўзаемадапамогі, па сведках, былі вельмі малаважнымі, таму адмысловыя «тыдні дапамогі студэнцтву», якія ладзіліся з мэтай папаўнення касы, не маглі сур'ёзна паправіць іх цяжкага фінансавага становішча.

Аднак для большай часткі студэнтаў сродкамі існавання быў заробак пры разгрузцы вагонаў на станцыі, часткова на заводзе імя Калініна і ў пакхаўзах Губернскага харчовага камітэта. Для пошуку працы і размеркавання яе сярод студэнтаў, была створана спецыяльная камісія. Камісія брала падрады, якія выконваліся студэнтамі, на розныя работы, уключна да чысткі базарнай плошчы.

Тым не менш, падзённай працы на ўсіх не хапала. Прыкладам, за апошнія тры месяцы 1925 года у Смаленску працавала ўсяго 137 чалавек пры дзённым заробку ад 90 капеек да максімальнай сумы ў 1 рубель 25 капеек. Арганізаваная для студэнцтва сталовая не магла задаволіць патрабаванняў студэнцкай масы, бо ў ёй абедалі толькі 15% навучэнцаў.

Што тычыцца харчавання, то яно было нездавальняючым. У справаздачы па Педагагічным інстытуце г. Смаленска узімку 1930 года сцвярджалася, што сакратарыят Абкаму не выканаў абяцання паспрыяць лепшаму харчаванню сярод студэнтаў. Больш таго, інстытуцкая сталовая была выключана з мясаразмеркавальнага плана. У снежні 1930 года у інстытуце давалі мяса толькі тры разы, замест раней запланаваных чатырох. З такім харчам студэнты як смаленскіх, так і агульнасавецкіх навучальных устаноў ледзь зводзілі канцы з канцамі, з'едліва даводзячы ў вершаванай форме:

Обед, скажу без лишних слов
И сохранив серьёзность тона,
Содержит менее жиров,
Хотя бы чем «бином Ньютона»[73].

Для дапамогі студэнтам існавалі і грашовыя крэдыты, якіх на ўсіх не хапала, а карысталіся ім, у асноўным, рабфакаўцы. За апошнія тры месцы 1925 года крэдыт выразіўся ў суме 7.641 руб., чаго было недастаткова[74].

Але ўсё гэта насіла эпізадычны, несістэмны характар, не даючы магчымасці навучэнцам забяспечыць сябе пражытковым мінімумам.

У 1924–25 навучальным годзе ў Смаленскім універсітэце стыпендыі размяркоўваліся на 231 студэнта, якія атрымлівалі грашовую дапамогу ад Галоўпрафобра (127 стыпендый), Губвыканкама (22 стыпендыі), прафсаюзаў (26 стыпендый), а таксама ад другіх губерній і розных устаноў (56 стыпендый).

Па дадзеных смаленскага губпрафсавета студэнты «асноўных» факультэтаў атрымлівалі 257 дзяржаўных стыпендый і 83 ад Губвыканкама, а менавіта, 160 стыпендый было для Педфаку, а 167 — Медыцынскаму факультэту[75].

Нам невядома чаму лічбы двох пададзеных вышэй крыніц адрозніваюцца між сабою, але, верагодна, афіцыйная прафсаюзная статыстыка насіла менш аб'ектыўны характар, улічваючы пашыраныя тады прыпіскі ў мэтах «упрыгожыць» цяжкае становішча студэнтаў. Аднак, прафсаюзныя органы былі вымушаны пагадзіцца, «что материальное положение студенчества ещё чрезвычайно тяжёлое».

Мы бачым, што ні падпрацовак, ні паралельнай працы ва ўстановах, ні натуральных відаў дапамогі ў выглядзе льгот пры праездзе па чыгунцы, а таксама прадстаўлення на льготных умовах інтэрнатаў, льготаў пры аплаце камунальных паслугаў, льготаў па аказанні медыцынскай дапамогі і снабжэнні курортнымі месцамі — усяго гэтага не было дастаткова для падтрымання прымальнага ўзроўню жыцця студэнтаў.

Цалкам зразумела, што студэцтва з беларускіх зямель імкнулася выкарыстаць кожную магчымасць, каб палепшыць свой матэрыяльны стан. Адной з мэтаў Беларускага зямляцтва, згодна яго статуту, якраз і была матэрыяльная дапамога сваім членам.

Бюро смаленскага зямляцтва разглядала заявы аб аказанні матэрыяльнай дапамогі даволі часта. Грошы размяркоўваліся галоўным чынам паміж студэнтамі той акругі, адміністрацыя якой адпускала аб'яднанню фінансы.

Так, на просьбы аб матэрыяльнай дапамозе, пададзеныя шэрагам студэнтаў у лютым 1928 г., зямляцтва адказала станоўча толькі ў тым выпадку, калі студэнты былі родам з Аршанскай акругі. Моладзь вырашыла «…грошы, адпушчаныя Аршанскай акругай, размеркаваць толькі між студэнтаў гэтай акругі». Памер адначасовай фінансавай дапамогі быў невялікім, максімальна складаючы траціну стыпендыі — 5 рублёў, у той жа час асноўная маса навучэнцаў атрымлівала толькі 2 рублі. Студэнты, якія паходзілі з іншых акруг, вымушаны былі чакаць сваёй чаргі.

Адсюль яшчэ адзін сродак адшукання грошай — выдзяленне членаў зямляцтва па акругах Беларусі на пошукі фінансавання. Студэнту Кліму, да прыкладу, 14 снежня 1927 года прапаноўвалася на працягу двух дзён адшукаць на рабфаку валанцёраў, жадаючых заняцца ў сваіх акругах пошукам сродкаў, Марыі Чунаевай трэба было зрабіць тое ж самае ў Саўпартшколе. Абраныя студэнты павінны былі шукаць грошы ў час зімовых канікулаў па месцах жыхарства, звяртаючыся ў акруговыя інстанцыі.

На пасяджэнні 15 студзеня 1928 г. было вырашана скласці спіс членаў Беларускага зямляцтва з Мінскай акругі, і ў трохдзённы тэрмін адаслаць яго ў Мінскі акруговы выканаўчы камітэт. Тое ж самае рабілася па Мазырскай акрузе. Членам арганізацыі з Аршаншчыны паведамлялася аб тым, што Бюро зямляцтва атрымала ад іх Акружнога выканкаму 50 рублёў, якія потым былі між імі размеркаваны. Таксама было вырашана скласці спіс членаў зямляцтва Віцебскай акругі і паслаць яго з просьбай аб дапамозе сваім землякам, якія жылі ў надзвычай цяжкім матэрыяльным становішчы.

Пошук сродкаў для аказання матэрыяльнай дапамогі вёўся зямляцтвам увесь час. Прычым, справа не абмяжоўвалася адсыланнем прашэнняў па акругах і выдзяленнем адказных студэнтаў. Як адзначалася вышэй, студэнты штомесячна збіралі з кожнага свайго члена ўзносы памерам у 5 капеек. Раз-пораз з гэтых грошай удавалася аказваць невялікую матэрыяльную дапамогу асобным «сябрам», якія знаходзіліся ў самым цяжкім матэрыяльным становішчы.

Карціну вельмі абмежаваных фінансавых магчымасцяў зямляцтва можа адлюстраваць і яго зайздросная ўпартасць у дасыланні лістоў у Пралетстуд БССР з просьбамі аб грашовай дапамозе. Выканаўчае бюро Смаленскага дзяржаўнага універсітэта разам з Белсекцыяй звычайна падтрымлівалі гэткія звароты: у СДУ па-ранейшаму былі беларускія аддзяленні, а на Смаленшчыне працягвалася беларусізацыя.

Так, Смаленскі аддзел народнай адукацыі ў сваім звароце да ЦБПС Беларусі падкрэсліваў, што «... Белсекция Смолгубоно поддерживает просьбу землячества об оказании ему материальной помощи и зачислении его в число белорусских землячеств, т.к. землячество...нуждается в денежной помощи»[76]. Просьба аб матэрыяльнай дапамозе матывавалася тым, што суполка не толькі праводзіла актыўную культурна-асветную працу, але і мела ў сваім штаце шмат беларускіх студэнтаў, якім тэрмінова патрабавалася падтрымка.

Як заўжды, самую актыўную ролю ў розшуку грошай па ўсіх крыніцах граў загадчык Белсекцыі і старшыня зямляцтва Ус. Ганчароў, які, у рэшце рэшт, дамогся прыняцця абъяднання ў лік сталых зямляцтваў і асацыятыўных членаў Пралетарскага студэнцтва БССР. На думку старшыні гэта магло істотна дапамагчы арганізацыі.

ЦБ Пралетстуда БССР, як адзначалася, гэта кіруючы орган прафесійна арганізаванага беларускага студэнцтва, які быў створаны ў верасні 1923 года ў Мінску з мэтай аказання камуністычнага ўплыву, уцягнення ў грамадскую працу і абароны інтарэсаў студэнтаў-членаў прафсаюза. Спачатку арганізацыя называлася Беларускае бюро пралетарскага студэнцтва, а з 1926 года — ЦБ Пралетстуда. У яго ўваходзілі Віцебскае, Магілёўскае і Гомельскае гарбюро. ЦБ аб'ядноўвала прафкамы і выканаўчыя бюро прафсекцый ВНУ, тэхнікумаў, рабфакаў і саўпартшколаў Беларусі, беларускіх студэнцкіх зямляцтваў ВНУ СССР. ЦБ Пралетстуда выбіралася на канферэнцыі, складалася з 15 членаў і 5 кандыдатаў, кіравалася прызідыумам з 5 членаў і 2 кандыдатаў. У 1924–1930 гг. ЦБ правяло 6 канферэнцый, на якіх акрамя справаздач ЦБ і Наркамасветы ставіліся агульнапалітычныя пытанні, на якіх з дакладамі выступалі кіраўнікі Беларусі.

Сваю працу ЦБ праводзіла праз арганізацыйную, акадэмічную, культурна-асветную і эканамічную камісіі. У розныя гады прафсаюзамі былі ахоплены ад 22 да 52% студэнтаў. Прычым, пры паступленні ў іх ўлічваўся сацыяльны статус і праводзіўся палітычны экзамен. У Пралетстуд звычайна прымаліся студэнты старэйшых курсаў, актывісты грамадскай працы. У снежні 1926 года з 9707 студэнтаў членамі прафсаюзаў былі 5570 чалавек. Студэнцкія прафсаюзныя арганізацыі, якія ўваходзілі ў ЦБ Пралетстуда, будаваліся паводле вытворчага прынцыпу за выключэннем рабфакаў. ЦБ мела сваіх прадстаўнікоў у калегіі Галоўпрафасветы, межведамаснай камісіі па размеркаванні на працу і практыку, на біржы працы, у праўленнях і дэканатах ВНУ.

Студэнцкія прафкомы ўдзельнічалі ў абмеркаванні вучэбных планаў, распрацоўцы метадычных матэрыялаў, уплывалі на фарміраванне прыёмных камісій і камплектаванне вышэйшых і сярэдніх школаў, размеркаванне студэнтаў на працу і вытворчую практыку.

З 1928 года Цэнтральнае Бюро ва ўмовах нарастання камандна-адміністратыўнага дыктату праяўляла актыўнасць ў барацьбе з «праявамі чужой ідэалогіі», ачышчэнні ад «сацыяльна-чужога элементу», «пралетарызацыі» навучальных устаноў. Студэнцкія прафсаюзы ўдзельнічалі ва ўсіх кампаніях, што праводзіла партыя.

Працай Беларускага бюро кіравала, акрамя ЦСПСБ і галіновых прафсаюзаў, яшчэ і Маскоўскае цэнтральнае бюро Пралетстуда пры ВЦСПС. У 1925 годзе ЦБ выпускала часопіс «Чырвоны сцяг», а ў 1929–1930 гг. радыёгазету «Чырвоны студэнт». Для дзейнасці ЦБ Пралетстуда быў характэрны фармалізм, адсутнасць рэальнага дэмакратызму. Паводле пастановы прызідыума ВЦСПС ад 01.07.1932 г. функцыі па працы сярод студэнцтва былі перададзены ад Пралетстуда да Аргбюро студэнцкіх секцый ВЦСПС, што існавала да 01.06.1937 г.[77].

Як казалася раней, менавіта фінансавыя цяжкасці падштурхнулі студэнтаў Смаленскага зямляцтва звярнуцца да ЦБ Пралетстуда аб залічэнні ў яго склад. Прыняцце зямляцтва ў склад Пралетстуда абяцала забеспячэнне грашовымі субсідыямі ды іншага кшталту дапамогай.

Да ўваходу ў склад ЦБПС, Беларускае зямляцтва мела вопыт атрымання невялікай дапамогі ад вышэй адзначанай структуры. Напрыклад, 9 ліпеня 1927 года прадстаўніком зямляцтва М. Чадовічам была атрымана расписка «... ад ЦБ Пралетстуду для Смаленскага беларускага зямляцтва» ў атрыманні аднаго камплекту часопіса «Савецкае будаўніцтва».

Працэс прыняцця смаленскага зямляцтва ў прафсаюз зацягнуўся на даволі працяглы час. З Мінску быў запатрабаваны адмысловы спіс «з паказаннем грунтоўных ведаў аб сябрах зямляцтва (узрост, пол, сацыяльнае становішча, партыйнасць, мясцовасць паходжання і інш.)».

Дасылаючы 2 жніўня 1927 г. ў мінскі Палац працы спісы членаў зямляцтва за 1926–1927 гг. навучальны год, Выканбюро СДУ ад свайго імя прасіла залічыць зямляцтва ў лік сталых беларускіх зямляцтваў і аказаць яму магчымую матэрыяльную дапамогу.

Універсітэт падкрэсліваў, што на 1927–1928 н.г. зямляцтва павінна было павялічыцца прыблізна ў 2 разы, бо адкрывалася 2 новых беларускіх аддзяленні рабфака і адно Саўпартшколы.

Больш чым праз тры месяцы Выканбюро СДУ зноў накіроўвае паперу ў БССР. Ліст аказаўся больш пераканаўчым. Намеснік загадчыка Выканбюро Ляўцоў і яго сакратар Рысберг цвярджалі, што наяўнасць нацыянальнага аддзялення на Рабфаку (каля 90 чалавек) і Саўпартшколе (каля 30 чалавек), а таксама беларусаў-навучэнцаў у другіх навучальных установах, рабіла неабходнай арганізацыю сярод іх дастатковай асветнай працы. Яшчэ раз гучаў заклік аб выдзяленні грошай на падтрымку найбольш бедных беларусаў.

Само зямляцтва таксама звязалася з Пралетстудам БССР і, даслаўшы ў ЦБ неабходныя дакументы, хадайнічала аб залічэнні.

У Мінску справу Беларускага студэнцкага зямляцтва разглядалі да канца лістапада 1927 г. і, у рэшце рэшт, афіцыйна залічылі аб'яднанне ў склад беларускага Пралетстуда. Нягедзячы на спадзяванні моладзі, гэта не вырашыла ўсіх іх матэрыяльных цяжкасцяў. Фінансавыя магчымасці зямляцтва хоць і палепшыліся, але не настолькі істотна, каб казаць пра канец усіх праблем.

Па каштарысу на Беларускае зямляцтва выдзялялася ўсяго 300 рублёў на год, чаго было відавочна недастаткова, улічваючы шматлікія накірункі яго дзейнасці. Перасланыя з Беларусі грошы ў першую чаргу размяркоўваліся між студэнтамі, а потым ужо ішлі на цякучыя затраты зямляцтва. У кастрычніку 1928 г., калі адбываліся перавыбары Праўлення, рэвізійная камісія ў асобе студэнта Гамаліцкага сцвярджала, што грашовы прыход зямляцтва раўняўся 353 рублям 31 капейцы, калі «па расходу» значылася 236 рублёў 351 капейка. Зямляцтва, уступіўшы ў Пралетстуд, па-ранейшаму вымушана было камплектаваць свой бюджэт не толькі з яго дапамогай, але і за кошт узносаў, грашовых асігнаванняў з трэціх арганізацый, уласнай касы ўзаемадапамогі.

У той жа час, напружаныя адносіны склаліся між Смаленскім зямляцтвам і Гомельскім студэнцкім зямляцтвам. Вядома, што на жнівень 1927 года Гомельскае зямляцтва павінна было ўліцца ў штат Беларускага зямляцтва[78]. Галоўнай прычынай нацягнутых адносінаў між зямляцтвамі было тое, што Смаленскае зямляцтва патрабавала насуперак жаданням гамяльчан, каб яны ўліліся ў агульнабеларускую структуру. Гэта жаданне з боку Праўлення было матывавана як ідэалагічнымі перакананнямі, так і практычнымі, бо ў гамяльчан былі як грашовыя сродкі, якія яны атрымлівалі з Гомельшчыны, так і такое жадаемае Усеваладам Ганчаровым памяшканне для дзейнасці зямляцтва. Справа аб зліцці Гомельскага зямляцтва з агульнабеларускім не была вырашана і ў 1929 годзе.

Такім чынам, мы бачым, што формы працы зямляцтва ў асноўным супадалі з дэкларованымі ў статуце мэтамі арганізацыі. Тым не менш, аказанне фінансавай дапамогі членам зямляцтва, якое мела стаць асноўнай мэтай арганізацыі, праводзілася слаба. Матэрыяльная дапамога ажыццяўлялася ў выглядзе адначасовых грашовых выплат, сфармаваных на аснове сродкаў, атрыманых ад Пралетстуда БССР, мясцовых органаў улады, акругаў Савецкай Беларусі. У адрозненні ад аказання фінансавай дапамогі, культурная праца з'яўлялася асноўнай сярод членаў Беларускага зямляцтва, раскрываючы яго нацыя-

нальны характар. Яна заключалася ў працы гурткоў беларусазнаўства, струнным, драматычным і харавым, якія аб'ядноўвалі як студэнтаў СДУ, так і навучэнцаў смаленскіх тэхнікумаў. Акрамя дэкларацыяваных функцый, студэнты займаліся распаўсюджваннем беларускага перыядычнага друку, аказвалі шэфскую дапамогу беларускім школам губерні, спрыялі паляпшэнню студэнцкага быта. Дзейнасць арганізацыі ўказвае на яе нацыянальную арыентаванасць.

Улетку 1928 года некаторыя члены зямляцтва з педагагічнага факультэта СДУ святкавалі ў губернскім Доме працаўнікоў асветы заканчэнне універсітэта. Вядомы пісьменнік Максім Гарэцкі, які праездам апынуўся ў горадзе, узгадвае гэты выпадак у сваім творы-дзённіку «Кіпарысы». На выпускным вечары беларускі пясняр пазнаёміўся з некалькімі студэнтамі, якія распавялі яму пра свой беларускі гурток і нацыянальны ўхіл на рабочым факультэце.

М. Гарэцкаму не вельмі спадабалася нацыянальная праца ў СДУ і ён са скрухай занатоўвае, што «... апрача [беларускага] гуртка і [беларускага] ўхілу на аддзяленні рабфаку нічога [беларускага] ў [Смаленскім] універсітэце няма»[79]. Пабываўшы пасля выпускнога ў рэктара СДУ прафесара М. М. Равінскага, пісьменнік гутарыў з ім пра беларускую кафедру, якая па словах прафесара была толькі на паперы, бо грошай на яе не было: Масква сродкі не магла выдзяліць, а Мінск гэтага рабіць не хацеў. «А калі грошы, — сцвярджаў Равінскі, — катэдра хоць зараз».

Выпускніком 1928 г. быў і былы старшыня закрытай Беларускай секцыі, а таксама галава Беларускага зямляцтва, Усевалад Ганчароў. Верагодна, прыняўшы ўдзел у Першым з'ездзе беларускіх асветнікаў РСФСР ў верасні 1928 г., а таксама правёўшы свой апошні агульны сход, Ганчароў паехаў працаваць па размеркаванні[80]. Далейшы лёс старшыні зямляцтва нам не вядомы. Адзіныя даступныя нам звесткі сведчаць, што ў 1929 годзе Усевалад Ганчароў трапіў у цяжкае матэрыяльнае становішча. Захавалася заява былога старшыні Белзямляцтва ад 29 сакавіка 1929 года, у якой ён пісаў:

> «У сувязі з маім цяжкім сучасным матэрыяльным і сямейным становішчам, прашу Бюро зямляцтва зрабіць мне матэрыяльную дапамогу і выдаць мне з сродкаў зямляцтва 25 рублёў. Даваджу да ведама Бюро, што мною ў час маёй працы ў Бюро было страчана каля 10 руб. на паездку ў Менск па справах зямляцтва. Але з прычыны адсутнасці ў той час сродкаў у Зямляцтве, гэтыя грошы мне не звярнуліся. Гэткім парадкам я прашу звярнуць 10 руб. і выдаць, як дапамогу, 15 рублёў. Вельмі прашу не адмовіць. Ус. Ганчароў»[81].

Пралетстуд, у адказ на заяву былога беларускага актывіста, паведамляў

> «што ... не супярэчыць супраць выдзялення т. Ганчарэнку (Ганчарову — *Ф.Б.*) 10 рублёў ва ўплату за камандыроўку».

Замест Ус. Ганчарова старшынёй зямляцтва стаў студэнт СДУ, ураджэнец Вяліжскага павета Іван Дубінец. Гэты студэнт кіраваў зямляцтвам да сакавіка 1929 года. Гэта і ёсць апошняя вядомая дата ў біяграфіі зямляцтва. Прыкладна тады ж абарвалася праца беларускіх зямляцтваў у Ленінградзе, Маскве, Кіеве, Томску ды іншых гарадах. Нам да гэтага часу невядома, з-за якой прычыны спыняе сваю дзейнасць Беларускае студэнцкае зямляцтва ў Смаленску. Тым

не менш, шэраг ускосных сведчанняў указвае на прымусовую ліквідацыю арганізацыі, што прадугледжвалася яе статутам.

Па-першае, варта адзначыць, што ліквідацыя Беларускага зямляцтва магла адбыцца ў сувязі з асаблівым націскам на студэнцкія арганізацыі з боку цэнтральных уладаў, які ўзмацняецца з 1929 года — ва ўсіх адносінах пераломнага не толькі для студэнцтва, але і ўсяго насельніцтва Савецкай краіны. Уступіўшы ў склад Пралетстуда БССР, смаленскае Беларускае студэнцкае зямляцтва, падкантрольнае мясцовым органам улады і адміністрацыі СДУ, вымушана было ўзгадняць сваю работу ў выніку і з афіцыйным студэнцкім прафсаюзам.

У 1929 г. у Маскве адбываецца III Усесаюзны з'езд пралетарскага студэнцтва, на якім былі прыняты шматлікія пастановы, арыентаваныя на новыя з'явы ва ўнутрыпалітычным курсе СССР. Студэнцкія арганізацыі, згодна рэзалюцыі з'езда, павінны былі бачыць асноўную задачу сваёй дзейнасці ў актывізацыі рэформы школы, мабілізуючы вакол гэтай работы ўсю студэнцкую моладзь. Запланаваная рэформа дапускала не толькі перабудову сістэмы навучання і ўзмацненне сувязі навучальных устаноў з вытворчасцю, але і выхаванне ў сценах ВНУ студэнтаў новага сацыялістычнага гатунку. З'езд падкрэсліваў, што

> «...помимо участия в работе по перестройке школы, основной задачей студенческих организаций является обеспечение подготовки из студентов таких специалистов, которые на деле могли бы быть активными участниками социалистического строительства»[82].

Зыходзячы з гэтага, на III Усесаюзным з'ездзе ЦБ Пралетстуда ставіла перад сабой асноўную задачу па засяроджванні ўвагі прафесійных студэнцкіх арганізацый на пытаннях грамадска-палітычнага выхавання навучэнцаў, а таксама выказала сваім нізавым арганізацыям прэтэнзіі, звяртаючы іх ўвагу на нездавальняючы стан выхаваўчай працы.

Адстойваючы лінію І. В. Сталіна на абвастрэнне класавай барацьбы з «унутраным ворагам», вярхушка пралетарскага студэнцтва абвяшчала аб неабходнасці узмацнення кантролю над настроямі студэнцкай масы ў сувязі з тым, што «агульнае абвастрэнне класавай барацьбы ў краіне знайшло свае адлюстраванне і ў асяродку студэнцтва». З'езд пралетарскага студэнцтва прызнаваў, што прафсаюзныя студэнцкія арганізацыі недастаткова ўлічвалі ў сваёй працы розныя настроі сярод асобных груп маладзёжы і не заўсёды рэагавалі на пранікаючую ў шэрагі студэнтаў «непралетарскую» ідэалогію.

Вядома, Беларускае зямляцтва не магло не ўвайсці ў лік «непралетарскіх» ці «варожых» арганізацый, бо гуртаванне студэнтаў у арганізацыі адбывалася не па класавай, а нацыянальнай прыкмеце. Відавочным парушэннем статута зямляцтва з'яўлялася тое, што ў яго шэрагі прымаліся смаленскія беларусы, якія не былі ўраджэнцамі БССР, і, адпаведна, не маглі ўваходзіць у арганізацыю.

Павёўшы «самую решительную борьбу с направлениями, враждебными идеологии пролетариата и делу его социалистического строительства», ЦБ Пралетстуда, хутчэй за ўсё, у некаторых выпадках пазбавілася ад сваіх нацыя-

нальных студэнцкіх структураў, засяродзіўшыся на класавай рабоце і, да таго ж, сэканоміўшы грошы, якія раней выдзяляліся зямляцтвам. Прычым, да канца не зразумела, што ж з'яўлялася асноўнай прычынай ліквідацыі зямляцтваў рукамі ЦБ Пралетстуда: жаданне вызваліць вядомыя грашовыя сродкі, якія раней ішлі на дапамогу зямляцтвам, палітычны курс на барацьбу з класавым ворагам ці ўсё агулам.

Так, напрыклад, Варонежскае беларускае зямляцтва, не зважаючы на актыўны пратэст сваіх членаў, было распушчана Цэнтральным бюро нібы з-за фальсіфікацыі сваёй актыўнай дзейнасці і падробку афіцыйных справаздач. У прынцыпе, прыпіскі і скажэнні на паперы былі тады даволі пашыранай з'явай на ўсіх узроўнях, таму верагодна, што парушэнні з боку зямляцтва сапраўды мелі месца. Але наўрад ці прыходзіцца сумнявацца, што падробка дакументацыі была толькі повадам для ліквідацыі. Хутчэй за ўсё, Варонежскае зямляцтва стала першым з ліку беларускіх студэнцкіх зямляцтваў, якое стала ахвярай новай палітыкі абвастрэння класавай барацьбы, паступовага згортвання беларусізацыі і наступу на нацыянальную інтэлігенцыю.

Студэнцкае зямляцтва — гэта заўсёды арганізацыя з вельмі актыўным складам, які цікавіцца палітыкай, а ў нашым выпадку, носіць нацыянальны характар. Псіхалогію студэнта, які прыехаў на вучобу, добра апісала даследчыца расійскага студэнцтва Н. Я. Алесіч: «... такі студэнт аглушаны шумам вялікага горада, выбіты з каляіны звыклага жыцця, адзінокі, і тут яго пачынае лавіць крамола... у зямляцтве», якое характарызуецца як адзін з цэнтраў палітычнай актыўнасці[83]. Такая сітуацыя рана ці позна павінна была прывесці да канфлікту з урадавымі ўстановамі.

Што тычыцца Беларускага зямляцтва ў Смаленску, то ў пачатку 1929 г. яму было вынесена першае папярэджанне. Захаваўся дакумент — пратакол пасяджэння зямляцтва, у якім адзначалася неабходнасць ліквідаваць харавы гурток, які пад час выступу ў Савецкай партыйнай школе «скампраментаваў сябе як нацыянальны». Не вядома, што канкрэтна не спадабалася кіраўніцтву Саўпартшколы ў выступленні беларускага хору, але можна дапусціць, што яго рэпертуар не ўключаў савецкіх песень, замест якіх спяваліся беларускія нацыянальныя творы. Гэты выпадак быў даволі сімптаматычным, прымаючы да ўвагі стартаваўшую з пачатку 1929 г. чыстку смаленскіх навучальных устаноў.

У лютым 1929 г. рэктар Смаленскага універсітэта М.М. Равінскі вымушаны быў падаць «па асабістым жаданні» ў адстаўку, вызваляючы свае месца прызначанаму з Масквы камуністу Белкіну. На самой справе, гэтая акцыя была запланавана ўрадам, які замяніў не толькі безпартыйнага рэктара СДУ, але і ўсіх універсітэцкіх дэканаў. З гэтага часу пачынаецца актыўны наступ на прафесарска-выкладчыцкі склад, які паступова расфарміроўваецца і папаўняецца новаспечанай партыйнай прафесурай. Напрыклад, сумна вядомы былы кіраўнік Белсекцыі Хенах быў прызначаны выкладчыкам гісторыі партыі, хоць не меў ніякай вышэйшай адукацыі і не апублікаваў ніводнай навуковай працы.

З прыходам новага рэктара Белкіна ўзмацняецца кантроль над студэнцкім складам універсітэта, які, па пастанове мясцовага абкаму, трэба было максімальна вычысціць і камунізаваць. Сфарміраваная гарадскім кіраўніцтвам ка-

місія павінна была рэгулярна рапартаваць аб поспехах чысткі шэрагаў навучэнцаў.

Увесну, 9 мая 1929 г., камісія агучыла вынікі сваёй працы. Яна заўважыла некаторыя «паляпшэнні» ў сацыяльным складзе студэнцкай масы, якія сталі рэальнасцю дзякуючы прамым загадам смаленскага абкаму. Партыйныя кадры сярод новапаступіўшых студэнтаў складалі ўжо 15.4 % у параўнанні з 5.2% ў 1928 годзе. Колькасць членаў Камсамола павялічылася з 22.1% да 38.9 %, у той час, калі прадстаўнікоў рабочых і сялян стала 72.3% замест ранейшых 42 %.

Нягледзячы на відавочныя поспехі, камісія ўсё адно па-ранейшаму была незадаволена. Справа ў тым, што толькі 14 новаспечаных студэнтаў былі выпускнікамі рабфака, астатнія жа 290 чалавек (81 %) з'яўляліся выпускнікамі сярэдніх школ, а значыцца былі студэнтамі, залічанымі ва універсітэт без адрыву ад вытворчасці. Гэтая карціна псавала ўсе планы кіраўніцтва цалкам камунізаваць універсітэт, запоўніўшы яго былымі пралетарыямі.

За зімова-вясновы перыяд 1929 г. абкамаўская камісія паспела выключыць з СДУ 45 студэнтаў, пераважна за ўтойванне іх сямейнага паходжання і «антысемітызм». Камісія падкрэслівала, што кампанія па «чыстцы» СДУ была недастаткова інтэнсіўнай і выказвала думку, што не менш 200 студэнтаў трэба было тэрмінова выключаць за тое, што яны адназначна былі «варожымі элементамі»[84].

Наогул, у 1928–29 гг. на тэрыторыі Смаленскай губерні ішлі вельмі «плотныя» і маштабныя чысткі па ўсіх накірунках: ад партыйных ячэек да праваахоўных органаў. Так, да разбірання так званага «смаленскага нарыва» ў 1929 г. у губернскай камсамольскай арганізацыі налічвалася 22.568 чалавек. Праверка, у выніку, паказала, што фактычна членаў КСМ было ў два разы меней — 10.925 чалавек. З заяўленых 1032 ячэек «не хапіла» і было распушчана 110. З распушчаных як «чуждые» — 29 %, як неіснаваўшыя — 42 %, як малакольскасныя — 29%. Персанальна выключылі з камсамола 1467 чалавек ці амаль кожнага сёмага члена арганізацыі.

Рэзалюцыя бюро Смаленскага губкама ВЛКСМ ад 3 сакавіка 1929 года пацвярджала «нездавальняючы» стан калектыва Смаленскага універсітэта і выказвалася за пастаноўку пытання аб чыстцы навучальнай установы «у сувязі з вялікай засмечанасцю універсітэта непрыхільным элементам»[85].

Падаецца правільным думаць, што смаленская суполка трапіла ў віхуру факультэцкіх чыстак, праводзіўшыхся вясной 1929 года, і была або распушчана мясцовымі органамі ўлады, або прымушана да самароспуску.

Упамянуты вышэй выпадак з харавым гуртком, мог стаць адной з прэтэнзій зямляцтву, дзейнасць якога маглі лёгка асудзіць за «правы» ці «нацыяналістычны» ўхіл. Акрамя таго, зямляцтву маглі напомніць і іншыя грахі: ад пастаноўкі п'есы асуджанага Францішка Аляхновіча да настойлівых патрабаванняў адчыніць беларускую дзесяцігодку, матываваных тым, што беларускія вучні вымушаны былі ісці ў рускамоўную школу. Цалкам верагодна, што сярод выключаных членаў ВКП(б), КСМ у час ліквідацыі «смаленскага нарыву» былі і «сябры» Беларускага зямляцтва, што магло кінуць на яго цень падазрону.

Да таго ж, адметнымі з'яўляюцца сувязі Белзямляцтва з палітэмігрантамі з Заходняй Беларусі. Вядома, што смаленскае Таварыства палітэмігрантаў Заходняй Беларусі было даволі шматколькаснай структурай. Так, у «развёрстцы месцаў на беларускія аддзяленні рабфакаў» ад 5 чэрвеня 1926 года сцвярджалася, што Таварыству палітэмігрантаў Заходняй Беларусі адводзілася 10 месцаў ў Смаленскі дзяржаўны універсітэт. Вядома, што лёс палітычных эмігрантаў з Польшчы з нарастаннем масавых рэпрэсій быў незайздросным, таму не выпадае сумнявацца, што сувязі Белзямляцтва з эмігрантамі былі кампраментуючымі для арганізацыі.

Ліквідацыя Беларускага зямляцтва ў Смаленску ў 1929 годзе наўрад ці аўтаматычна падпісвала смяротны прысуд яго актывістам. Як пісала амерыканская даследчыца Вольга Наркевіч, рэжым тэрора ў 1929 годзе быў яшчэ ў сваёй першапачатковай стадыі[86]. Беларускім студэнтам, відавочна, прапаноўвалася сканцэнтраваць сваю грамадскую актыўнасць на агульнасавецкіх студэнцкіх арганізацыях, прафсаюзных секцыях, ВЛКСМ ці ячэйках МОПРу, Асавіяхіму, пунктах ліквідацыі непісьменнасці.

Некаторыя члены Беларускага зямляцтва, наогул, здолелі пазбегнуць рэпрэсій 1930-х гадоў, напрыклад, як член зямляцтва С. І. Матускоў родам з мястэчка Дуброўна Аршанскай акругі, які скончыў ў 1928 годзе медыцынскі факультэт СДУ. Былы член зямляцтва ў будучыні стаў вядомым вучоным і са снежня 1951 г. займаў пасаду дырэктара Адэскага навукова-даследчага скурна-венералагічнага інстытута. У 1967 г. С. Матускоў абараніў доктарскую дысертацыю па праблемах венералагічных захворванняў[87].

Не так светла склалася жыццё найбольш актыўных членаў зямляцтва. Вядома, што былы член Цэнтральнага бюро смаленскага Беларускага зямляцтва В.С. Клім увосень 1934 г. вярнуўся з СССР к сабе дамоў, у Заходнюю Беларусь. Верагодней за ўсё, перайшоўшы мяжу нелегальна, экс-камсамолец В. Клім такім кшталтам «прагаласаваў нагамі» за Савецкую краіну. Больш таго, будучы па натуры даволі актыўнай асобай, былы смаленскі рабфакавец вельмі грунтоўна ўключыўся ў мясцовую беларускую дзейнасць.

З сакавіка 1935 г. «Студэнцкая трыбуна» — дадатак да газеты «Беларуская крыніца» — у сваім артыкуле, прысвечаным жыццю беларускіх студэнтаў ў СССР, пісала, што «…у восені мінулага году (1934 г. — Ф.Б.) грамадзянін Клім, каторы вярнуўся летам з Саветаў пасля доўгага там прабывання, на зборках, так званых «пятнічных», у Беларускім Інстытуце Гаспадаркі і Культуры зрабіў некалькі дакладаў аб жыцці ў Саветах. Паміж іншым, успомніў у іх і аб жыцці студэнцкім, прадстаўляючы яго ў дрэнных колерах»[88]. Негатывізм Кліма да Савецкай улады добра адлюстроўваюць спрэчкі, якія ўзніклі пасля яго дакладаў: аўтару рабіліся закіды ў тэндэнцыйным прадстаўленні савецкага жыцця. Рэдакцыя «Студэнцкай трыбуны» стала абараняць Кліма, дзякуючы чаму і надрукавала адпаведны артыкул ў сваім выпуску.

Што здарылася далей з В.С. Клімам мы не ведаем, хоць і зразумела, што ўцёкі з СССР былі для яго тады паратункам.

У адрозненні ад свайго цёзкі і магчымага родзіча В. Кліма, студэнт рабфака СДУ, член Беларускага зямляцтва К.П. Клім, у Польшчу не вярнуўся, што каштавала яму жыцця. Ураджэнец в. Шані Пружанскага павета Гродзенскай гу-

берні, Канстанцін Клім, скончыўшы смаленскі рабфак, падаўся вучыцца ў Маскву. Пяцікурснік Маскоўскага інстытута чыгуначнага транспарта К. Клім быў арыштаваны 4 верасня 1937 г., і праз два месяцы прыгавораны за «шпіёнскую дзейнасць на карысць Польшчы» да вышэйшай меры пакарання. Былы член зямляцтва сустрэў сваю смерць на вядомым палігоне НКУС «аб'ект Бутава»[89].

Што тычыцца аднаго з першых «беларусізатараў» Смаленшчыны, першага загадчыка Беларускай секцыі і арганізатара Беларускага зямляцтва Мікалая Рыгоравіча Агейчыка, то ён толькі на пару дзён перажыў Канстанціна Кліма. Ураджэнец в. Байкі Слонімскага павета Гродзенскай губерні, М. Агейчык у свой час атрымаў вышэйшую адукацыю, і апынуўшыся на Смаленшчыне, уладкаваўся ў Губернскі аддзел народнай адукацыі, дзе і быў да свайго ад'езду «беларускім работнікам». На час арышту 5 мая 1937 г. Агейчык працаваў настаўнікам у школе-камуне на станцыі Забалоцінка Віцебскага раёна. Мікалай Агейчык быў асуджаны асобай нарадай пры НКУС СССР як «удзельнік дыверсійна-тэрарыстычнай арганізацыі» і за «шпіянаж на карысць Польшчы» да вышэйшай меры пакарання[90].

Трагічна абарвалася жыццё і былога «рэвізора» зямляцтва М.Г. Гамаліцкага, ураджэнца в. Звяняга Вольскага павета Смаленскай губерні. Былы студэнт СДУ, а падчас арышту інжынер Райміжлеспрамсаюза, Мікалай Гамаліцкі быў схоплены ў Ленінградзе і 9 верасня 1937 г. расстраляны за шпіянаж[91].

Даследчык Ю. Чудзін лічыць, што зямляцтва магло існаваць у пасіўным стане і пасля 1929 года. У 1930 г. ў смаленскай газеце выйшла заметка, у якой невядомы аўтар заклікаў дапамагчы мясцовым беларусам у стварэнні ўласнага клуба, а кастрычнікам 1931 г. датавана вельмі туманнае ўпамінанне аб існаванні ў Смаленску беларускай тэатральнай групы, якая, на думку Ю. Чудзіна, магла быць аскепкамі тэатральнага гуртка Івана Хацкевіча.

Аднак наўрад ці выпадае спадзявацца на тое, што Беларускае зямляцтва працягвала існаваць хоць і ў пасіўным стане пасля 1931 года, бо ўзмацніўшыся ўціск і новая хваля арыштаў практычна не давала такіх шанцаў.

У 1931 г. на старонках віленскай «Беларускай крыніцы» быў апублікаваны «пратэст Беларускага нацыянальнага камітэту ў Вільні ў справе пераследу камуністычнай уладай беларускага народу ў Усходняй Беларусі». Прадстаўнікі БНК сцвярджалі, што «... гэтакі пераслед працаўнікоў на ніве беларускай культуры мае месца не толькі ў Мінску, ... але і ў...Смаленску».

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што спыненне дзейнасці зямляцтва адбылося не раней вясны 1929 года і насіла, верагодна, характар прымусовай ліквідацыі. Ліквідацыя ўяўляла сабой рэакцыю мясцовых органаў улады на змены ўнутрыпалітычнага курсу СССР у дачыненні да грамадскіх арганізацый і нацыянальнага пытання, і адбылася ў выніку «чысткі» Смаленскага дзяржаўнага універсітэта вясной 1929 года.

Крыніцы

[1] Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970, с. 192.

[2] Голубовский П.В.История Смоленской земли до начала XV ст. Киев: Университет Св. Владимира, 1895, с. 86.

[3] О порядке изменения границ губернских, уездных и прочих: Декрет СНК 27 янв. 1918 г. // Собр. Узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства (СУ). 1918, № 21, с. 318.

[4] К.Н. Космачев. Из истории Октябрькой революции на Западе России и образования Белорусской ССР // Этнография славянских народов /Под ред. В.А. Шулякова/ Смоленск, 2000, с. 113.

[5] Весь Смоленск и губерния на 1925-26 год. Смоленск, 1925, с. 31.

[6] Список губерний и уездов РСФСР, ССРБ и УССР. М., 1922, с. 10.

[7] Роджер Петибридж. Смоленская губерния в 1926 году. С. 126.

[8] Весь Смоленск и губерния на 1925 — 26 год. Смоленск, 1925, с. 79.

[9] Весь Смоленск и губерния на 1925 — 26 год. Смоленск, 1925, с.107.

[10] Кабузан В.М. Русские в мире. СПб., 1996, с. 257.

[11] Попов И. Белоруссия и белорусы / 2-е изд./ Москва, 1912, с. 3.

[12] Майков П.М. Белорусский край / Составил П.М. Майков/. СПб., 1898, с. 3.

[13] Сельскохозяйственная статистика Смоленской губернии. Составлена Яковом Соловьёвым, начальником бывшего смоленского отряда уравнения государственных крестьян в денежных сборах, на оснований сведений, собранных сим отрядом. М., 1855.

[14] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Смоленская губерния / сост. Генерального штаба штабс-капитан М.Цебриков. — СПБ: типография Департамента Генерального штаба, 1862, с. 126.

[15] Живописная Россия / Под общ. ред. П.П. Семенова/ Репринт изд. 1882 г. Минск, 1994, с. 442.

[16] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XL Смоленская губерния. СПБ.: Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Под ред.Н.А. Тройницкого, 1904, с. XV.

[17] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XL Смоленская губерния. СПБ.: Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Под ред.Н.А. Тройницкого, 1904, с. XVI.

[18] Луцкевіч А.І. Барацьба за вызваленне. Вільня — Беласток, 2009, с. 164.

[19] Дз.У. Дубінін. Этнічная тэрыторыя і дзяржаўныя межы беларусаў // Актуальныя праблемы станаўлення і развіцця беларускай дзяржаўнасці. Ч. 1: Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ад старажытнасці да 1918 г. С. 145.

[20] Л.М. Козикова. Женский крестьянский костюм Смоленской губернии конца XIX — нач. XX веков (основные типы, комплексы) // Минск — Смоленск — Москва: этнография славянских народов / под ред. В.А. Шулякова/ Смоленск: СГПУ, 2000, с. 203.

[21] Расторгуев П.А. Говоры на территории Смоленщины. М., 1960, с. 21.

[22] Корсак А. Праблемы беларусізацыі ў Смаленскай губерні і Заходняй вобласці РСФСР у 1918-1938 гг. // Культура беларускага пагранічча: тэматычны зборнік навуковых прац. Кн. 6. Горкі — Брэст. 1999, с. 45.

[23] Корсак А. Беларусы на Смаленшчыне // Беларусіка. Кн.6.Ч. I. Мн., 1997, с. 307.

[24] Расторгуев П.А. Говоры на территории Смоленщины. М., 1960, с. 186.

[25] НАРБ. Ф. 6. Матэрыялы па ўзбуйненні і раяніраванні БССР. Воп 1. Спр. 346. арк.398.

[26] Казлоў Л., Цітоў А. Беларусь на сямі рубяжах. Мн., 1993, с. 50.

[27] НАРБ. Ф. 268. Цэнтральнае Бюро прафесійных саюзаў. Воп. 1. Спр. 61. арк. 35–37.

[28] Михалюк Д. Революция 1917 г. в России и белорусское национальное движение // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые взгляды. М., 2009, с. 114.

[29] Михалюк Д. Революция 1917 г. в России и белорусское национальное движение // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые взгляды. М., 2009, с. 115.

[30] Белоруская рада. 1917. № 7. — С.2.

[31] Гарэцкі, Р. Браты Гарэцкія. — Мн.: Медысонт, 2008. — С. 36.

[32] О.В. Козлов. Создание органов управления просвещением и культурой в Западном регионе России и Белоруссии в 1918 г. // Минск-Смоленск-Москва: этнография славянских народов / под ред. В.А. Шулякова. — Смоленск: СГПУ,2000, с. 117.

[33] Степанов П.С. Смоленщина после гражданской войны. 1921-1925. Смоленск, 1959, с. 154.

[34] Беларуская культурная праца на Усходзе // Вестник Народного Комиссариата просвещения ССРБ. Минск, 1921 — 1922, № 1 (3) — 3/4 (5/6), с. 19.

[35] Беларускі культурны рух на Смаленшчыне // Крывіч = Kryvic: месячнік літаратуры, культуры і грамадскага жыцця / Рэд. В. Ластоўскі. 1923, № 4, с. 51.

[36] Гарэцкі Р.Г. Браты Гарэцкія. Мн., 2008, с. 89.

[37] Корсак, А.В. Национальные меньшинства Смоленской губ. и Западной области в первое двадцатилетие советской власти: дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук: 07.00.02; 07.00.03;22.09.2000;29.11.2000/ Ин-т истории нац. акад. наук Беларуси. — Мн., 2000. — С.70;84.

[38] Корсак А.В. Национальные меньшинства Смоленской губ. и Западной области в первое двадцатилетие советской власти. (Дис. … канд. ист. наук) / Ин-т истории НАН РБ. Мн., 2000, с. 85.

[39] Год працы Смаленскага таварыства краязнаўства // «Наш край», 1921, № 6-7 (21-22), с. 110.

[40] Смоленский государственный университет им. Октябрьской революции. К пятилетию со дня основания: 1920–1925. Медицинский факультет. Смоленск. 1925, с. 192.

[41] Улашчык М.М. Краязнаўства: Нататкі пра бадзянні ў 1924–1929 гг.: З рукапіснай спадчыны. Мінск, 1999, с. 9.

[42] Крыніцкі А. Задачы студэнцтва Беларусі // «Чырвоны сцяг», 1925, № 1, с. 8.

[43] Васілеўскі Ю. Агнявая моладзь над Дняпром шырокім... // «Чырвоная змена», 1994, 1 ліст., с. 11.

[44] Гарэцкі Гаўрыла. Выбранае. Мінск, 2002, с. 44.

[45] Корсак А. Беларусы на Смаленшчыне. // Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. Ч. 1: Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 6. Мінск, 1997, с. 308.

[46] НАРБ. Ф. 268. Цэнтральнае Бюро прафесійных саюзаў. Воп. 1. Спр. 61. арк. 7.

[47] НАРБ. Ф. 268. Воп. 1. Спр. 61. арк. 25.

[48] НАРБ. Ф. 268. Воп. 1. Спр. 61, арк. 26.

[49] Судьбы национальных меншинств на Смоленщине 1918–1938 гг. Документы и материалы / Государственный архив Смоленской области (ГАСО), Центр документации новейшей истории Смоленской области. ЦДНИСО, 1994 // Интернет.

[50] Успенский Г. Виленский университет «Стефана Батория» и Белорусский государственный университет // Голос пролетарского студенчества. 1924. № 1. С. 8.

[51] НАРБ. Ф. 268. Воп. 1. Спр. 61, арк. 26-37.

[52] Высшая школа СССР за 50 лет (1917–1967 гг.) /под ред. В.П. Елютина. М., 1967, с. 24.

[53] Сафразьян, Н. Л. Становление марксистско-ленинского гуманитарного образования в Московском университете (октябрь 1917–1925). М., 1987, с. 96.

[54] Fainsod, Merle. Smolensk under Soviet rule / M. Fainsod. — N.Y.: Vintage books, 1958. — P.355.

[55] НАРБ. Ф. 268. Воп. 1. Спр. 61. арк. 26-27.

[56] Судьбы национальных меншинств на Смоленщине 1918–1938 гг. Документы и материалы. Смоленск: ЦДНИСО, 1994.

[57] Корсак А. Праблемы беларусізацыі ў Смаленскай губерні і Заходняй вобласці РСФСР у 1918–1938 гг. // Культура беларускага пагранічча: тэматычны зборнік навуковых прац. Кн. 6. Горкі — Брэст, 1999, с. 45.

[58] Судьбы национальных меншинств на Смоленщине 1918–1938 гг. Документы и материалы.

[59] НАРБ. Ф. 268. Воп. 1. Спр. 88. арк. 22.

[60] НАРБ. Ф. 268. Воп. 1. Спр. 61. арк. 32.

[61] Васілеўскі Ю. Агнявая моладзь над Дняпром шырокім... // Чырвоная змена. 1994. 1 ліст. С. 11.

[62] НАРБ. Ф. 268. Воп. 1. Спр. 88. арк. 3.

[63] Смоленск социалистический. Очерки / под ред. Г.Т. Рябкова/. Смоленск, 1958. С. 129.

[64] Башмачнікаў, В. Вынікі і задачы (Пасля V канферэнцыі пралетарскага студэнцтва Беларусі). // «Шлях студэнцтва», 1927/28, № 4–5, с. 3.

[65] Судьбы национальных меншинств на Смоленщине 1918–1938 гг. Документы и материалы.

[66] Біруля А. Хэмізацыя і хэмія ў праграмах прафтэхшкол. // «Асвета», 1929, № 11–12, с. 83–88.

[67] Агейчык. Педагагічны практыкум у вопытна-практыкавальнай і масавай сельскай школе // «Асвета», 1929, № 8, с. 67–69.

[68] НАРБ. Ф. 268. Воп. 1. Спр. 61. арк. 32 адв.

[69] НАРБ. Ф.268. Воп. 1. Спр. 88. арк. 34.

[70] Иванов А.Е. Студенчество России конца XIX — нач. XX в.: Социально-историческая судьба. М., 1999, с. 292.

[71] Соколов М.Н. Студенчество высшей школы Беларуси 20-х гг. XX века (Аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. Навук). Мінск, 2002, с. 15.

[72] Смоленский медицинский институт (1920-1967 гг.). Исторический очерк. Смоленск, 1967, с. 25.

[73] Рябченко О. Л. Очерки из жизни Харьковского студенчества (1920-е годы). // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза.1920 — 1950-е годы). // Материалы (…) конференции/ Харьков, 2004, с. 279.

[74, 75] Смоленский государственный университет им. Октябрьской революции. К 5-летию со дня основания: 1920–1925. Медицинский факультет. Смоленск, 1925, с. 79-80.

[76] НАРБ. Ф. 268. Воп. 1. Спр. 61. арк. 10.

[77] Гесь А. Цэнтральнае Бюро Пралетарскага Студэнцтва. // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Том 6, кн. 2, с. 117.

[78] НАРБ. Ф. 6. Матэрыялы па ўзбуйненні і раяніраванні БССР. Воп 1. Спр. 346. арк. 24.

[79] Гарэцкі М. Кіпарысы // Полымя. 1993. № 2. С. 73.

[80] Чорнабаеў. Першы з'езд беларускіх асветнікаў у РСФСР // Працаўнік асветы. 1928. № 10, с. 5.

[81] НАРБ. Ф. 268. Воп. 1. Спр. 88. арк. 154.

[82] ВЦСПС: студенческие профсоюзные организации 1927-1929. Отчёт ЦБ Пролетстуда ВЦСПС III Всесоюзному съезду пролетарского студенчества. М., 1929. — С.5.

[83] Олесич Н. Я. Господин студент Императорского Санкт-Петербурского университета. СПБ., 1998, с. 68.

[84] Fainsod Merle. Smolensk under Soviet rule. N.Y.: Vintage books, 1958. — p.346.

[85] Дети и молодёжь Смоленщины: 1920–1930-е гг.: Сборник документов / Под ред. Е. В. Кодина/. Смоленск, 2006, с. 114.

[86] Кодин Е.В. «Смоленский архив» и американская советология. Смоленск, 1998, с. 142.

[87] История кафедры дерматовенерологии СГМА / Смоленская государственная медицинская академия. Смоленск, 1998–2008. // Интернет

[88] Культурна-бытавыя і матэрыяльныя ўмовы жыцця студэнцтва ў Савецкай Беларусі // «Беларуская крыніца», 1935, № 11, с. 4.

[89] Маракоў Л. Рэпрасаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі, 1794-1991: Энцыклапедычны даведнік. Том 3. Кн. 1. Абакановіч — Кучынская. Мінск, 2004, с. 494.

[90] Маракоў Л. Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. Том IV. Рэпрэсаваныя настаўнікі. Кн. 1. Абметка — Мяшальскі. Мінск, 2007, с. 21.

[91] Маракоў Л. Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. Том IV. Рэпрэсаваныя настаўнікі. Кн. 1. Абметка — Мяшальскі. Мінск, 2007, с. 281.

БЕЛАРУСКІ КУЛЬТУРНА-АСВЕТНІЦКІ РУХ НА СМАЛЕНШЧЫНЕ (1920–30-я гг.)

Пётр Раманенка

У 1920-30-я гг. на тэрыторыі Смаленскай губерні, а потым і Заходняй вобласці РСФСР значная колькасць насельніцтва належала да беларускамоўнай меншасці. У беларуска-вялікарускай этнакантактнай зоне праходзілі нацыянальныя працэсы, якія адлюстроўваліся ў этнічнай самаідэнтыфікацыі мясцовага беларускага насельніцтва. Змена элементаў традыцыйна-бытавой культуры, а таксама моўная асіміляцыя, якая заключалася ў непрэстыжнасці беларускіх гаворак і паступовай страце сялянамі беларускіх моўных кампанентаў, закранулі шырокія колы вясковай грамады [1, с.186].

Аднак, нягледзячы на агульную тэндэнцыю, назіралася і выключэнні. Да прыкладу, калі ў 1924 годзе адбылося першае ўзбуйненне БССР, вяскоўцы, што былі прыпісаны да РСФСР, але лічылі сябе беларусамі, адсылалі прашэнні ў беларускі ЦВК аб далучэнні сваіх вёсак да Беларусі. Жыхары вёсак Вялікі Рай, Малы Рай і Свірыдаўка Бахоцкай воласці пісалі:

> «…Собравшись сего числа (1924 г., марта 30 дня) на общий сход и обсудив вопрос о присоединении нас к Великороссии, решили: ввиду того, что мы искони принадлежали к нации белорусов, каковыми были наши прадеды, отцы и деды…Узнав, что наши деревни отходят к Смоленскому уезду, следовательно к Великороссии, в нас пробудились национальные чувства — жажда присоединения к родному краю, в котором мы родились и желаем умереть, защищая наше национальное право» [2, арк. 398].

Наяўнасць на Смаленшчыне вялізных масіваў беларускамоўнай меншасці, хоць і ў масе сваёй з неакрэсленай самасвядомасцю, вымушала мясцовыя савецкія органы, якія адказвалі за асвету і культурную працу, неяк рэагаваць. Рабілася гэта, улічваючы ўсеагульную разруху і традыцыйны погляд на беларусаў як адгалінаванне «русского племени», вельмі неахвотна.

Так, у 1921 — 1922 г. нацыянальная праца на Смаленшчыне праводзілася слаба, «бо на ўсёй тэрыторыі дадзенага рэгіёна не былі арганізваны беларускія аддзелы». Па інфармацыі беларускага Наркамата асветы, ў рэгіёне функцыянавалі толькі хоры, гурткі і тэатральныя трупы аматараў [3, с.19].

Гледзячы на гэта, у 1921 годзе па ініцыятыве ўрада БССР пры Смаленскім губернскім аддзеле народнай адукацыі была заснавана Беларуская секцыя ў складзе трох членаў і двух кандыдатаў. Яна працавала ў губерні з перапынкамі ў 1922–23 і 1925–27 гг., непасрэдна падначальвалася Беларускаму цэнтральнаму бюро пры народным камісарыяце асветы РСФСР і Саўнаркаму пры Смаленскім губернскім аддзеле народнай адукацыі, займаючыся арганізацыяй на тэрыторыі Смаленскай губерні нацыянальных школ, клубаў, іншых культурна-асветных устаноў для беларускага насельніцтва.

Так, у 1923 г. часопіс «Крывіч», рэдактарам якога быў В. Ластоўскі, сведчыў: у канцы жніўня і ў пачатку верасня ў Смаленскай губернскай цэнтральнай

бібліятэцы адбылася выстава беларускага руху — тых кніг і часопісаў, якія, з вялікімі цяжкасцямі былі сабраны Беларускай губернскай секцыяй. Выстава дала смалянам шмат цікавага, бо большая частка іх нават не ведала, што ў беларусаў ёсць свае кніжкі:

«Пасля выстаўкі аб'явілася шмат жадаючых пачытаць што-небудзь беларускае, асабліва гэта прыметна сярод моладзі» [4, с.51].

Але ключавым пытаннем для беларускай меншасці становіцца ў першую чаргу пытанне школьнай адукацыі на роднай мове. У ліпені 1923 г. у Смаленску была сабраная міжведамасная нарада, на якой абмяркоўвалася праблема беларусізацыі губерні ў цэлым і беларускага школьніцтва ў прыватнасці. Удзельнікамі мерапрыемства было выказана пажаданне аб стварэнні у губерні беларускага школьніцтва, але з улікам згоды на тое самога насельніцтва.

Беларусізацыя школы пачалася фактычна ў 1926/27 вучэбным годзе, а ўжо праз год беларускіх школ першай ступені ў губерні было 36, павышаных — 4. У 1929 г. было адкрыта беларускае аддзяленне пры Собалева-Вараб'ёўскім педтэхнікуме, а таксама было вырашана пытанне аб арганізацыі педухіла ў Руднянскай беларускай дзевяцігодцы. У 1932 г. у апошняй на школьным, дашкольным і падрыхтоўчым аддзяленнях навучалася 143 асобы. Беларускае аддзяленне працавала і пры Клінцоўскай Саўпартшколе, а таксама Смаленскім педрабфаку[5, с. 70, 84].

Рэальнае становішча беларускамоўнай адукцыі не было лёгкім. Вельмі часта настаўнікі беларускіх школ не мелі педагагічнай адукацыі і, больш за тое, не валодалі літаратурнай беларускай мовай. Слабая матэрыяльна-тэхнічная база, адсутнасць сродкаў і частыя пратэсты сялян супраць беларускай школы адмоўна ўплывалі на нацыянальнае асветніцтва ў краі.

Таму ў 1934 г. пачынаецца наступ на беларускую школу і перад самым пачаткам заняткаў

«…ввиду того, что ряд белорусских школ (…) фактически работает на русском языке, вследствие отсутствия базы для их коренизации, и, учитывая требования населения, на русский язык переводятся некоторые школы Невельского, Рудненского и Гордеевского районов» [5, с. 85].

Апошнія беларускія школы на Смаленшчыне былі ліквідаваны ў 1938 годзе, азначаючы тым самым канец беларускага школьніцтва гэтай тэрытарыяльнай адзінкі Расіі.

***

Краязнаўчы рух — яшчэ адна форма беларускай культурна-асветнай працы на Смаленшчыны. 19 сакавіка 1926 г. па ініцыятыве невялікай групы зацікаўленых асобаў у Смаленску быў зацверджаны Статут Смаленскага таварыства краязнаўства.

Маладое таварыства, якое спачатку не мела ані сродкаў, ані ўласнага памяшкання, распачала актыўную працу сярод студэнцтва, вучнёўскай моладзі, настаўніцтва і энтузіястаў. У 1927 г. аддзяленні таварыства дзейнічалі ў Вязьме, Сычоўцы і Дарагабужы, былі ўтвораны ініцыятыўныя групы па стварэнні філіяў арганізацыі ў Ельні і Рослаўле [6, с. 110]. Таварыства вяло пера-

піску з Цэнтральным бюро краязнаўства РСФСР, рэгулярна дасылала свае допісы ў газету «Наш край», актыўна супрацоўнічала з Інстытутатам Беларускай Культуры і Цэнтральным бюро краязнаўства пры ім, метадычным бюро ГубАНА і іншымі інстытуцыямі.

Навукова-даследчая дзейнасць арганізацыі выяўлялася ў наступных галінах: прыродазнаўчай, эканамічнай, гістарычнай, археалагічнай і этнаграфічнай. Так, вядомы беларускі археолаг А.Н. Ляўданскі разам з В. Тарасенкам і Г. Парфёнавым абследавалі гарадзішчы і курганы; у галіне этнаграфіі і фальклярыстыкі плённа працавалі В. Дзьмітраў і А. Палашэнкаў. У прыродазнаўчай галіне А.В. Цьвятковым, В. Даўгашовым, В.В. Дабравольскім і іншымі вялося збіранне матэрыялаў па флоры і фаўне.

Сябры Таварыства падтрымлівалі і так званае Беларускае студэнцкае зямляцтва, якое дзейнічала на Смаленшчыне прыкладна да 1929 г.

***

Наяўнасць шматлікага беларускага студэнцтва ў Смаленску прывяла да таго, што ўжо ў 1922 годзе тут былі заснаваны першыя нацыянальныя гурткі. Падставай гуртавання смаленскай моладзі служыла цікавасць да гісторыі і культуры Беларусі.

Палітыка «карэнізацыі», а таксама актыўная пазіцыя Беларускай секцыі мясцовага ГубАНА спрыялі рэгістрацыі Беларускага зямляцтва ў 1924 годзе [7, с. 11]. Маладзёжная арганізацыя адразу занялася навучальнай і навуковай дзейнасцю. Каб змякчыць навучальную адарванасць ад БССР, выбарнае праўленне зямляцтва разам з Беларускай секцыяй пачало забяспечваць студэнтаў беларускімі падручнікамі і дапаможнікамі.

Першапачаткова зямляцтва ставіла перад сабой наступныя мэты: падтрымліваць сувязі членаў арганізацыі з Беларуссю, абслугоўваць беларускае студэнцтва ў культурным плане, аказваць дапамогу беларусізацыі на тэрыторыі Смаленшчыны.

Культурная праца з'яўлялася галоўным відам дзейнасці арганізацыі, раскрываючы яе нацыянальны характар. Яна заключалася ў працы гурткоў беларусазнаўства, струнным, драматычным і харавым, якія аб'ядноўвалі як студэнтаў СДУ, так і навучэнцаў смаленскіх тэхнікумаў. Смаленскія студэнты займаліся распаўсюджваннем беларускага перыядычнага друку, аказвалі шэфскую дапамогу беларускім школам губерні, спрыялі паляпшэнню студэнцкага быта беларусаў, што ўказвае на нацыянальную арыентаванасць арганізацыі.

Аб'яднанне смаленскага студэнцтва адбывалася як на падставе месца нараджэння, так і па нацыянальным прызнаку, што статутам зямляцтва не было прадугледжана. Так, у 1926–27 навучальным годзе студэнты СДУ — члены Беларускага студэнцкага зямляцтва — былі ураджэнцамі наступных частак Беларусі: Калінінская акруга — 15, Аршанская акруга — 13, Віцебская акруга — 12, Гомельская акруга — 6, Смаленская губерня — 6 чалавек, Гродзенская губерня — 5, Магілёўская акруга — 4, Барысаўская акруга — 3. Віленская губерня, Слуцк, Дуброўна, Горкі, Мінск і Кубана-Чарнігаўская вобласць мелі па 1 прадстаўніку [8, арк. 26].

У смаленскае зямляцтва акрамя беларусаў прымаліся яўрэі, а таксама прадстаўнікі іншых нацыянальнасцяў, у выпадку, калі яны былі ўраджэнцамі Бе-

ларусі. Галоўным чынам членамі зямляцтва былі студэнты, прыехаўшыя з Усходняй Беларусі ў Смаленск на вучобу. Адносна распаўсюджаная сярод жыхароў Смаленшчыны беларуская самасвядомасць паўплывала на тое, што сярод членаў зямляцтва значную групу складалі ўраджэнцы Смаленскай губерні, якія таксама прымаліся ў арганізацыю. Асобную групу членаў зямляцтва складалі студэнты з Заходняй Беларусі, якія былі пераважна палітычнымі і сацыяльнымі эмігрантамі.

Спыненне дзейнасці зямляцтва адбылося не раней вясны 1929 года і насіла, хутчэй за ўсё, характар прымусовай ліквідацыі. Ліквідацыя ўяўляла сабой рэакцыю мясцовых органаў улады на змены ўнутрыпалітычнага курсу СССР у дачыненні да грамадскіх арганізацый і нацыянальнага пытання, і адбылася ў выніку «чысткі» Смаленскага дзяржаўнага універсітэта вясной 1929 года.

Тады ж прыкладна знікае і Смаленскае таварыства краязнаўства, члены якога будуць неўзабаве рэпрасаваныя.

Наўрад ці выпадае спадзявацца на тое, што беларускі культурна-асветны рух працягваў існаваць на Смаленшчыне хоць і ў пасіўным стане пасля 1931 года, бо ўзмацніўшыся ўціск і новая хваля арыштаў практычна не давала такіх шанцаў. У 1931 г. на старонках віленскай «Беларускай крыніцы» быў апублікаваны «пратэст Беларускага нацыянальнага камітэту ў Вільні ў справе пераследу камуністычнай уладай беларускага народу ў Усходняй Беларусі». Прадстаўнікі БНК сцвярджалі, што «… гэтакі пераслед працаўнікоў на ніве беларускай культуры мае месца не толькі ў Мінску, … але і ў…Смаленску».

Беларускі рух на тэрыторыі Смаленшчыны, распачаты ў пачатку 1920-х гг. і ўвасабляўшыся ў дзейнасці Беларускай секцыі, Смаленскага таварыства краязнаўства, Беларускага зямляцтва студэнтаў і сістэмы школьнай асветы, быў згорнуты напрацягу 1930-х гг. у выніку новай унутранай палітыкі Савецкай краіны.

Літаратура

1. Расторгуев П. А. Говоры на территории Смоленщины. М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 207 с.

2. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Ф. 6. Матэрыялы па ўзбуйненні і раяніраванні БССР. Воп 1. Спр. 346.

3. Беларуская культурная праца на Усходзе // Вестник Народного Комиссариата просвещения ССРБ. Мн., 1921–1922, № 1 (3).

4. Беларускі культурны рух на Смаленшчыне // «Крывіч»: месячнік літаратуры, культуры і грамадскага жыцця. 1923, № 4.

5. Корсак А.В. Национальные меньшинства Смоленской губ. и Западной области в первое двадцатилетие советской власти: дис. (…) уч. степ. канд. ист. наук / Ин-т истории НАН Беларуси/ Мн., 2000.

6. Год працы Смаленскага таварыства краязнаўства // «Наш край», 1921, № 6-7 (21-22).

7. Васілеўскі, Ю. Агнявая моладзь над Дняпром шырокім… // «Чырвоная змена», 1994, 1 ліст.

8. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Ф. 268. Цэнтральнае Бюро прафесійных саюзаў. Воп. 1. Спр. 61.

АБ АСАБЛІВАСЦЯХ ЮРАЎСКІХ ЗВЫЧАЯЎ І АБРАДАЎ ЖЫХАРОЎ СМАЛЕНШЧЫНЫ (на матэрыялах канца XIX — пачатку XX ст.)

Анатоль Літвіновіч *(Менск)*

Прагортваючы польскі этнаграфічны часопіс «Люд» («Lud» — «Народ»), я асаблівую ўвагу звярнуў на працу Баляслава Брэжгі «Жывёлы ў вераваннях беларусаў Смаленскай губерні» [14]. Работа ўяўляе цікавасць для беларускай фальклярыстыкі і этнаграфіі ў асноўным дзякуючы свайму фактычнаму матэрыялу. Хто ж такі Баляслаў Брэжга, і чаму яго работы маюць у сваёй большасці навуковае значэнне для сучаснай беларускай навукі?

Баляслаў Брэжга нарадзіўся у 1887 г. пад Рэжыцай (Рэзекне) былой Віцебскай губерні (І). Ён з'яўляецца латышскім і беларускім археолагам, гісторыкам, археографам, філолагам. Доктар гісторыі (1933 г.). Скончыў Віцебскую гімназію (1910 г.), Маскоўскі археалагічны інстытут (1916 г.). З 1918 г. ён быў загадчыкам Віцебскага аддзялення гэтага інстытута, з 1922 г. працаваў у Віцебскім губернскім архіве, з 1925 г. — у Латвіі.

Даследаваў гістарычныя сувязі беларусаў і літоўцаў, гісторыю паўстання 1863–1864 гг. на тэрыторыі Віцебшчыны, вывучаўполацкія летапісы («Адносіны палачан і латышоў у VIII–XIII стст.» (1926 г.). «Замкі Віцебшчыны» (1933 г.), «Нарысы па гісторыі сялянскіх рухаў у Латгаліі 1577–1907» (1956 г.). Брэжга складаў бібліяграфію па гісторыі Беларусі, збіраў матэрыял для параўнальнага аналізу беларускай мовы і латгальскага дыялекту, у Латвійскім універсітэце чытаў курс старажытнага беларускага пісьменства [9]. Памёр Б.Р. Брэжга ў 1957 г.

Гэты латышскі вучоны мае некалькі прац па традыцыйнай культуры беларусаў. Так, адзін артыкул быў прысвечаны Смаленшчыне (ІІ). І гэта праца — адна з найбольш ці ка вых і каштоўных для нас. У ёй адлюстраваны ў асноўным юраўскія звычаі і абрады нашых продкаў. Матэрыялы для гэтага артыкула былі перададзены Р.Б. Брэжгу вядомым даследчыкам Смаленшчыны Уладзімірам Дабравольскім. Данная праца Брэжгам была прачытана ў студзені 1926 г. на пасяджэнні Інстытута антрапалагічных навук Варшаўскага навуковага таварыства ўжо пасля смерці Дабравольскага. Дарэчы, яна не была згадана ў даследаваннях беларускіх вучоных, прысвечаных Юр'ю, юраўскай абраднасці беларусаў [2, с. 487–489; 4, с. 174–187; 5, с. 211–217; 8, с. 419–420; 10, с. 89–96; 11, с. 101–108; 12, с. 124–128; 13, с. 126–134]. Таму важна яе ўвесці ў сучасны навуковы кантэкст.

Трэба падкрэсліць, што вучоны, дзякуючы старанням У. Дабравольскага, прыводзіць частковую пашпартызацыю, указваючы, напрыклад, з якой вёскі, павета паходзіць той ці іншы забабон, звычай, абрад. Неабходна, зазначыць, што, бадай, усе матэрыялы, якія засталіся яму ад У. Дабравольскага, Брэжга, па ўсёй верагоднасці, без зменаў змясціў у даным артыкуле. На карысць гэтага, з аднаго боку, сведчыць той факт, што некаторыя думкі і высновы Дабравольскага выглядзяць незавершанымі і фрагментарнымі. З другога, матэрыялы,

якія дасталіся Брэжгу ад Дабравольскага, вылучаюцца добрым веданнем звычаяў і абрадаў ды і наогул духоўнай культуры жыхароў Смаленшчыны. А іх дасканаламог ведаць толькі ўраджэнец Смаленскага краю.

Артыкул латышскага даследчыка такім чынам называецца «Жывёлы ў вераваннях беларусаў Смаленскай губерні», у якім для нас найбольш цікавай з'яўляецца тая частка, якая прысвечана юраўскім звычаям і абрадам беларусаў Смаленскага краю.

Звернем ўвагу на тыя звычаі і абрады, якія мне не давялося сустрэць у іншых публікацыях. З'яўленне цяляці на Смаленшчыне, адзначаецца ў публікацыі, — ёсць важная падзея ў сялянскай гаспадарцы. У залежнасці ад таго, у які дзень з'яўляецца на свет цяля, піша Брэжга, гаспадыня на Смаленшчыне давала яму адпаведнае імя: пятроўка, серадоўка і інш (III).

Далей Брэжга ўказвае на адзін звычай, распаўсюджаны ў некаторых мясцовасцях Смаленшчыны і пра які нам больш нідзе не давялося прачытаць. Магчыма, ён на беларускай этнічнай тэрыторыі або на ўсходняй славяншчыне больш нідзе не сустракаўся. Калі ацеліцца «первасцінка» (карова, якая першы раз ацялілася), то ёй аказваюць ўсякія знакі ўвагі, кладуць на рогі «мяшочак» («worek») — фату, што нагадвае ўбор маладой замужняй жанчыны [14, с. 54]. Яна носіць гэты «убор», пакуль не згубіць.

У публікацыі заўважаецца, што найбольш важныя культавыя дзеянні праводзяцца менавіта ў хаце ў адносінах да каровы, якая першы раз ацялілася. Тут, у хаце, гаспадыні гатовяць кашу, а таксама «малозіва», кладуць іх на сене. Гаспадыня бярэ вечка ад кадкі, на гэтым вечку, на сене, яна прыносіць «малозіва», якое ўрачыста ставіць на стол [14, с. 54]. Затым усё сямейства моліцца і спажывае «малозіва»з кашай. Гаршчок з-пад кашы, падобна як падчас радзін (хрэсьбін) урачыста разбіваецца.

Важна падкрэсліць, што вобраз кароўкі (ялаўкі) сустракаецца ў смалян і ў вясельным абрадзе. Напрыклад, «пра піццё ялаўкі», то бок разразанне і кіданне вясельнай булкі характэрна апошняму адданню нарачонай на вечары. У гэты момант сваты з боку жаніха кажуць: «Аддайце кароўку, аддайце ж і пастронак». Пасля таго, як яны забяруць нявесту, дамагаюцца булкі, званай «ялаўкай», «кароўкай» [14, с. 54]. Гэтая булка, падкрэсліваецца ў публікацыі, грае вя лікую ролю ў вясельных абрадах. Цікава, што невялікі піражок, спечаны з таго самага, што і «ялаўка» цеста, называецца «пастушком». У час правядзення абрадаў мужчыны стараюцца выкрасці для кабет менавіта гэты піражок.

На Смаленшчыне як і ў іншых месцах усходняй славяншчыны вельмі ўрачыста адбываўся выган кароў на пашу ў дзень св. Юрыя, хаця меліся і свае рэгіянальныя асаб лівасці. У гэты час у кожнай хаце перад выганам свойскай рагатай жывёлы гаспадар і гаспадыня запальваюць перад абразамі свечкі, пасвенчаныя ў перадвелікодны тыдзень. Затым накрывалі стол чыстым абрусам, клалі на яго белы, акруглы буханак хлеба, ставілі напоўненую соллю сальніцу і маліліся. Затым гаспадар браў ікону св. Юрыя і свечкі, а гаспадыня ж хлеб і соль і пачыналі рабіць абход свойскай жывёлы, кажучы: «Святой Ягорый, батюшка, здаём на рукі табе сваю скатінку і просім тябе, сахрані яё ад зверя лютыга, ад чаловека ліхова».

Як і ў іншых мясцінах усходняга славянства, потым клалі пад уязную браму на зямлі замок і ключ і гаварылі: «Штоб пасць ваўчыная так крепко запіралась, як замок на ключ запіраіцца». Над брамай ставілі ікону і выганялі жывёлу на вуліцу. Пастух зноў абходзіў увесь статак з іконай св. Мікалая — цудатворца, кажучы: «Святой Нікола, батюшка, здаю табе на парукі усё стадо і прашу тябе, сохрані яго ад зверя лютыга» [55, с. 55]. Па гэтай малітве ўсе выганялі скаціну на поле, трымаючы ў руках галінкі вярбы. Гаспадыні давалі пастуху і пастушкам саланіну і яйкі, з якіх яны павінны прыгатаваць у полі яешню.

Дабравольскі запісаў рытуал, які выкарыстоўваўся дзеля засцярогі статку ад памроку, сурокаў і дзікіх звяроў. Калі ж яешня ўжо гатовая, пастух вызначае, хто з пастушкоў будзе зайцам, а хто — сляпым, каторы — кульгавым, хто — замком, а каторы — калодай. Пастух расстаўляе ўсіх іх вакол статка, бярэ прыгатаваную яешню, ідзе з ёй, пытаючыся перш за ўсё ў зайца:

«Заяц, заяц, горька лі осіна?»
Ён адказвае: «горька».
— «Дай Бох, штоб і наша скатінка для зверя была горька».
Потым пастух пытае ў сляпца:
«Сляпэй, сляпэй, ці відіш ты?»
Сляпы адказвае: «Ня віжу».
— «Дай Бох, штоб і наша скатінка ні відала звярінка».

Потым чарга даходзіць да кульгавага, замка і калоды. Усе яны адказваюць на пытанні пастуха, адпаведна і пастух, ужываючы словазлучэнне «Дай Бох», выказвае па сутнасці замоўныя словы, формулы.

Такім чынам пастух, як і ў некаторых іншых месцах славянскага свету, абходзіць статак тры разы. Затым усе, хто браў у дзел у цырымоніі, сядаюць і спажываюць яешню.

У хуткім часе потым, самым вечарам, пастухі прыганяюць кароў у вёску дадому. Яшчэ адна асаблівасць Смаленшчыны: праз пэўны час па прыгоне кароў дамоў пачынаюцца танцы, як на радаўніцу.

Амаль кожны павет Смаленскай губерні, падкрэслівае аўтар, мае свае характарыстычныя рысы.

У Парэцкім павеце, напрыклад, як і ў шэрагу месцаў Усходняй Славіі пры першым выгане кароў у поле абходзяць жывёл з абразам у хлеве, у варотах хлева кладуць пояс, брытву, сякеру, калодку і касу, і абавязкова самы выганяюць жывёлу ў поле.

Увагу трэба звярнуць яшчэ на наступны звычай. Выгнаўшы жывёлу ў поле, кожная кабета кідае ў тое месца, адкуль яна выгнала свойскую рагатую жывёлу, вербныя галінкі, якімі яе (жывёлу) паганяла і пачынала праз іх скакаць (ад 3-х да 5-ці разоў), прытым старалася як мага вышэй падскочыць. Звычай скакання праз вербінкі сяляне тлумачылі па-рознаму. Адны казалі, піша Брэжга, што так рабілі, каб скаціна заўсёды скакала, то бок заўсёды была здаровая і вясёлая. Іншыя ж казалі, што скаканне адбывалася з мэтай выклікання лепшага ўраджаю на лён. Рацыю, аднак, мелі першыя. Гэты звычай асноўваўся на сімільнай, або ініцыяльнай, магіі: праз падобнае выклікаласяжаданае.

Трэба адзначыць, што юраўскія звычаі і абрады Смаленшчыны надзвычай багатыя. У некаторых іншых мясцовасцях Смаленскага краю ў дзень св. Юрыя прадстаўніцы жаночага полу рабілі так: кабеты ў полі пілі гарэлку, адна ў другой зрывалі з галавы хустку, цягалі адна другую за валасы, паўтараючы: «каб гаспадар меў жыта буйнае і густое, як валасы» [14, с. 57].

На Смаленшчыне, як і ў іншых месцах Беларусі і Расіі, верылі што калі рана выгнаць жывёлу ў поле, то яна трапляе пад апеку св. Юрыя, які, паводле народных вераванняў, ў гэты дзень з самай раніцы аб'язджае палі і якую жывёлу там ўбачыць, то тая будзе захавана цягам цэлага лета ад хвароб і дзікіх звяроў.

Можна ўказаць яшчэ пра адзін звычай, які, праўда, панаваў у час Юр'я на Ельніншчыне Смаленскага краю. Тут гаспадыні, сцвярджаецца ў публікацыі, у дзень св. Юрыя выганяюць буйную рагатую жывёлу ў поле. Адна з іх нясе хлеб, соль і абраз св. Юрыя. Жывёл зганяюць у кола і не дазваляюць ім разыходзіцца. Кожная жанчына трымае ў руках вербную галінку, пасвенчаную ў Вербніцу, а таксама крапіла, якім святар крапіў іх хату пры здзяйсненні набажэнства ў Страсны Тыдзень. Калі жывёла збярэцца ў кола, прысутныя пачынаюць маліцца, просячы св. Юрыя ўзяць яе пад сваю апеку. Потым пастух з некалькімі хлопцамі абходзіць статак тры разы з абразам і соллю [14, с. 58]. Памаліўшыся яшчэ раз, пастух выганяе свой статак, кожная з кабет ідзе на ўласнае поле, дзе ўтыркае ў зямлю вербіну і крапіла, каб жыта было, па народных уяўленнях, густое і высокае.

Усе гаспадары, гаспадыні і пастухі збіраюцца і моляцца перад абразам, узятым кім-небудзь з гаспадароў. Затым па стухі становяцца вакол статку, а ўсе астатнія, гаспадары і га спадыні, абходзяць з абразам увесь статак. Вакол гэтага цы ры маніялу яны затрымліваюцца чатыры разы, і пры кож ным затрымліванні стралец, які стаіць недалёка, страляе з ружжа [14, с. 58]. От апошняе акалічнасць наводзіць на пытанне: адкуль у шэрагу мясцінах паўночнай часткі Беларусі [11, с. 104], а таксама ў пэўных месцах Смаленшчыны (не зусім ясна сказана, дзе гэта зафіксавана) узяўся такі звычай: стральба з ружжа?

Па-першае, ён мог з'явіцца ў паўночнай частцы Беларусі, а таксама на Смаленшчыне самастойна (незалежна ад існавання яго ў іншых народаў), бо служыў для адпужвання дзікіх звяроў ад свойскіх жывёл.

Па-другое, такі звычай мог узнікнуць, напрыклад, у смалян і пад уплывам скандынаўскага (шведскага) субстрату (IV). Праўда, падобнае дапушчэнне малаверагодна.

Па-трэцяе, гэтая культурная з'ява на Юр'е магла распаўсюдзіцца на Беларусі (асабліва паўночнай яе частцы) і пад уплывам перасяленцаў з краін германскай моўнай сям'і (Германія, Скандынавія V), Усходняй і Паўднёва-Усходняй Балтыі (Лівонія, Прускае Каралеўства), якія ў 11–19 ст. пражывалі не толькі ў беларускіх гарадах і мястэчках, але і сельскай мясцовасці.

Такім чынам, Дабравольскі, бадай, як ніякі іншы даследчык канца XIX — пачатку XX ст. дасканала вывучыў традыцыйную духоўную культуру беларусаў Смаленшчыны. Добра ён вывучыў і аналагічную культуру рускіх гэтай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі. Яго працы не страцілі сваёй навуковай каштоўнасці да нашага часу. Уладзімір Дабравольскі добра ведаў мову жы-

хароў Смаленскага краю. Брэжга, змясціўшы ў сваёй працы матэрыялы У. Дабравольскага, значна узбагаціў наша ўяўленне пра юраўскія звычаі і абрады смалянаў, у тым ліку беларусаў увогуле.

Каментарыі

I. Баляслаў Брэжга, магчыма, меў пэўныя дачыненні да беларусаў, бо нарадзіўся ў той частцы Латвіі (Рэжыцкі павет), дзе з даўніх часоў жылі беларусы. Ён добра ведаў мову нашых продкаў.

II. Для У. Дабравольскага не было сакрэтам тое, што ў сярэдняй і заходняй частках Смаленшчыны ў другой палове XIX — пачатку XX ст. жылі беларусы. Насельніцтву гэтага краю ў XI–XX стст. давялося перажыць шмат войнаў, няшчасцяў, бедстваў. Жыхары Смаленскага і Полацкага княстваў, нягледзячы на іх аднолькавае этнічнае паходжанне (з'яўляліся патомкамі славян і балтаў, адносіліся да племяннога саюза крывічы), часам варагавалі паміж сабой. Адбілася на іх этнічнай самасвядомасці і тое, што Смаленшчына па сутнасці была памежнай зонай паміж ВКЛ, Рэччу Паспалітай, з аднаго боку, і Вялікім княствам Маскоўскім, Расійскай імперыяй, з другога. Адыграла сваю ролю і тое, што царква, адукацыйная сістэма, армія і іншыя дзяржаўныя структуры функцыянавалі ў апошнія некалькі стагоддзяў на рускай мове. Доўгае пражыванне ў складзе Расіі моцна паўплывала на этнічнае самаўсведамленне смалянаў.

Праўда, у XIX — пачатку XX ст. беларускія (Я. Карскі і інш.) і шэраг добрасумленных расійскіх даследчыкаў (М. Цэбрыкаў, С. Максімаў і інш.) Смаленшчыну, у асаблівасці яе сярэднюю і заходнюю часткі, адносілі да беларускай этнічнай тэрыторыі. Глядзі: [7, с. 428–472]. Карскі, напрыклад, сцвярджаў: «… большая часть губернии населена белорусским племенем и лишь четыре восточные уезда (Юхновский, Вяземский, Сычевский и Гжатский) принадлежат южновеликорусскому наречию [6, с. 43]. Заўважым, большасць патомкаў беларусаў, пра культуру якіх пісалі Брэжга і У. Дабравольскі, у цяперашні час адносіць сябе да рускіх.

III. На конт мянушак аўтар сказаў бегла. На Смаленшчыне давалі каровам мянушкі не толькі ў гонар дня свайго нараджэння, але і па іншых прыкметах, асабліва часта па масці жывёлы. На Беларусі, напрыклад, былі вядомыя такія мянушкі, як Белка, Зорка, Красуля, Лыса, Лыска, Лысуха, Маліна, Малінка, Рабава, Рабіна, Рабінка, Рабка, Рабушка, Пяструха, Пяструшка, Пасцілка, Рамашка, Чарнава, Чарнуха...

IV. Брэжга ўказвае на тое, што нешта падобнае распаўсюджана і ў народаў германскай моўнай сям'і (шведаў). У шведаў першы выган свойскай рагатай жывёлы ў поле лічыцца вялікім святам і прыпадае ён найчасцей на палову траўня. Свята пачынаецца напярэдадні запаленнем у розных месцах вогнішчаў (як вогнішчы, так і стрэлы з ружжа — з'явы ў нечым блізкія). У гэты час, піша Б. Брэжга, вясковыя хлопцы ўсю ноч ездзяць па лесе, страляюць з ружжа, трубяць у рог, вытвараюць неверагодныя гукі [14, с. 58–59]. На думку М. Галдзянкова, у Смаленску готы (шведы) былі адзінымі жыхарамі як мінімум першыя 50 гадоў існавання гэтага горада. У 12 кіламетрах ад сучаснага Смаленска, у вёсцы Гнездава выяўлены пахаванні нарманаў, пачынаючы з сярэдзіны IX ст. Гл.: [3, с. 11.]

V. Скандынаўскія воіны, дружыннікі, гандляры і інш. ў IX–XIII ст. адыгралі пэўную ролю ў гісторыі і культуры Полацкага і іншых княстваў на тэрыторыі Беларусі, аднак хутка аславяніліся.

Літаратура

1. Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік. Мн., 2004.

2. Беларусы. Т. 6. Грамадскія традыцыі (В. Ф. Бацяеў і інш/). Мн., 2002. — 606 с.

3. Голденков М. Кровь викингов еще течет // Секретные исследования», 2008, № 5, март, с. 11.

4. Земляробчы каляндар: Абрады і звычаі / Укладанне, класіфікацыя (…) каментарый А.І. Гурскага/ Мн., 1990. — 405 с.

5. Каляндарна-абрадавая паэзія // А.С. Ліс, А.І. Гурскі і іншыя/ Мн., 2001. — 515 с.

6. Карский Е.Ф. Белорусы: Том 1. Мн., 2006. — 656 с.

7. Максимов С.В. Белорусская Смоленщина с соседями // Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении: Литовское и Белорусское Полесье: Репринт издания 1882 г. (2-е изд.) Мн., 1994, с. 429–472.

8. Народная культура Беларусі: Энцыклапедычны даведнік /пад рэд. В.С. Цітова/ Мн., 2002. — 432 с.

9. Панізнік С. Ён уздымаў старонкі даўніны // «Голас Радзімы», 1978, № 18 (4 мая), с. 7.

10. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў. Том 1. Магілёўскае Падняпроўе. Мн., 2001. — 798 с.

11. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў. Том 2. Віцебскае Падзвінне. Мн., 2004. — 910 с.

12. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў. Том 3, кніга 1. Гродзенскае Панямонне. Мн., 2006. — 608 с.

13. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў. Том 4. Брэсцкае Палессе. Кніга 1. Мн., 2008. — 560 с.

14. Brežgo B. Zwierzęta w wierzeniach Białorusinów gub. Smoleńskiej // Lud. Ser. II. T. V. Rok 1926, s. 52–59.

ЭТНІЧНАСЦЬ ВЕРХНЯГА ЎСХОДНЯГА ПАДНЯПРОЎЯ

Зміцер Канаплянікаў *(г. Менск)*

Наконт нацыянальнай свядомасці

Нацыянальная свядомасць паводле апытанняў у нашай частцы Еўропы (апытаў палякаў, кашубаў, беларусаў, літоўцаў, рускіх) усведамляецца не як гістарычная ці моўная, а як сваяцкі-тэрытарыяльная з'ява (беларусы, бо бацькі беларусы, жывем у Беларусі).

Гістарычнасць уяўляецца як частка тэрытарыяльнага — напрыклад, людзі з Смаленшчыны, Пскоўшчыны кажуць што маюць агульнасць з беларусамі, бо былі у адной губерніі, ці нават могуць ведаць пра абвяшчэнне БССР у Смаленску. Мне і такое казаў старшыня сельгаспрадпрыемства з Хіславіцкага раёну. Ён вучыўся ў Беларускай дзяржаўнай сельскагаспадарчай акадэміі. Вучоба у горацкай акадэміі — масавая з'ява для прылеглых тэрыторый, і, відаць, гэта мае значны уплыў для Смаленшчыны, бо гэта кузніца беларускай уладнай эліты. Аналагічныя функцыі мае сельскагаспадарчая акадэмія ў Бранску.

Адпаведна людзьмі лёгка даводзіцца самім сабе новая нацыянальнасць, этнічнасць: напрыклад у Цвяры (tverzha.ru) вырашылі, што яны крывічы. што ніколі і не адмаўлялася гісторыкамі.

Сваяцкасць даводзіцца і праз этнагенез, адсюль і такі моцны ціск на даследчыкаў у галіне антрапалогіі, бо гэта тое, у што верыць просты чалавек і што вельмі моцна уплывае на ягонае разуменне нацыянальнасці.

Трэба чакаць што у бліжэйшы час з'явацца і радзімічы на Браншчыне. Гэта значыць, што калі заходняя Браншчына — радзімічы, і радзімічы — гэта насельніцтва Дняпра, на чым стаяў Грынблат. І праўда, ёсць вельмі выразныя рысы агульнага для басейна Сажа, канешне, у межах агульнабеларускай народный культуры і іншых арэалаў.

Для прыкладу, у першым падручніку геаграфіі Беларусі аўтар (А. Смоліч) пісаў пра Беларусь як пра край, дзе ёсць і Смаленск, а не пра дзяржаву ці рэспубліку.

Адпаведна папулярызацыя тэкстаў пра дакументальнае абвяшчэнне Беларусі ў Смаленску стварае для жыхароў магчымасць выбару, дзе не ўсё так адназначна з нацыянальнасцю, а гісторыя, што іх бацькі былі беларусамі этнічна, стварае дадатковую магчымасць выбару этнічнасці.

Напрыклад, у Беларусі па гэтай прыкмеце — наяўнасць архіўных успамінаў, што прамыя сваякі па зыходнай лініі былі «палякамі» — дае падставы людзям лічыць сябе палякамі, што для іх усё ж цяжэй, чым было бы для смаленцаў, бо мова вуліц і устаноў Менску і Гародні ад варшаўскай нашмат больш розніцца, чым мова Гародні і Смаленску. І калі у іх будзе эканамічны інтарэс, ці які іншы, людзі з Смаленшчыны лёгка могуць атрымаць гэтыя даброты праз тое, што будуць сабе называць не толькі рускімі. І гэтак жа наадварот, калі ёсць у Лукашэнкі эканамічны інтарэс, ён сябе і рускім можа называць.

Навука — гэта калі ёсць тэорыя. Паводле адной тэорыі аўтахтоны Смаленшчыны будуць беларусамі, паводле іншай — не будуць. Гэтае пытанне схаластычнае, накшталт таго, як давесці існаванне Бога ці што такое стол, як было ў Платона. Проста мэта навукі пра людзей практычная, а не абстрактная, то бок што людзі будуць рабіць, а таксама думаць у перспектыве. Для гэтага я канструірую сістэму ГРАМАДСТВА, СВЕТАПОГЛЯДУ, а потым раблю высновы, чаго можна чакаць.

Я даследаваў сістэмы сваяцтва, а як раз на усход ад Дняпра менее германізмаў (швагер), і более славізмаў. Там жа і ёсць паняцце «сваяк» як пэўны тэрмін у дачыненні паміж братамі людзей, якія узялі шлюб, а не як сінонім слова «радня» як ў цэнтральных беларускіх гаворках.

Я мяркую, што паўднёва-заходнія гаворкі і традыцыйныя грамады Расіі этнаграфічна і нацыянальна блізкія да беларусаў, але як раз таму, што беларуская культура і свядомасць грунтуецца на народнай культуры, а сучасная нацыянальнася расейская — на маскоўска-пецярбурскіх дзяржаўніцкіх узорах, то бок гэта з'явы рознага парадку. Бо якраз асіміляцыя беларусаў Беларусі вядзецца не традыцыйнымі грамадамі Разанскай і Курскай абласцей, а навязваюцца ім усім маскоўска-пецярбурскія дзяржаўніцкія узоры расейскай культуры і свядомасці. Гэта значыць тое, што, насамрэч, у гэтых людзей агульныя праблемы. Напрыклад для дзяўчыны-гісторыка з Пецярбургу, якая працавала раней у музеі (ёй дужа падабаўся Пуцін), мая мова выклікала уяўленне пра падабенства да «так гавораць у музеі у Валагоцкім раёне»).

Далей зробім параўнанне этнічнай свядомасці смаленцаў з іншымі краямі.

1. Я не збіраў спецыяльна факты на Смаленшчыне, бо усё ж гэта былі выпадковыя даследаванні. Але бачна, што людзі сябе называюць рускімі — то бок выкарыстоўваюць нейкае паняцце. Для сялян старога пакалення — ужо ўсход Смаленшыны гэта дужа далёка. Мяжа з Беларуссю стварае лакальны абсяг іншага краю, такія абсягі могуць рухацца, але на іх можна выявіць і гістарычныя назвы, бо яны сталі там уласна мясцовымі.

Але ёсць большае міфалагічнае пашырэнне — калі кажуць пра «чысціню рускіх» гэтага рэгіёна, «старажытны рускі край» і гэтак далей. Аб'ектыўна ж так не скажаш, не маючы перадузятасці.

Гэта лёгка параўноўваецца з Беларуссю, Палессем, Карпатамі, дзе выкарыстоўвалася тое ж слова — *рускі* для саманазвы. А ў Маскве для іх жылі маскалі, кацапы, нават назіралася міграцыя такога паняцця *паляшук*. Але гэтыя людзі на Палессі за два дзесяцігоддзя хутка сталі беларусамі і украінцамі, што паспеў зафіксаваць Józef Obrębski у сваёй кнізе «Problem etnizny Polesia».

Аналагічна ў Польскай Рэспубліцы вельмі хутка аказалася, што з 200.000 слянзакаў за 10 год аказалася 817.000 official declared Silesian nationality [2], і шмат немцаў (яны з'явіліся у 90-я і далей устойлівы), і што кашубы аказаліся народам зусім не малалікім. Проста, як я выявіў, пытанне пра нацыянальнасць яны там разумеюць як пра грамадзянства («беларусы якія ў Польшчы — то таксама палякі» — так кажа інфарматар). І вось калі польскі урад даў магчымасць пазначыць дзве нацыянальнасці, выявілася, што сілезцаў і кашубаў шмат. А у мінулыя дзсяцгоддзі сілезцаў не было зусім, і літаратуры мастацкай ў іх амаль няма.

Як называюць зараз на Смаленшчыне жыхароў Масквы ці за Масквой, не выяўлена. У Пскоўскай вобласці мяжа выразная, бо існавала даўжэй — «*скабарі*» для себежцаў, якія называюць сябе рускімі. Прычым тое, што ёсць скабары, агульнавядома рускім і ў Расіі. Пра тое што ёсць мяжа на Смаленшчыне, дзе называюць суседнія вёскі ліцьвінскімі, былі выпадковыя звесткі ў Інтарнэце.

Гэта вельмі істотна, як называюць іх іншыя. Вось Лукашэнка можа сябе для рускіх называць рускім, але ж рускія і далей будуць яго лічыць беларусам і, адпаведна, трохі горшым за сябе ужо з-за таго, што ён беларус (ёсць апытанні пецярбуржскіх этнолагаў себежцаў, яны казалі што беларусы трохі горшыя за іх).

Высновы:

1. Варта дакладней апытаць як сябе называюць жыхары Смаленшчыны, і чаму, і як яны называюць іншых славян Расіі, і чаму.

Меркаванне пра абсалютную суб'ектыўнасць этнічнасці памылковае, што лёгка выяўляецца праз выяўленне агульных уяўленняў пра прастору і сваяцтва. Я тут не пісаў, але прастора мае і такую з'яву як *гаспадар* і *гаспадарскія дачыненні*, што добра бачна па міфалогіі духаў-гаспадароў.

2. Мова разам з прасторавымі і сваяцкімі дачыненнямі стварае этнічную сістэму. Прычым калі імперская (імперскасць можа мець можа форму і рэлігійную) улада прыбліжаецца да максімалнай таталітарнасці, то яна спрабуе кантраляваць усё — і сваяцтва, і прастору, і мову.

З таго, што дакуманты пішуцца на мове, мова кантралюецца і пры лібералізацыі, а вось сваяцтва пры лібералізацыі цяжэй за ўсё дзяржаве пракантраляваць, можна толькі абмяжоўваць веды пра далёкае генетычнае сваяцтва, здабытае праз навуковыя сродкі.

Мова — гэта камунікацыйны сродак для грамад. У перспектыве і расейская мова будзе мець цяжкасці, бо лепшая камунікацыя для гаспадарання адбываецца на іншых мовах, і да таго ж змяняюцца сваяцкія дачыненні, бо ў цэнтры улады павялічваецца значна колькасць тых, хто этнічна належыць не да рускіх (гл. працэнт нерускіх у маскоўскіх класах) — што і назіраецца — новыя паняцці, датычныя новых зручных спосабаў камунікацыі не на рускай мове, словаформы запазычваюцца рускімі разам з паняццямі.

Нацыянальныя мовы могуць адрознівацца з пункту гледжання граматыкі зусім нязначна, як напрыклад харвацкая, сербская і баснійская.

3. Акрамя моўных камунікацыйных сістэм дзейнічаюць і вобразныя камунікацыйныя сістэмы, такія як, напрыклад, рытуалы, іншыя сістэмныя дзеянні. Відэа этнаграфічных фільмаў розных народаў напрыклад, сведчыць, што значнымі з'яўляюцца тэхналогіі вытворчасці і гатавання ежы, бо гэта можна і зараз рабіць (rusnations.ru). Звычайна, канешне, усё злучана і сістэмы моўна-вобразныя, як сваяцтва, абрад.

4. Калі меркаваць, якая будзе свядомасць карэннага насельніцтва у абласцях Смаленскай, Бранскай, Пскоўскай, то бяручы за прыклад грамады на захад ад іх, можна сказаць, што, хутчэй за ўсё, этнічны склад будзе змяняцца праз удакладненне самавызначэння, то бок актуалізацыю адасаблення ад насельніцтва на усход ад іх.

БЕЛАРУСКІ ЭЛЬЗАС І ЛЯТАРЫНГІЯ (СМАЛЕНШЧЫНА)

Гутарка з Алегам Трусавым

Аўтар і вядучы Сяргей Абламейка

(Радыё Свабода, Прага)

Нядаўна мне давялося прачытаць успаміны віленскага беларускага дзеяча часоў вайны, доктара мэдыцыны Язэпа Малецкага «Пад знакам Пагоні». Выдадзеныя яны ў 1976 годзе ў Таронце беларускім выдавецтвам «Пагоня».

Са старонак кнігі паўстаюць страшныя карціны віленскай беларускай трагедыі ў канцы 30-х — пачатку 40-х гадоў. Над беларусамі ў беларускай сталіцы зьдзекваліся і палякі, і летувісы, і расейцы, і немцы. І ня толькі зьдзекваліся, але і нішчылі нас, даносілі на нас, і, нават, ужо будучы самі ў падпольлі, адстрэльвалі нашых дзеячоў. Напрыклад, толькі на суседняй Лідчыне за час вайны польскае падпольле забіла 1200 беларусаў. Трагедыя адарванага ад краіны места…

Але там, на беларускім Захадзе, гістарычныя абставіны склаліся так, што як на Віленшчыне, гэтак і на Беласточчыне, існаваў уласна беларускі рух, які так ці іначай бараніў беларусаў і сьведчыў пра іхную прысутнасьць. Там акупанты так ці іначай заўсёды лічыліся і лічацца зь беларусамі.

А што на беларускім Усходзе, падумалася мне, што са Смаленшчынай і Смаленскам? Там ужо цэлыя стагодзьдзі ніхто не бароніць Беларушчыну. Чым гэтае места было для Беларусі і чым яно ёсьць для нас цяпер? Ці закрытае смаленскае пытаньне? І ўвогуле — ці дастаткова ўвагі мы надаем Смаленску, аглядаючыся на сваю гісторыю?

У беларускае Сярэднявечча там жылі Клімент Смаляціч і Аўраамі Смаленскі. Менавіта ў тэксьце гандлёвай дамовы смаленскіх купцоў з Рыгай ад 1229 году навукоўцы ўпершыню фіксуюць лексычныя асаблівасьці беларускай мовы. Менавіта там у канцы XIV стагодзьдзя жыў Лука Смаленец, аўтар вядомага беларускага літаратурнага помніку «Смаленскі псалтыр». Менавіта ў Смаленску была складзеная славутая «Пахвала Вітаўту» і так званы Беларуска-Літоўскі Летапіс 1446 году. Менавіта з-за гэтага места нашая дзяржава вяла бясконцыя войны з Масквой, менавіта за Смаленск і Смаленшчыну паклалі галовы тысячы і тысячы беларусаў, і менавіта смаленскае суперніцтва з Маскоўшчынай у значнай ступені перадвызначыла гістарычны лёс цэлай старой Беларусі.

Беларускі характар гэтай зямлі не выклікае сумненьняў. Гэта сёньня расейцы, у патрэбе часу, называюць тамтэйшыя гаворкі паўднёва-заходнімі рускімі. А вось калі пагрозы ў выглядзе беларускай дзяржавы не існавала, напрыклад у 1860 годзе, яны падавалі аб Смаленску іншую інфармацыю. Паводле дадзеных Смаленскага статыстычнага камітэту, тады 68 % насельніцтва Смаленскай губэрні былі беларусамі. А ў цэнтральных і заходніх паветах губэрні гэтыя лічбы набліжаліся да 100 %. У Красьненскім павеце беларусаў

было 95 %, у Рослаўскім — 94 %, у Смаленскім — каля 91 %, у Парэцкім — 90 %, у Ельнінскім — 90 %, у Духаўшчынскім — 87 % і ў Дарагабускім — каля 81 % насельніцтва. 30 % небеларускага насельніцтва ў губэрні даваў сам Смаленск, зрусыфікаваны за 300 год палону.

Трохсотгадовым палонам тлумачыцца і амаль поўная адсутнасьць там арганізаванага беларускага руху. Хоць, зрэшты, паасобныя гістарычныя факты сьведчаць, што і ў Смаленску нешта было. Напрыклад, вядома, што на Ўсебеларускім Кангрэсе ў Менску ў 1917 годзе смаленская дэлегацыя, ў адрозьненьне ад Віцебскай і Магілеўскай, якія выступалі за аўтаномію Беларусі ў складзе Расеі, разам зь Віленскай дэлегацыяй выступіла за поўную незалежнасьць нашай краіны. Вядома таксама, што ў часе апошняй вайны ў Вільні беларус са Смаленску Яфрэмаў актыўна супрацоўнічаў з рэдагаванай Францішкам Аляхновічам газэтай «Беларускі Голас».

Для гутаркі аб Смаленску я вырашыў запрасіць вядомага беларускага гісторыка і грамадзкага дзеяча Алега Трусава, які і сам паходзіць са Смаленшчыны. Тое, што вы далей пачуеце, дазваляе меркаваць, што спадар Трусаў фактычна прадстаўляе сёньня нейкую новую ўсходніцкую плынь у беларускай грамадзка-палітычнай думцы, якую можна назваць Смаленскай, ці, прынамсі, Смаленска-Магілёўскай.

С.А. — Алег Анатольевіч, як Вы ставіцеся да ўмоўнага ладу ў гісторыі? Карэктна гэта ці не для гісторыка?

А.Т. — Я лічу, што гэта карэктна, і ўмоўны лад у гісторыі існуе заўжды. Калі паглядзець па-філязофску — што такое гісторыя, дык гэта нейкі момант, якога нельга вымераць. Вы ж ведаеце гэты сафізм пра чарапаху і Ахіла, яшчэ з часоў Старажытнае Грэцыі. Таму сапраўдны гісторык павінен умоўны лад у гісторыі разглядаць бясконца. Бо ўсе варыянты, якія былі ў гісторыі і маглі адбыцца, але не адбыліся, — яны маюць права на існаваньне ў будучым часе. І такіх фактаў можна прывесьці даволі шмат. Калі, напрыклад, нешта не ўдавалася адразу, дык яно магло быць зьдзейсьнена народам зь пятай, восьмай, дзясятай спробы.

Возьмем, напрыклад, шматлікія паўстаньні баўгараў супраць туркаў. І баўгарскія гісторыкі-адраджэнцы заўжды разглядалі па-філязофску, літаратурна свае памылкі. Асабліва калі паўстаньне не атрымала належнага выніку. Таму мне здаецца, што тое, што робіць цяпер Радыё Свабода, разглядаючы напрыканцы XX стагодзьдзя магчымыя варыянты беларускага шляху, — вельмі важнае. І такі падыход мае права на існаваньне як любы футурызм.

С.А. — Дзякуй. А зараз — аб Смаленску. Я зьвяртаюся да Вас з гэтымі пытаньнямі і як да прафэсійнага гісторыка, і як да чалавека, які паходзіць са Смаленшчыны і нават меў у пашпарце запіс «расеец». Найперш, якія этапы смаленскай гісторыі Вы маглі б вылучыць?

А.Т. — Іх некалькі. Першы і надзвычай важны — утварэньне Смаленскае дзяржавы. Справа ў тым, што крывічы — той славянскі народ, які разам з балтамі лёг у аснову беларусаў — стварылі адначасова тры дзяржавы: Полацкую, Пскоўскую і самую вялікую і моцную — Смаленскую.

Смаленская дзяржава мае свае вытокі недзе ў IX–X стагодзьдзях, калі непадалёк ад Смаленску ўзьнікла гэтак званае Гнёздава, якое было адным зь першых гарадзкіх утварэньняў на тэрыторыі Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропы, дзе разам са славянамі жылі і варагі, а таксама іншыя плямёны. Там археолягі адкапалі цікавыя знаходкі. Менавіта там знойдзеная вялікая колькасьць арабскіх дырхемаў, бо Гнёздава, а пасьля і Смаленск сталі вузлавым пунктам на шляху з «варагаў у грэкі» — шляху, празь які ішоў эўрапейскі гандаль з Балтыйскага мора ў Касьпійскае і Чорнае.

Смаленская дзяржава, у адрозьненьне ад іншых усходнеславянскіх дзяржаваў, была самаю доўгатрывалаю. Смаленскае княства, фактычна, існавала як незалежная дзяржава да канца XIV — пачатку XV стагодзьдзяў, у той час як Полаччына сваю незалежнасьць страціла дзесьці ў пачатку XIV-га. Смаленшчына існавала яшчэ 100 год як самастойны этнас, як дзяржава са сваім войскам, са сваімі летапісамі, архітэктурай… І гэта вельмі важна. На жаль, факт незалежнага існаваньня Смаленшчыны ў XIII–XIV стагодзьдзях мала хто разглядае. Расейцам гэта нявыгадна, а беларусы да гэтага пакуль што не дайшлі.

С.А. — Вы кажаце, што крывічы стварылі тры дзяржавы. Але ці былі смаленскія крывічы цалкам ідэнтычныя палачанам і пскавічам? Бо вось сёньня археолягі і антраполягі сьцьвярджаюць, што палачане былі практычна ідэнтычныя латгалам(!). Цяпер бо капаюць і бачаць амаль ідэнтычныя з латгаламі строі. Іншымі словамі, прыхаваныя балцкія ўплывы ці нават карані. Што Вы можаце сказаць у гэтым сэнсе пра смаленскіх крывічоў?

А.Т. — Смаленскія крывічы трошку адрозьніваліся тым, што яны прыйшлі на памежныя землі. Але на тэрыторыі Смаленшчыны да XII стагодзьдзя існавала ўсходнебалцкае племя Голядзь, і смаленцы яго асымілявалі даволі позна, балты існавалі яшчэ ў XII стагодзьдзі, ня кажучы ўжо пра VIII — IX — X стагодзьдзі. Іншая справа, што на Смаленшчыне крывічы сутыкнуліся і зь фінавугорскімі плямёнамі, бо гэта была мяжа паміж балтамі і фіна-вуграмі. І гэты элемэнт фіна-вугоршчыны ў смаленцаў мае месца. Дарэчы, пскоўскія крывічы ўжо напалову зьвязаныя зь фіна-вуграмі, г. зн. нашмат больш, чым смаленцы. Таму дасьледаваньні нашых археолягаў па Полаччыне ў карціну засяленьня балцкіх абшараў крывічамі нічога новага не даюць.

С.А. — Сапраўды, гэта вельмі цікава. Атрымліваецца, што ў XIII–XIV стагодзьдзях існавала яшчэ адна беларуская дзяржава.

А.Т. — Так. Цалкам незалежная, цалкам самастойная. Са сваімі князямі, летапісамі, архітэктурай. Усё гэта было. Проста мы пра яе яшчэ ня ведаем. Гэта — невядомая Беларусь.

Больш таго. Маскоўскія князі хадзілі на гэтую дзяржаву ваяваць разам з татарамі. Потым ад маскоўцаў яе баранілі вялікія князі літоўскія. У другой палове XIV стагодзьдзя Альгерд колькі разоў бараніў Смаленск ад маскоўска-татарскіх наездаў. Аб гэтым ёсьць шмат пісьмовых крыніцаў. Але потым ВКЛ далучыла спачатку Мсьціслаў, а пасьля, у пачатку XV стагодзьдзя, і Смаленск. Смаленшчына перайшла да ВКЛ на 100 гадоў, а ў 1514 годзе Смаленск захапілі войскі Васіля III. І яшчэ раз Смаленск вярнуўся ў склад Вялікага Княства Літоўскага ў 1609 годзе і знаходзіўся ў ім да лета 1654 году.

С.А. — Ну і як бы Вы ацанілі ролю, значэньне Смаленску для Беларусі на ўсіх гэтых этапах? Ён быў каменем раздору паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Княствам Маскоўскім, быў прычынаю спусташальнай і зьнішчальнай вайны паміж імі. Як Вы акрэсьліваеце ролю Смаленшчыны для Беларусі, напрыклад, геапалітычна?

А.Т. — Смаленшчына для Беларусі — гэта своеасаблівая адмета, своеасаблівы сымбаль як беларускага адраджэньня, гэтак і заняпаду. Як толькі пытаньне Смаленшчыны ўзьнікае — заўжды Беларусь становіцца на ногі і адраджаецца. Гэтаксама і як толькі яно зьнікае з гістарычнае карты, дык і Беларусь у заняпадзе. Вось канкрэтныя прыклады. Пасьля бітвы пад Воршай Смаленск застаўся ў складзе расейскай дзяржавы. І гэта прывяло да таго, што троху пазьней прыйшоў у Беларусь Іван Жахлівы, захапіў і вынішчыў Полацак і зьнішчыў, фактычна, Полаччыну як этнакультурны рэгіён. І мог ён гэта зрабіць толькі маючы ў руках Смаленск.

Аднак калі Расея сама трапіла ў цяжкае становішча — так званы Смутны час — і калі польскі кароль і вялікі князь літоўскі Жыгімонт у 1609 годзе штурмам узяў Смаленск, сытуацыя рэзка зьмянілася, і Вялікае Княства Літоўскае ў першай палове XVII стагодзьдзя дасягнула апошняга ўзьлёту. Гэта быў апошні ўсплёск ягонага росквіту, росквіту матэрыяльнае культуры і дойлідзтва.

Менавіта ў гэты час праз Смаленск у Маскву пайшлі ўплывы нашага барока: гэта і беларускае кафлярства, гэта і нашыя разьбяры і г.д. Смаленск стаўся фарпостам беларусаў для завалодваньня культурнымі абшарамі Масковіі. Потым, калі ў 1654 годзе Смаленск канчаткова трапіў у склад Расейскае Імпэрыі, адбылася вельмі цікавая зьява. Да 1924 году, а яшчэ дакладней да 1941-га, Смаленшчына заставалася фактычна беларускім краем, гэта значыць большасьць народу не была асыміляваная расейскімі заваёўнікамі.

Нашая Смаленшчына зноў падняла галаву ў канцы XIX — пачатку XX стагодзьдзя. Напрыклад, калі на Ўсебеларускім Кангрэсе ў сьнежні 1917 году (80-годзьдзе якога мы нядаўна адзначалі), дэлегаты Віцебшчыны і Магілеўшчыны выступалі за аўтаномію Беларусі, дык смаленцы разам зь віленчукамі выступалі за поўную незалежнасьць. Потым Смаленск адыграў велізарную ролю праз пару год, калі ў Смаленску была абвешчаная БССР. І вось гэтыя моманты паказваюць, што пытаньне Смаленшчыны — тое самае, што і пытаньне Страсбуру, Эльзасу і Лятарынгіі, ў француска-нямецкіх дачыненьнях.

Самае цікавае, што пытаньне беларускай Смаленшчыны было цалкам сфармуляванае ў трэцім томе «Живописной России», які ў Беларусі, дарэчы, пасьпелі перавыдаць у 1993 годзе. І вось калі адкрыць гэты том на старонцы 442, дык мы ўбачым, што паводле зьвестак 1860 году, беларусаў у Смаленскай губэрні налічвалася 1.122.000, а вялікаросаў (расейцаў) — 520.000, у адсотках — 68 % і 32 %. Атрымалася так, як ні дзіўна, што Смаленская губэрня была адной з самых беларускіх. Чаму? Таму, што колькасьць гэбраяў была тут мінімальная. Мяжа аселасьці адрэзала гарадзкое гэбрайскае насельніцтва ад Смаленшчыны. І невыпадкова, што яна была такой беларуска-сьведамай. У гарадах Смаленшчыны, за выключэньнем тых, што трапілі ў склад Магілеўскае губэрні, гэбраяў было значна меньш альбо зусім не было.

Тое самае і наконт палякаў. Дарэчы, польскае асыміляцыі не існавала на Смаленшчыне пасьля 1654 году, і Каталіцызм зьнік як зьява, і Ўніяцтва прапала. Смаленшчына стала такой дзякуючы гэтым, здаецца, неспрыяльным фактарам для астатняй Беларусі. Гэта як фэномэн Беласточчыны. Праваслаўная царква не ваявала з Уніяй і Каталіцызмам, бо яны падтрымліваліся на дзяржаўным узроўні, і сяляне па-ранейшаму карысталіся беларускай мовай і дажылі да XIX стагодзьдзя без усялякіх прыкметаў асыміляцыі. (На Беласточчыне на пачатак XIX стагодзьдзя заставаліся 3 праваслаўныя парафіі. — *С.А.*)

Апошнія зьвесткі па Смаленшчыне датычаць 1924 году. Тады, падчас узбуйненьняў БССР, падкрэсьлівалася, што большасьць насельніцтва Смаленскае губэрні — гэта беларусы.

Ёсьць афіцыйныя дакумэнты. Нават на смаленскім радыё выступалі прадстаўнікі тамтэйшых губэрнскіх уладаў і пра гэта сьведчылі. Гэта — 1924 год.

С.А. — Ці бачыце Вы нейкія паралелі ў лёсе Смаленшчыны і Віленшчыны?

А.Т. — Паралелі я бачу больш ня зь Віленшчынай, а з Беласточчынай. Бо Віленшчына і Вільня — гэта ўсё ж сэрца Вялікага Княства Літоўскага, сэрца і сталіца Беларусі. Смаленск ніколі, за выключэньнем аднаго дня — 1 студзеня 1919 году — не прэтэндаваў на сталіцу Беларусі ці БССР. Ён адзін толькі дзень быў сталіцай. Але ён для нас мае такое самае значэньне, як на захадзе Горадня.

Уявіце сабе, што зараз Горадня трапіла ў склад Польшчы. Мы б панесьлі такія самыя страты, і культурныя і этнічныя. Гэта горад, які я параўноўваю ня зь Вільняй, а з Горадняй. А потым, калі Смаленск трапіў у склад Расеі, ягоную функцыю выконваў Мсьціслаў. Але ён ня мог усё ж параўнацца са Смаленскам. Гэта як Слонім на Гарадзеншчыне. Пасьля Горадні ён другі горад, але першым ён ніколі быць ня можа.

С.А. — Ну а каб Смаленшчына засталася ў складзе Беларусі, якім мог бы быць лёс Беларусі і які быў бы лёс і сёньняшняе аблічча Смаленшчыны?

А.Т. — Па-першае, большая частка Смаленшчыны магла трапіць у склад Беларусі ў 30-х гадох, да гэтага ішло. Нават былі надрукаваныя ў «Зьвязьдзе» карты БССР, дзе некалькі паветаў Смаленшчыны павінны былі з дня на дзень увайсьці ў склад БССР. На Смаленшчыне існавалі беларускія школы, і пытаньне ўзьяднаньня заходняй часткі Смаленшчыны з БССР фактычна было вырашанае. Толькі рэпрэсіі 30-х гадоў спынілі гэты працэс. Таму, каб Смаленшчына тады трапіла ў склад БССР, дык сытуацыя зь беларускай мовай і культурай была б нашмат лепшая, чым цяпер. Таму што ў гэтых вёсках Смаленшчыны людзі і цяпер размаўляюць, фактычна, па-беларуску.

Далучэньне Смаленску да Беларусі дало б нам іншую мэнтальнасьць, дало б нам магчымасьць цяпер гаварыць з усходнім суседам на іншай мове — на мове роўнага з роўным. Бо аднясеньне мяжы Маскоўскае дзяржавы на 200–300 кілямэтраў на ўсход, гэта тое самае, як, напрыклад, Беласточчына ў складзе Беларусі. Знаходжаньне Смаленску ў складзе Беларусі дало б нам магчымасьць дасягнуць падчас апошняга адраджэньня значна большых вынікаў. Ня кажучы ўжо пра тое, што смаленскія землі цяпер — пустыя, незаселеныя, мы маглі б вырашыць пытаньне з чарнобыльскімі перасяленцамі. Невыпадкова чарнобыльцаў пасялілі ў Дрыбіне, гэта на самай мяжы Смаленшчыны. Можна

было б засяліць і Краснае, і Дарагабуж, і іншыя раёны, бо цяпер там жыве па 10–15 тысяч чалавек, фактычна гэта пустыя землі.

С.А. — Ну і сёньняшні дзень. Калі паглядзець назад, у мінуласьць, дык ніякі тэрмін ня ёсьць вялікім для гісторыі і няма нічога вечнага ў гісторыі. Ці назаўсёды страчаная Смаленшчына для Беларусі і, падкрэсьліваю, для беларушчыны? Я ведаю, што Вы падчас дэпутацтва мелі дачыненьне да такое інфармацыі, і мелі кантакты са смаленскаю элітай.

А.Т. — Справа ў тым, што ў 1990 годзе я ў складзе невялікай групы дэпутатаў апазыцыі Дэмклюбу, у якую апрача мяне ўваходзілі Пётра Садоўскі, Дзьмітры Булахаў і Зянон Пазьняк, ездзіў у Вярхоўны Савет РСФСР у Маскву. Па розных пытаньнях. У тым ліку сустракаліся і з прадстаўнікамі Смаленшчыны, дэпутатамі ВС РСФСР ад Смаленскае вобласьці. І там, падчас сяброўскай размовы ў гатэлі «Россия», мы некалькі гадзінаў гутарылі на тыя самыя тэмы, што і з Вамі цяпер: ці магчымае вяртаньне Смаленшчыны назад у Беларусь? У выніку, напрыклад, рэфэрэндуму. У той час быў прыняты Закон СССР «Аб рэфэрэндуме», і мы ставілі пытаньне тэарэтычна. Напрыклад, абвешчаны рэфэрэндум — дзе быць Смаленшчыне, у Беларусі, БССР тагачаснай, ці ў Расеі? Як на гэта глядзіць мясцовая эліта? Бо тыя дэпутаты і былі прадстаўнікамі мясцовае эліты — прадстаўнікі райкомаў, абкомаў Смаленскае вобласьці і г.д.

На дзіва, усе яны выказаліся «за». Яны сказалі, што каб толькі гэты рэфэрэндум адбыўся, каб нам не перашкаджалі, мы б усе перайшлі ў Беларусь. Таму што ў той час Беларусь жыла нашмат лепш, чым Смаленшчына, і яны заўсёды глядзелі на Беларусь, як, напрыклад, палякі глядзелі на Нямеччыну, ці ўсходнія немцы на заходніх. Што мяне зьдзівіла, дык гэта тое, што гэтыя людзі (а большасьць зь іх былі прыехаўшы на Смаленшчыну пасьля вайны, бо ў вайну гэты край быў цалкам зьнішчаны) былі патрыётамі Смаленшчыны па духу. Многія зь іх выпісвалі газэту «Зьвязда», адзін зь іх прачытаў нам напамяць верш Петруся Броўкі, усе яны слухалі Беларускае Радыё, нават, некаторыя «ЛіМ» чыталі… Ізноў жа кажу — гэта не інтэлігенцыя, гэта інтэлігенцыя партыйная, намэнклятурная. І яны выказалі сваё меркаваньне — каб такі рэфэрэндум адбыўся ў 1990 годзе, дык Смаленшчына безумоўна далучылася б да БССР. Але гэта ў тым выпадку, каб рэфэрэндум адбыўся.

Такія настроі тагачаснай наменклятуры гавораць аб тым, што ў XXI стагодзьдзі, калі Беларусь стане нармальнай эўрапейскай дзяржавай, а цэнтрабежныя тэндэнцыі ў Расеі перамогуць, такі рэфэрэндум мае права на існаваньне. Далучэньне гэтых земляў чыста добраахвотна, без усялякага прымусу, не выключанае. Як Вы, Сяргей, трапна адзначылі, у гісторыі не бывае вечных дзяржаўных межаў, яны ўвесь час мяняюцца ў залежнасьці ад палітычнае сытуацыі. Толькі ў гэтым, XX стагодзьдзі, адбылося восем падзелаў Беларусі, і восем разоў мяняліся нашыя дзяржаўныя межы.

Дарэчы, апошні кавалачак Смаленшчыны далучыўся да Беларусі ў 1964 годзе — гэта былі 8 вёсак калгасу «Путь Коммунизма», які ўвайшоў у склад Беларусі падчас хрушчоўскае адлігі.

***

Адным з найгалаўнейшых вынікаў нашай гутаркі я назваў бы прапанову Алега Трусава пачаць уважаць сярэднявечнае Смаленскае княства крывічоў яшчэ адной беларускай дзяржавай. Здаецца, ніхто дагэтуль ня ставіў пытаньня так: побач зь Вялікім Княствам Літоўскім да пачатку XV стагодзьдзя існавала яшчэ адна, усходнебеларуская дзяржава.

Цікава таксама, што свайго гістарычнага росквіту Смаленск дасягнуў у першай палове XVII стагодзьдзя ў складзе менавіта Вялікага Княства Літоўскага. Тады ён стаўся фарпостам беларускай культуры на ўсходзе і мостам для перадачы беларускага барока ў Маскву.

Маю ўвагу прыцягнулі таксама словы Алега Трусава пра іншую мэнтальнасьць, якую Беларусь магла б мець у выпадку наяўнасьці ў ейным складзе Смаленску. Ён таксама ўважае, што са Смаленскам мы б сёньня дасягнулі значна большых посьпехаў у справе нацыянальнага адраджэньня, у справе беларусізацыі. Хто ведае? Магчыма, што — так. Сапраўды, беларускі склад гарадзкога і местачковага насельніцтва Смаленскай губэрні, амаль поўная адсутнасьць там гэбраяў і палякаў, маглі зрабіць Смаленшчыну цэнтрам беларусізацыі 20-х гадоў, а магчыма б і не дазволілі ёй спыніцца гэтак рана…

Але, калі мы гаворым пра пажаданасьць уключэньня Смаленшчыны ў сёньняшнюю Беларусь, дык тут ёсьць аб чым падумаць. Цалкам магчыма, што сёньня зрусыфікаваная безумоўна больш чым любая зь іншых усходніх абласьцей Беларусі Смаленшчына, магла б не дазволіць Беларусі адрадзіцца. Уявім сабе, што да і без таго зрусыфікаваных Віцебшчыны і Магілеўшчыны далучыўся прамысловы Смаленск зь ягоным прывазным расейскім насельніцтвам… Гэта як Днепрапятроўск для Ўкраіны. Але мне вось нядаўна давялося прачытаць у расейскай газэце артыкул пра жыцьцё сельскай Смаленшчыны. Дык з 10 згаданых у тым артыкуле прозьвішчаў старшыняў калгасаў і сакратароў сельсаветаў, 9 былі чыста беларускія. А Алег Трусаў, увогуле, гаворыць пра наступнае стагодзьдзе, пра будучую паўнацэнную эўрапейскую Беларусь.

А з другога боку, мне часам думаецца вось што. Добра, абрасеены Смаленск. Добра, стварыў бы праблему для нас, каб мы дасталі яго зараз. Але ці не адэкватная любая ахвяра за такі абшар роднай зямлі ды з родным горадам? Напэўна, гэта як для каго. Простаму чалавеку патрэбнае спакойнае жыцьцё, проста дабрабыт. Інтэлігенту патрэбная проста родная зямля, ейнае шчасьце. Ці адэкватнаю была ахвяра летувісаў за няродную ім Вільню? 50 год савецкай няволі, расстрэлы, высылкі, калектывізацыя, і нялюбая расейская мова ў школах… 50-гадовы перапынак ў разьвіцьці…

У 30-х гадох у Заходняй Беларусі быў такі летувіскі дзяяч — Сташыс. Ён вельмі сябраваў зь беларускімі дзеячамі. Калі Сталін падараваў летувісам Вільню ў кастрычніку 1940 году, той Сташыс стаўся мэрам Вільні. Тады да яго прыйшла дэлегацыя беларусаў і папрасіла дапамагчы ў адкрыцьці беларускіх школаў у Вільні. Сташыс у вельмі рэзкай форме адмовіў, сказаўшы, што вось, маўляў, мы, летувісы, сваёй мэты дасягнулі — атрымалі Вільню, нашыя з вамі дарогі разыйшліся, і вы, беларусы, цяпер шукайце сабе рады самі… Праз 7 ме-

сяцаў усю Летуву забралі расейцы, і той Сташыс быў адным зь першых арыштаваны і расстраляны НКВД… Дык ці адэкватная зь сёньняшняга пункту гледжаньня летувіская ахвяра за Вільню? Я ня маю на гэтае пытаньне адназначнага адказу. Затое Вільню сёньня мае незалежная эўрапейская Летува, якая імкнецца ў Эўрапейскі Саюз і НАТО. І стацца такою ёй бясспрэчна дапамагла Вільня, а значыцца, і той Сташыс…

А ўвогуле, цікавая гэта рэч — узбуйненьні тэрыторыі БССР. Аказваецца, яшчэ ў 30-х гадох газэта «Зьвязда» друкавала мапы Савецкай Беларусі са Смаленшчынай уключна. Гэта гаворыць аб тым, што айцы БССР троху думалі пра сваю вотчыну… Я, напрыклад, нядаўна са зьдзіўленьнем даведаўся, што ў 1945 годзе, адразу пасьля вайны, Вярхоўны Савет БССР вынес пастанову пра ўключэньне Ўсходняй Прусіі разам з горадам Кёнігсбэргам-Калінінградам у склад БССР, матывуючы гэта патрэбай Беларусі выйсьці да мора. Мы ж тады мелі і Беласточчыну. Але Масква мела іншыя пляны. Пастанову ў Крамлі скасавалі, а хутка і Беласточчыну падаравалі палякам. З тэрыторыяй нам у гэтым стагодзьдзі моцна не шанцавала.

Але пры ўсім гэтым, цікавыя ўсё ж былі людзі, тагачасныя правадыры БССР. Пазьнейшыя моцна здрабнелі, усе гэтыя малафеевы, сакаловы. Цяпер у Расеі іншая каньюнктура, там цяпер не саступаюць і кілямэтра на мяжы. А вось у часы здэградаванага Брэжнева, хворага Чарненкі ці раньняга Гарбачова можа і можна было правесьці нейкі плебісцыт на Смаленшчыне, хоць бы для перасяленьня туды людзей з заражаных Чарнобылем абшараў.

А ўвогуле — прыемна было чуць цьвярозы і аргумэнтаваны аптымізм аб цэнтрабежных тэндэнцыях у Расеі і эўрапейскай, а значыцца, прывабнай Беларусі ў наступным стагодзьдзі з вуснаў Алега Трусава, які ня толькі зьяўляецца гісторыкам і смаленцам з паходжаньня, але і мае значны досьвед дзяржаўнага дзеяча.

ЧАСТЬ III

ОСОБЫЙ МАРКЕР БЕЛАРУСИ — ИМЕНА СОБСТВЕННЫЕ

Олег Кравцов

Какие и в первую очередь, чьи имена носят современные беларусы?

По-обывательски их можно разделить на имена «русские», «славянские», «польские», «иные».

«Русские» — подавляющее количество современных имён от Вани, Тани до Серёжи и Маши.

«Славянские» — их меньше по количеству, но они довольно обычны –Станислав, Ярослав, Владимир.

«Польские» — ранее широко распространённые в Беларуси, сегодня являющиеся экзотическими — Ян, Казимир, Ядвига, Тадэуш.

«Иные» — не входящие в перечисленные категории. Их подавляющее меньшинство. К ним относятся, в том числе местные вариации вышеперечисленных имён, называемых «белорусскими» — Алесь, Лявон, Зянон, Янина, Якуб, Франак (таковыми именами называют своих детей патриотично настроенные беларусы). К «иным» также относятся и откровенно инородческие, которые нам в рамках статьи в принципе не интересны.

А теперь разберёмся по-существу.

Когда-то беларусы были свободными язычниками, молились родным богам, детям давали свои местные языческие имена. Пришли крестители, огнём, мечом, хитростью и т.д. загнали «тутэйшых» в церкви и костёлы. С этого момента население лишили возможности самостоятельно давать ребёнку имя. С этого момента раздачей имён занималась исключительно церковь: принёс крестить ребёнка — получил от попа имя в честь некоего святого. Дело доходило до абсурда — местная аристократия имела по три имени: языческое (данное родителями при рождении), православное и католическое (выдаваемые в церквях при очередных крещениях).

Церковь приходила со своим готовым перечнем имён, местные имёна не признавала в принципе, всячески вытравливала таковые из народной памяти. В случае с харизматическими правителями, носящими местные имена, церковь пускалась на хитрость — принимала их в искажённом виде, прибавляла к языческому имени приставку «-слав»*, указывая на крещённость особы. Так из Свена, Ярылы, Волода появились Святославы, Ярославы, Владиславы.

---

* На латыни и по гречески *славус, склавус* означают *раб*. Термин «славяне» в восточной Европе был аналогом термину «христиане» — означал крещёное население, «рабов божьих» в духовном смысле.

Таким образом, беларусы с принятием христианства лишились местных имён собственных, их заменили имена православные (сегодня называемые «русскими») и католические (сегодня называемые «польскими»).

Такая ситуация сохраняется по сей день. Отличие лишь в том, что народ теперь даёт детям церковные имена, не считаясь с мнением церкви на этот счёт. Часто бывает, что при крещении уже названным детям попы дают ещё одно христианское — крестильное.

Так какие и чьи имена носят современные беларусы?

Во-первых — христианские, за исключением трёх чудом затесавшихся языческих скандинавских (Олег, Ольга, Игорь).

Во-вторых — еврейские, греческие, римские — именно они слагают перечень утверждённых (канонических) христианских имён.

Можно констатировать, что сегодня в основной своей массе беларусы носят чужие имена. Даже так называемые «белорусские» имена — есть ни что иное, как искажённые на местный манер вышеперечисленные христианские, а т.н. «общеславянские» — ни что иное, как ложно понятые христианские, пришедшие извне.

Что в этом случае делать и как нам быть? А может не важно, что беларусы носят имена чужих народов, к которым не имеют отношения ни в культурном ни в этническом смысле. Прежде чем отвечать на этот вопрос, нужно понять — что для нас есть имя?

Во-первых — имя есть канал связи с силами мира Богов. У каждого народа есть свои «родные боги» — свои силы, охраняющие народ из мира богов. Через родные имена налаживалась и держалась связь с этими силами. Заменяя имя при крещении, или получая таковое при крещении «с нуля», человек переключался, «перекодировался» — замыкался на других богов, для которых становился рабом. Ибо невозможно быть родным для бога, не являющегося тебе родным изначально. Беларус, осознанно или неосознанно принимающий чужие имена — экранирует (нарушает) связь со стихиями родных богов и переходит под влияние чужих, враждебно или потребительски настроенных сил.

Во-вторых — имя есть канал связи с потусторонним миром предков. Предки, переходя в иной мир, сохраняют с нами постоянную связь, как предыдущее звено цепи удерживает последующее. У беларусов культ предков — один из самых мощных и значимых. Мы имеем два дня поминовения в году — «Дзяды» и «Радуницу» (счастлив тот, кому *продкі спрыяюць*). Нося чужие имена, мы перестаём быть хозяевами этих каналов связи (львиную долю психоэмоциональной энергии забирают себе структуры-хозяева имён).

В-третьих — имя есть маркер и граница в системе «свой-чужой» во взаимоотношении наций и народов. Имя показывает национальную принадлежность. Даже небольшие народы стараются придерживаться своих имён или использовать заимствованные в своей транскрипции, чтоб выделять себя из общей массы. Прибалт Андрис, поляк Анджэй или грузин Андро даже живя в России, никогда не назовёт себя Андреем, хотя по сути это одно и то же еврейское имя соратника-апостола Иисуса Христа. Беларус Андрэй, как и абсолютное большинство беларусов не задумываясь, называет себя на русский

манер, используя беларускую транскрипцию только в государственных бумагах. Беларусы за период СССР и независимой РБ вместе с *мовай* утратили собственные имена, размыв границу между собой и россиянами. Теперь только специфические фамилии могут указать на беларуское происхождение.

Как нам быть и что делать?

Во-первых – самостоятельно, не дожидаясь помощи государства, а возможно вопреки нему переходить на беларускую транскрипцию имеющихся имён. В паспорте и других государственных бумагах в графе Ф.И.О. на русском языке наши имена и имена наших детей должны писаться в беларуской манере: Андрэй, Аляксей, Зьмицер, Микалай, Алена, Ирына, Кацярына. При этом необходимо представляться беларуским именем и настаивать, чтоб окружающие называли вас именно так, как вы представляетесь — без перескока на российские аналоги. Именно так сделал Василь Быков, и ни у кого не возникает мысли назвать его Василием.

Во-вторых — вернуть в широкое потребление местные характерные вариации христианских и дохристианских имён, в том числе сегодня считающихся «польскими»: Ян, Тадэвуш, Алесь, Язэп, Янина, Паулина, Ядвига, Рагнеда, Тэкля.

В-третьих — вдохнуть новую жизнь в наши местные дохристианские имена, в первую очередь имена наших древних правителей и героев, преданных забвенью — Миндауг, Альгерд, Витаут, Кяйстут, Даумонт, Карыбут. Мы должны с гордостью называть детей именами великих литвинов, благодаря которым мы сегодня являемся самостоятельной нацией. Тем более что эти имена, чудом сохранившиеся историей, несут ключевые кодировки, связывающие нас с древними родными богами и сакральным светом, которым жили наши предки до крещения.

Пока народ носит свои имена — он непобедим! Всеслав Чародей противостоял всей сборной Киевской Руси, пока поклонялся богам родной земли. Великое Княжество Литовское от Миндовга до Витовта жило и побеждало, пока имело СВОЮ этническую религию, молилось СВОИМ родным богам и носило СВОИ этнические имена.

За нами выбор — остаться самими собой, становиться сильнее и совершеннее, либо покинуть арену истории, став стройматериалом для чужих нацпроектов.

О ДЕТСКОЙ БОЛЕЗНИ ШОВИНИЗМА В СУВЕРЕННОСТИ

Владимир Егоров,
историк и лингвист

Третий десяток лет существует суверенное государство Республика Беларусь, член ООН с момента основания этой международной организации, но создаётся впечатление, что сами белорусы до сих пор никак не могут в это поверить. Словно из-за какого-то комплекса собственной ущербности они озабочены необходимостью постоянно доказывать всем и вся своё законное право на суверенность, хотя, вроде бы, никто у них этого права не оспаривает. И, как нередко бывает, попытки преодолеть этот веками формировавшийся и потому трудно изживаемый комплекс нет-нет, да проявятся, к сожалению, даже в средствах массовой информации, вспышками ярого национализма, обострениями детской болезни шовинизма в суверенности.

Издаваемая в Минске и имеющая свой сайт «Аналитическая газета «Секретные исследования»» регулярно публикует статьи по истории и генезису белорусского народа. Один из постоянных авторов публикаций такого рода Артём Деникин. Ни в коей мере не оспаривая право Деникина на собственное мнение по этому и другим вопросам, а редакции — на публикацию материалов по своему усмотрению, хочу обратить внимание читателей на неприемлемость методов, которыми Деникин пользуется в своих публикациях, на откровенные проявления в них шовинизма, что выводит вопрос за рамки неподсудности личных мнений и, наоборот, включает его в область общечеловеческой цензуры и самоцензуры. Мне не удалось опубликовать эту статью в самой «Аналитической газете», что само по себе показательно, поэтому я особенно благодарен за её публикацию редакции альманаха «Запісы ТАБГ».

Сразу хочу подчеркнуть, что здесь предмет разговора не история и этногенез белорусов, а лишь допустимость использования тех приёмов обмана читателя, которыми активно пользуется А. Деникин, а также этичность публикации в периодической печати материалов с очевидным шовинистическим подтекстом.

Статья Деникина «Генетическая карта Европы» избрана мной для анализа как наиболее показательная, с привлечением ещё одной тематически связанной с ней более ранней статьи того же автора «Генофонд белорусов». Статьи не самые свежие, но, к сожалению, связанные с ними вопросы всё ещё актуальны в сегодняшней Беларуси. Из-за «несвежести» статей их уже не найти в Интернет-архиве газеты «Секретные исследования» по оригинальным ссылкам, но дубликаты с указанием на авторство А. Деникина сохраняются в ничего не забывающем Интернете*.

---

* http://www.kominarod.ru/gazeta/papers/paper_1671.html, http://www.gumilev-center.az/genofond-belorusov/, http://db-beeatch.livejournal.com/156103.html.

Статья «Генетическая карта Европы» выглядит как отклик на сообщение в журнале «Наука и технологии России» и публикацию в журнале «Nature» об исследовании ДНК европейцев с целью определения генетического родства народов Европы, выполненном группой Дж. Новембра. Статья Деникина не содержит данных о результатах исследования, что, тем не менее, не мешает ему сделать из них свой вывод:

> «Оказалось, что финны не являются родней европейцев — это и неудивительно, так как финны не являются индоевропейцами».

Эта сентенция сразу показывает всю глубину невежества Деникина и полное непонимание им существа вопроса, который он ни много, ни мало, позволяет себе обсуждать на страницах периодического издания, хотя как раз вопросы, связанные с национальным самосознанием народов, непростые и взрывоопасные по своей природе, требуют максимально деликатного подхода и уж тем более не терпят лжи и фальсификаций.

Финны действительно не являются роднёй европейцев, поскольку у европейцев, то есть жителей Европы, нет и быть не может никакой родни. Как, например, бессмысленно говорить о родне минчан, то есть жителей Минска. Само словосочетание «родня европейцев» — это нонсенс. Тем не менее, сами финны — европейцы, этот географический и политический факт не в состоянии дезавуировать никакой Деникин. Финны действительно не являются индоевропейцами, равно как не являются индоевропейцами ни один из ныне живущих на Земле народов.

Индоевропейцы — вообще понятие не этническое, а лингвистическое. До сих пор у лингвистов нет определённого мнения, существовал ли некогда народ, говоривший на неком индоевропейском праязыке, давшем начало индоевропейской языковой семье, или же эта семья изначально образовалась из языкового союза. Но даже если народ индоевропейцев существовал, то в очень далёком прошлом. Три-четыре тысячи лет назад можно было говорить об индоевропейцах в Европе, применительно к нашему времени — это бессмыслица.

Надо ли говорить, что безграмотные заявления Деникина не имеют никакого отношения к истинным результатам работы группы Дж. Новембра, однако они не случайность и не оговорка. То же самое, но в ещё более концентрированном виде мы находим в более ранней статье Деникина «Генофонд белорусов»:

> «Как оказалось, это генетически и антропологически два совершенно разных этноса — и даже разные этнические группы, ибо белорусы — индоевропейцы, а русские — нет».

И далее в той же статье:

> «Никаких «восточных славян» нет, ибо они «славяне» только из-за славяноязычности».

Итак, по Деникину, русские — не индоевропейцы, хотя, как он сам признаёт, славяноязычны, а славянские языки относятся к индоевропейским. Бес-

полезно искать здесь логику, это всё та же этнологическая и лингвистическая безграмотность, да ещё и с откровенным националистическим душком, ибо этнических индоевропейцев давно не существует, а лингвистически русские точно такие же индоевропейцы, как и белорусы.

Следующий пример воинствующего невежества Деникина:

> «Вопрос, таким образом, видится ретроспективно и генетически в таком содержании: народ западных балтов ятвягов является, мол, "братом" мордовского народа мокша — это исконное население Московской области (Москва: Moks мокша + Va финск. "вода")».

По-моему, даже средние ученики средней школы сегодня знают, что автохтонное население Московской области отнюдь не мокша, а меря. Именно на территории Москвы (в Коломенском) находится Дьяковское городище, по которому получила своё название археологическая культура древних мерян. А культура предков мордвы, эрзи и мокши, — городецкая, территория которой тянется от нынешних Рязанской и Липецкой областей до Волги.

Полная лингвистическая ерунда и деникинская «этимология» Москвы из мокши. Происхождение названия столицы России точно неизвестно, но в любом случае «мокш» — это не «моск», а на исторической территории народа мокша течёт река, которая почему-то называется не Москва, а именно Мокша. Такая же чушь и расхожий штамп о неком финском «va» в значении «вода». Нет такого слова ни в одном языке финской группы, в частности, по-фински «вода» — вовсе на va, а vesi. В то же время названий рек с формантом «-ва» полным полно в исторически славянском и балтском ареалах.

Однако вернёмся к статье «Генетическая карта Европы». В ней Деникин привлекает исследования Института молекулярной генетики российской Академии наук (ИМГ РАН) и вновь вместо результатов и выводов самих учёных выдаёт читателю своё собственное «резюме» их исследований:

> «…данные генетиков показывают, что русские — это славяноязычные финны, а беларусы — западные балты, а не славяне».

Если «выводы» Деникина из исследований Дж. Новембра можно списать на его безграмотность, то здесь мы имеем дело с откровенной ложью и двойными стандартами.

Во-первых, утверждение, что русские — это финны. В своих публикациях, регулярно печатаемых в «Секретных исследованиях», Деникин настойчиво проводит мысль, что основным населением средневековой Литвы, то есть Великого Княжества Литовского, были не литовцы, а литвины, они же, в понимании Деникина, нынешние белорусы. Чтобы литвинов не дай бог не путали с литовцами, Деникин и его единомышленники даже выдумали собственный этноним для жителей современной Литвы и называют их летувисами. Дескать, не обижайте древних литвинов-белорусов, называя их литовцами.

Однако в совершенно аналогичной ситуации он называет русских финнами, то есть обижать русских или финнов он зазорным не считает. Типичный пример двойного стандарта с шовинистическим уклоном. И вновь хочу подчеркнуть, что предмет обсуждения здесь никак не этническое лицо белорусов,

каким бы оно ни было, а только этический облик А. Деникина, каким он предстаёт на страницах «Секретных исследований».

Во-вторых, данные, полученные учеными ИМГ РАН, ни в коей мере не показывают, что белорусы — западные балты, а не славяне, то есть утверждение Деникина — чистой воды враньё. В опубликованных данных ИМГ РАН никакие западные балты вообще не упоминаются.

Далее А. Деникин цитирует журнал «Наука и технологии России»:

> «У представителей всех трёх этнических групп [русских Новгородской области, украинцев Киевской области и белорусов Пинского района, — В.Е.] обнаружились два наиболее часто встречающихся гаплотипа, но для русских был характерен один, для украинцев — второй, а для белорусов — и первый и второй практически в равной степени. На основе полученных данных учёные предположили, что белорусы по своим генетическим характеристикам ближе других находятся к тому праэтносу, от которого произошли восточные славяне».

Вот мы и добрались до выводов учёных из результатов своих исследований, и теперь их можно сравнить с комментариями к ним Деникина:

> «Оказалось же — как наука наконец выяснила, что это именно беларусы родили этносы украинцев и русских. Беларусы на порядок старше своих восточных соседей украинцев и русских».

Теперь читатель может сравнить сам. Учёные осторожно говорят, что белорусы генетически ближе к некому древнему этносу, от которого произошли восточные славяне. Деникин же, внимание, безапелляционно заявляет, что белорусы «родили» украинцев и русских. Другими словами, в оригинале есть некий этнос-родитель X и три его этноса-потомка: белорусы, украинцы и русские, — из которых белорусы генетически ближе своих этносов-братьев к этносу X.

Генетическая близость к родителю может объясняться бóльшим возрастом белорусского этноса по сравнению с украинским и великорусским, но, согласно выводам учёных, только как старшего среди братьев. У Деникина же всё это извращается в белорусский этнос-родитель с украинским и русским этносами-детьми, и дальше больше: у него белорусы даже не родители, а прародители, поскольку «на порядок» старше своих мнимых потомков. Налицо беззастенчивое передёргивание, и бесполезно спрашивать, откуда взялся «порядок». Вероятно оттуда же, откуда и «восточные (!) соседи» белорусов украинцы.

Вообще-то это даже понять трудно: зачем приводить цитату, а потом, ссылаясь на неё, нести околесину, этой цитате противоречащую? Разве что для придания своей галиматье наукообразия в расчёте на читателя-идиота? Или, может быть, цитата просто попала не на своё место, потому что в следующем абзаце Деникин вновь возвращается к выводам российских учёных, на сей раз более сдержанно, хотя и не более содержательно:

> «Однако я не согласен с такой интерпретацией этих данных учеными, так как она предвзята и вызвана ненаучной выдумкой Екатерины II о «единстве

трех восточно-славянских народов». Если на минуту забыть эту выдумку (ничем научно не доказанную) и взглянуть на факты как таковые, то близость беларусов к «праэтносу» следует объяснять тем, что они не являются славянами и являются западными балтами — древнейшим образованием, от которого в прошлом отпочковались и романцы, и германцы, и славяне — последними в IV–VI веках».

Цель ряда публикаций А. Деникина заключается в убеждении читателя, что белорусы — это некие западные балты, что именно от белорусов «отпочковались» не только украинцы и русские, но ещё раньше, как мы видим из последней цитаты, практически все народы Европы. По-моему, прекрасная иллюстрация. Нет-нет, не авторской концепции истории белорусов — эти аспекты, как мы договорились, здесь не обсуждаются, — а отношения автора к другим народам.

Однако вернёмся к цитате. Честно говоря, не очень верится, что венценосная немка была озабочена выдумками о восточно-славянских народах. Ну, да может быть, кто их там разберёт, императриц этих. А вот за российских учёных обидно: повелись, такие-сякие финны, на ненаучную выдумку немки. Поэтому делать нечего, придётся нам вместо учёных взглянуть вслед за Деникиным на «факты как таковые». За этими фактами он предлагает обратиться к результатам исследования генофонда, которые помещены на сайте Лаборатории популяционной генетики МГНЦ РАМН в разделе «70 народов Европы по гаплогруппам Y хромосомы». Отлично, обращаемся вместе с Деникиным:

«Гаплогруппы беларусов в процентах: I1b — 18, J2 — 4, N2 — 0, N3 — 10, R1a — 50. Таким образом, у беларусов 10 % финских генов, 18 % скандинавских, 50 % арийских».

Хотя в статье, опубликованной в «Аналитической газете», нет ни самой таблицы, ни ссылок на неё, таблица эта отыскалась в Интернете. Собственно частотные характеристики гаплогрупп Y-хромосомы, приведенные Деникиным, действительно полностью соответствуют данным в той таблице, но следующие за ними комментарии в очередной раз демонстрируют то ли невежество автора, то ли сознательную ложь в их интерпретации. Очевидно, что в «10 % финских генов» у белорусов Деникин превращает 10 % гаплогруппы N3 (современное обозначение N1c) в таблице. Но по такой логике у самих финнов этих «финских генов» должно быть 100 %, однако на самом деле их только 59 %, так как относительная частота гаплогрупп N3 равна у финнов именно этому числу. Так что, если верить Деникину, то финны вовсе не такие уж и финны. А вот русские — это финны!

Полный абсурд получается и со «скандинавскими генами». По логике Деникина, если у белорусов 18 % «скандинавских генов» (в таблице это частота гаплогруппы I1b), то у настоящих скандинавов этих генов должно быть, если и не 100 %, то, по крайней мере, близко к тому. На самом же деле ничего подобного: у шведов и норвежцев вообще нет гаплогруппы I1b! Чистый ноль. Для них более характерна гаплогруппа I1a (соответственно 37 и 39 %), но по этой группе в таблице, увы, нет данных для белорусов.

Однако это всё мелочи. Центральный пункт панорамы, который, по мысли Деникина, должен приковать наш взгляд, это, конечно, 50 % «арийской крови» белорусов, гаплогруппа R1a, «визитная карточка», согласно Деникину, западных балтов:

> «Высокий процент «арийской» гаплогруппы R1a — это «визитная карточка» западных балтов. Выше этого показателя беларусов — только показатель поляков (за счет западных балтов мазуров) в 57 % и показатель сорбов (лужицких сербов) в 63 %. На этом все — больше никого в Европе с такими показателями R1a в генах нет».

Картина распространения в мире гаплогруппы R1a действительно связывается учёными с миграциями древних индоевропейцев, но никак не конкретно балтов. Самый высокий процент этой гаплогруппы отмечен на севере Индии (до 72 %), а также в Таджикистане и Киргизии (до 64 %). Европа тут заметно отстаёт, но Деникин об этом скромно умалчивает, вероятно потому, что несмотря на всю свою древность и исключительность, вряд ли западные балты добирались до Памира. На самом деле и в Европе никакие исторические или археологические свидетельства не позволяют уверенно продлить балтский ареал западнее восточной Померании. До Лужицы он никак не дотягивает. Ни один учебник, ни одна энциклопедия, включая англоязычные в Интернете, лужицких сорбов, равно как и поляков с мазурами, балтами не называет. Безусловно, А. Деникин может считать белорусов кем угодно, хоть марсианами, но ни у кого нет морального права выдавать свои личные соображения за не подлежащую сомнению якобы научную истину.

Аномально высокий процент R1a у лужицких сорбов (63 %) может оказаться всего лишь так называемым «дрейфом» вследствие ограниченности выборки: данные в таблице получены на основании обследования всего 112 лужичан. Более основательны данные для поляков (57 % при 1252 обследованных), менее основательны — для белорусов (соответственно 50 % и 423). Но самое интересное то, что частота этой гаплогруппы у русских и украинцев почти не отличается от белорусской: соответственно 47 и 44 %, причём при достаточно представительных выборках, соответственно 1229 и 822 обследованных.

Так кто же всё-таки русские — финны или западные балты? Уж коли не славяне. На деле единственный вывод, который можно сделать из имеющихся данных, тот, что на огромных пространствах от Лужицы в центре Европе до Киргизии в центре Азии имеется практически сплошной массив народов с высокой, от 44 до 63 %, частотой гаплогруппы R1a в Y-хромосомах. То есть все эти народы генетически родственны по отцовской линии. Лингвистически многих из них объединяет то, что они говорят на славянских языках. Всё остальное — выдаваемые за научные открытия измышления А. Деникина. А они, увы, сыплются, как из рога изобилия:

> «По данным археологии, именно тут [А. Деникин не считает нужным уточнять это «тут», но, судя по контексту, имеет в виду территорию западных балтов в его собственном, то есть весьма расширенном понимании, — *В.Е.*] вper-

вые в Европе была освоена металлургия, что вызвало всплеск рождаемости и избыток населения — и именно отсюда шла миграция индоевропейцев (тогда генетически идентичных лужичанам, мазурам, беларусам) в Европу. Именно на землях западных балтов — самые древние следы индоевропейцев в Европе».

Ложь прямо-таки громоздится на ложь. Не случайно в цитате нет ни одной ссылки — ссылаться просто не на что. Нет таких «данных археологии». Металлургия была впервые освоена на юге Европы. Бронзовый век пришёл в центральную Европу через Грецию и Балканы, вероятно, тем же путём шёл и железный, хотя наиболее известная археологическая культура раннего железного века в Европе — гальштатская, которая территориально сопоставляется с современными Австрией, Словенией и восточной Францией, а этнически абсолютным большинством историков ассоциируется с кельтами и иллирийцами. Никаких западных балтов, да и от Белоруссии с Лужицей далековато.

Что касается самых древних следов индоевропейцев в Европе, то это тёмный, до сих пор не решённый вопрос. Тем не менее, среди многочисленных гипотетических индоевропейских прародин, включая европейские, ни Белоруссия, ни вообще Прибалтика не значатся. Однако всё это для Деникина не имеет значения:

«Наконец, данные сравнительной лингвистики говорят о том, что самый древний индоевропейский язык — язык западных балтов. От него в свое время родилась латынь Древнего Рима и романские народы, потом германцы, потом славяне».

Относительно «данных лингвистики» снова беззастенчивое враньё. Самый древний известный индоевропейский язык — хеттский, имевший хождение на территории современной Турции. А язык западных балтов, строго говоря, науке неизвестен. Некоторое представление лингвисты имеют лишь о древнепрусском языке по памятникам XIV–XVI веков, когда он уже был сильно подпорчен славянским и германским влиянием, и самые минимальные — о ятвяжском. Отголоски прочих древних балтских языков сохранились только в топонимике, главным образом гидронимах. Судить по ним о языке очень сложно, истинную древность оценить невозможно. Вот живые языки восточных балтов, литовский и латышский, действительно довольно древние, литовский вообще один из самых архаичных живых индоевропейских языков. Но Деникин не только обозвал литовцев летувисами, но и отодвинул их на обочину цивилизации, не считая достойными упоминания.

Если ещё раз внимательно перечитать последнюю цитату, то, по уточнённым Деникиным данным, получается, что романские народы, германцы и славяне уже не «отпочковались» от западных балтов, а… родились из их языка (sic!) вместе с латынью! Да, тут уж, что называется, no comment.

Тот факт, что российское государство возникло на территории, населённой угро-финскими и балтскими племенами, общеизвестен. Однако Деникин упорно ломится в открытую дверь, причём цель его, похоже, — производить как можно больше шума:

«Однако у русских нет никаких генов "древних славян", а только свои финские гены».

Поскольку никаких новых аргументов в подтверждение этого заявления автор не приводит, придётся глянуть ещё разок в таблицу частотности гаплогрупп, на которую он ранее ссылался. Так вот, частота гаплогруппы R1a у народов восточной Европы в порядке понижения: у белорусов — 50 %, русских — 47 %, литовцев — 45 %, марийцев — 36 %, эстонцев — 33 %, чувашей — 29 %, мордвы — 27 %, удмуртов — 19 %, финнов — 7 %, хантов — 4 %. Спрашивается, к кому генетически ближе русские: белорусам или финнам?

Ответ очевиден: по гаплогруппе R1a дистанция между белорусами и русскими 3 %, а между русскими и финнами 40 %. Теперь посмотрим «финскую» гаплогруппу N3 (N1c). Её частотность: у финнов — 59 %, удмуртов — 47 %, саамов — 46 %, вепсов — 38 %, марийцев — 37 %, литовцев — 37 %, карел — 36 %, эстонцев — 34 %, русских — 19 %, белорусов — 10 %. И вновь русские гораздо ближе к белорусам (разница 9 %), чем к любому финоязычному народу (разница от 15 до 40 %). Так что и здесь мы имеем дело с наглой и, безусловно, намеренной ложью Деникина.

Если читатель ещё не устал от непрерывного вранья и сомнительных инсинуаций, то продолжим, их запасы у Деникина, кажется, неисчерпаемы:

«…"древние славяне" "начали рубить лес, возделывать поля и главное — начали строить города: Суздаль" — это кажется маразмом. С какой стати славяне должны основанный ими город называть финским именем?»

Что за этим патетическим надрывом: непроходимая глупость или слепая злоба? Славяне, между прочим, основали не только Суздаль, но и Новгород. Да, этимология Суздаля действительно финская (для сравнения финское susi talo — «волчий дом, логово»), ну и что? Называть города по исконным местным апеллятивам — нормальная общемировая практика. Основанные русскими землепроходцами города Тобольск, Уссурийск и многие другие названы по рекам с отнюдь не славянскими именами, Горно-Алтайск — по местному названию горного массива, Ханты-Мансийск — по автохтонным угорским племенам. И Россия здесь отнюдь не исключение. На карте Соединенных Штатов немало городов, названия которых имеют индейское происхождение: Чикаго, Милуоки, Миннеаполис, Оклахома-сити и Канзас-сити. Их что, основали индейцы? Индейские хоронимы сохранились и в названиях большинства штатов. Так что, маразм — он, конечно маразм. Вот только чей?

Между тем в процессе крепчания маразма А. Деникин наконец удостаивает вниманием литовцев и латышей.

«Теперь о восточных балтах: латышах Латвии и жемойтах и аукштайтах, отпочковавшихся от латышских племен и пришедших из Латвии на территорию нынешней Республики Летува в IX–X веках».

Поскольку литовский язык архаичнее латышского, то на самом деле более вероятно, что предки латышей «отпочковались» от предков литовцев, а не наоборот. Миграция жемайтов и аукштайтов с территории Латвии в IX–X веках

— тоже фантазия Деникина. Не говоря уже о том, что никакой Латвии в то время ещё не было. Впрочем, вероятно в данном случае ложь вполне сознательная. Ужасно не хочется Деникину, чтобы литовцы были автохтонами Литвы! Для доказательства того, что прибалтийские народы ничем не лучше славян или финнов и тоже в подметки не годятся белорусам, вновь привлекается всё та же гаплогруппа R1a:

> «Размер в генах "арийской" гаплогруппы R1a удручающе мал для народов Балтии. Даже у летувисов их 45 % сопоставимы со средним украинским 44 %».

Если 45 % гаплогруппы R1a у литовцев так «удручающи», то как же должны быть удручены бедные украинцы с их 44 %? Не говоря уже о совсем бедных финнах. Да и белорусам тоже есть повод закручиниться, у них «арийской крови» всего на пять процентов больше «удручающе малого» уровня. Однако зачем вдруг снова всплыли гаплогруппы?

> «Все это напрочь опровергает сложившийся в 1970-е годы у лингвистов миф о том, что, дескать, жемойты и аукштайты являются "прародителями индоевропейцев", потому что их язык наиболее близок санскриту и латыни».

Оказывается, затем, что в огороде бузина, а в Киеве дядька. Каким образом частотность гаплогрупп может опровергнуть давно устоявшиеся и никем не подвергаемые сомнению положения лингвистики? Никаким, как бы этого ни хотелось Деникину. С таким же успехом можно доказывать или опровергать родство английского языка с зулусским по генетическим характеристикам афроамериканцев, а близость испанского чукотскому по крови сохранившихся в Мексике потомков ацтеков.

Но подождите, о литовцах ещё высказано не всё:

> «У жемойтов и аукштайтов не было до периода ВКЛ [великого княжества Литовского. — *В.Е.*] своих сел и городов, они являлись полными ДИКАРЯМИ: носили звериные шкуры, воевали каменными топорами. Только беларусы, захватив их в состав ВКЛ, впервые научили их каменному кругу».

Вот ведь как интересно: белорусы насильно затаскивают диких литовцев в Литву и, не придумав ничего лучшего, учат их… каменному кругу. Трудно сказать, чего здесь больше, шовинизма или идиотизма. Даже если «каменный круг» считать просто опиской.

И, наконец, последний залп Деникина:

> «Согласно данным сравнительной лингвистики, во время рождения Иисуса Христа 2000 лет назад… жители территории нынешней Беларуси говорили на языке, который мало отличался от латинского языка и нынешнего языка жемойтов, аукштайтов, латышей. Это был еще общий для индоевропейцев язык… например, житель Рима вполне понимал речь древнего беларуса или древнего германца».

Всё, абсолютно всё — неправда, неправда, неправда! Нет таких данных лингвистики, что во времена Христа жители территории нынешней Беларуси говорили на языке, который мало отличался от латинского языка! Абсолютная

ложь. Индоевропейский язык распался минимум за 2000 лет (!) до Рождества Христова. Жители Рима никаких белорусов в глаза не видели и видеть не могли, а вот речь германцев точно не понимали. Для римлян необходимость в переводчиках при переговорах с германцами — исторически зафиксированный Цезарем факт.

Думаю, приведённых примеров невежества, лжи и шовинизма в статьях Деникина достаточно. Диагноз очевиден. Остаётся лишь сожалеть о том, что авторы с таким диагнозом публикуются на страницах периодических изданий, и надеяться, что абсолютное большинство белорусов всё-таки в силу природного иммунитета не поддадутся заразе этой детской болезни шовинизма в суверенности.

Я принципиально не хотел бы ввязываться в дискуссию о происхождении белорусского народа, белорусов как этноса. Лучше, чтобы этим занимались профессионалы, а не самозваные врали. Честное слово, обидно за белорусов. Мне доводилось бывать в Белоруссии: и в прекрасном современном, невероятно чистом по сравнению с Москвой городе Минске, и в далёкой глубинке, куда хлеб завозили раз в неделю, да и то если позволяло состояние дорог.

Целиком и полностью разделяю общепринятое мнение, что трудно найти другой такой народ беспредельной сердечности и доброты, может быть обделённый богатством недр, но щедро одарённый бесконечным терпением и трудолюбием. И, главное, наделённый своей древней, исторически принадлежащей ему и только ему землёй. Убеждён, что белорусы, как и любой другой народ, безусловно имеют право на самостоятельное развитие, в том числе в национальном независимом государстве. И я искренне желаю Беларуси и белорусскому народу светлого будущего в качестве равноправного члена мирового сообщества и доброго соседа России.

(Декабрь 2012 г.)

Коротко об авторе

Владимир Борисович Егоров — сотрудник Института проблем информатики Российской Академии наук (ИПИ РАН). Исследует проблемы древней истории, а также сравнительного языкознания (компаративной лингвистики).

Автор сенсационных книг «Русь и снова Русь» (2002 г.), «У истоков Руси: меж варягом и греком» (2010 г.), «Загадка Куликова поля, или битва, которой не было» (2011 г.), «Каганы рода русского» (2012 г.). Первые три имеются в Интернете.

СОДЕРЖАНИЕ

ЧАСТЬ I

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ СМОЛЕНЩИНЫ ПО ЭНЦИКЛОПЕДИЯМ

ЛЕГЕНДЫ СМОЛЕНЩИНЫ
Алексей Веремовский 13

БЕЛОРУСЫ ЗАПАДА СМОЛЕНЩИНЫ
Святослав Кочаненков 21

КАК РУССКИЕ ПРИСВОИЛИ СМОЛЕНЩИНУ
Вадим Деружинский 29

ВЕЛИЧИЕ И ПАДЕНИЕ СМОЛЕНСКА.ОЧЕРК ИСТОРИИ ЭТНИЧЕСКОГО САМОСОЗНАНИЯ СМОЛЕНСКОЙ ЗЕМЛИ В КОНТЕКСТЕ ЕЁ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ
Николай Кленов 33

ВЗЛЕТ И ПАДЕНИЕ БЕЛОРУССКОГО СМОЛЕНСКА
Михаил Лахов 54

БЕЛОРУССКИЕ ГРАНИ ДВУХ БРИЛЛИАНТОВ СО СМОЛЕНЩИНЫ
Ирина Шумская 63

ЧАСТЬ II

СМАЛЕНШЧЫНА — АДВЕЧНАЯ ЗЯМЛЯ БЕЛАРУСКАГА НАРОДУ
Уладзімір Сядура 72

БЕЛАРУСКІ ЎСХОД: НАША СМАЛЕНШЧЫНА
Юры Карэтнікаў 93

ГЕНЭЗА БЕЛАРУСКАГА РУХУ НА СМАЛЕНШЧЫНЕ
Фёдар Паднікольскі 98

БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНІЦКІ РУХ НА СМАЛЕНШЧЫНЕ (1920–30-я гг.)
Фарыд Беррашэд 111

БЕЛАРУСКІ КУЛЬТУРНА-АСВЕТНІЦКІ РУХ НА СМАЛЕНШЧЫНЕ (1920–30-я гг.)
Пётр Раманенка 160

АБ АСАБЛІВАСЦЯХ ЮРАЎСКІХ ЗВЫЧАЯЎ І АБРАДАЎ ЖЫХАРОЎ СМАЛЕНШЧЫНЫ (на матэрыялах канца XIX — пачатку XX ст.)
Анатоль Літвіновіч 164

ЭТНІЧНАСЦЬ ВЕРХНЯГА ЎСХОДНЯГА ПАДНЯПРОЎЯ
Зміцер Канаплянікаў 170

БЕЛАРУСКІ ЭЛЬЗАС І ЛЯТАРЫНГІЯ (СМАЛЕНШЧЫНА)
Гутарка з Алегам Трусавым. Аўтар і вядучы Сяргей Абламейка 173

ЧАСТЬ III

ОСОБЫЙ МАРКЕР БЕЛАРУСИ — ИМЕНА СОБСТВЕННЫЕ
Олег Кравцов 181

О ДЕТСКОЙ БОЛЕЗНИ ШОВИНИЗМА В СУВЕРЕННОСТИ
Владимир Егоров 184

Новы праект

Інстытут беларускай гісторыі і культуры
суместна з выдавецтвам «Харвест»
пачаў выданне кніжнай серыі
«100 ВЫДАТНЫХ ДЗЕЯЧАЎ БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ»

Маюцца на увазе тыя дзеячы айчыннай культуры, літаратуры, мастацтва XIX–XX стагоддзяў, якія ўвасаблялі нацыянальныя погляды на гісторыю, мастацтва, народную і прафесійную культуру Бацькаўшчыны. Гэта ў першую чаргу «культуртрэгеры» беларусчыны.

З такога пункту гледжання Ян Чачот з яго баладамі, вершамі і песнямі беларускай тэматыкі, з яго 6 кнігамі «Сялянских песень» безумоўна падыходзіць. Ян Насовіч з яго «Белорусскими пословицами и поговорками», «Белорусскими пословицами и загадками», «Словарем белорусского наречия» — таксама. Ян Баршчэўскі («Шляхціч Завальня») — без сумненняў.

А вось Міхал-Клеофас Агінскі — не. Бо класічныя ліцвіны (такія як М.-К. Агінскі альбо Якуб Ясінскі) і класічныя беларусы (такія як Ф. Багушэвіч альбо Янка Купала) — розныя гістарычныя тыпы. Серыя прысвечана эпохе Беларусі, а не Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага.

Мэта серыі не ў тым, каб даваць падрабязныя біяграфіі, а выяўляць тое, што занеслі ў скарбніцу беларускай культуры дзеячы, апавядаць аб іх «знакавых» здзяйсненнях. У першую чаргу брашуры прысвечаныя тым з іх, хто працаваў на Беларусі праз усё жыццё або значную частку жыцця.

Эмігранты – як выключэнне.

Склад серыі – 100 брашур па 64 старонкі ў кожнай.

Аб'ем аўтарскага тэксту (на беларускай мове) ад 30 да 50 старонак па 1800–1850 знакаў на кожнай старонцы. Фота ці малюнкі прыкладаць абавязкова.

Запрашаем аўтараў звяртацца са сваімі прапановамі
да каардынатара і рэдактара серыі Анатоля Тараса.
Пошта: А.Е. Тарас, а/я-137, Мінск-131
E-mail: aetaras@tut.by
Тэлефон: (8-029) 653-18-55 (Вэлкам)

Першые 7 брашур ўжо выданыя:

Андрыёлі Міхаіл (аўт. Вітаўт Чаропка);
Доўнар-Запольскі Мітрафан (аўт. Анатоль Тарас);
Ждановіч Фларыян (аўт. Алесь Мінскі);
Каганец Карусь (аўт. Алесь Пашкевіч);
Карловіч Мечыслаў (аўт. Ірына Шумская);
Орда Напалеон (аўт. Вітаўт Чаропка);
Пашкевіч Элаіза (аўт. Алесь Марціновіч)

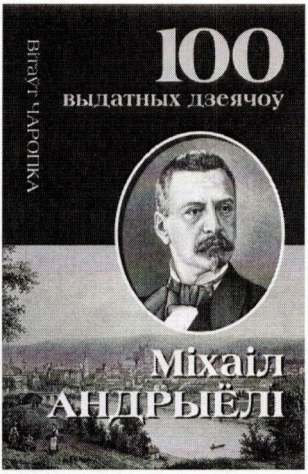
Знаходзяцца ў падрыхтоўцы 23 брашуры:

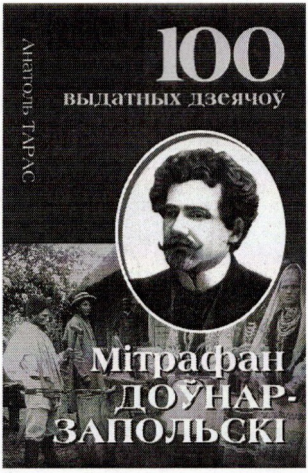
Арсеннева Наталля
Баршчэўскі Ян
Буйніцкі Ігнат
Бялыніцкі-Біруля Вітольд
Верас Зоська
Галубок Уладзіслаў
Драздовіч Язэп
Канчэўскі Ігнат
Карскі Яўхім
Колас Якуб
Кулік Яўген
Ластоўскі Вацлаў
Манюшка Станіслаў
Мулявін Уладзімір
Паеўскі Міхаіл
Пташук Міхаіл
Селяшчук Мікалай
Сергіевіч Пётра
Сыракомля Уладзіслаў
Тарыч Юры
Эпімах-Шыпіла Браніслаў
Чачот Ян
Шырма Рыгор

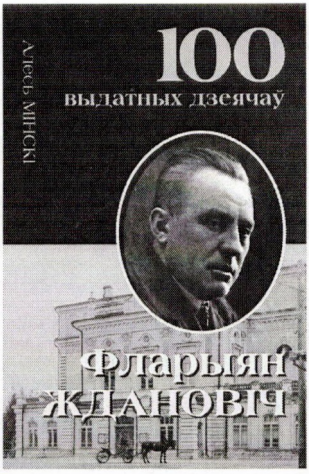
Аўтары 50 брашур не вызначаныя

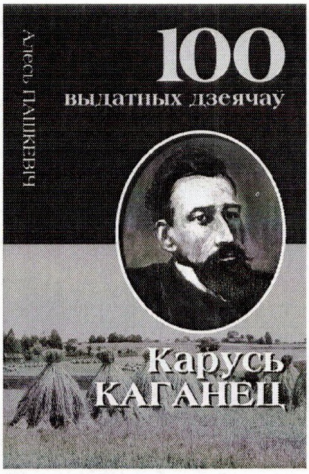
Азгур Заір, скульптар
Александроўская Ларыса, акцёрка
Альхімовіч Казімір, мастак
Аляхновіч Францішак, драматург, публіцыст, акцёр
Багдановіч Максім, паэт, публіцыст
Багушэвіч Францішак, паэт
Брыль Янка, пісьменнік
Буйла Канстанцыя, паэтка
Быкаў Васіль, пісьменнік

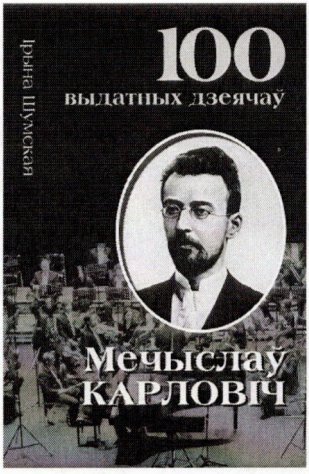
Гараўскі Апалінар, мастак
Гарэцкі Максім, пісьменнік
Геніюш Ларыса, паэтка
Глебаў Яўген, кампазітар
Дубоўка Уладзімір, паэт
Дунін-Марцінкевіч Вінцэнт, драматург
Ельскі Аляксандар, навуковец, заснавальнік музея
Ермаловіч Мікола, гісторык
Караткевіч Уладзімір, паэт і пісьменнік
Кіркор Адам, гісторык
Конан Уладзімір, культуролаг
Купала Янка, паэт, публіцыст
Маўр Янка, пісьменнік
Мележ Іван, пісьменнік
Міцкевіч Адам, паэт
Мялешка Міхаіл, гісторык, этнограф
Нарбут Тэадор, гісторык, археолаг
Наркевіч-Ёдка, навуковец, вынаходнік
Насовіч Іван, мовазнаўца
Нікіфароўскі Мікалай, этнограф
Раманаў Еўдакім, археолаг, краязнавец, фальклярыст
Сачанка Барыс, пісьменнік
Сваяк (Стаповіч) Казімір, святар і паэт
Смоліч Аркадзь, географ
Станкевіч Адам, святар, літаратар
Станкевіч Янка, мовазнаўца і гісторык
Станюта Стэфанія, акцёрка
Сыс Анатоль, паэт
Сядура Уладзімір, гісторык, мастацтвазнаўца, пісьменнік
Тарас Валянцін, паэт, перакладчык, пісьменнік, публіцыст
Ткачоў Міхась, гісторык
Тураў Віктар, кінарэжысёр
Тэраўскі Уладзімір, хормайстар, збіральнік народных песняў
Уласаў Аляксандар, публіцыст, заснавальнік "Нашай Нівы"
Улашчык Мікола, гісторык
Хруцкі Іван, мастак
Цвікевіч Аляксандр, публіцыст, гісторык
Шукевіч Вандалін, археолаг, антраполаг, краязнавец
Шчакаціхін Мікалай, мастацтвазнаўца
Шэйн Паўла, этнограф
Янчук Мікалай, этнограф

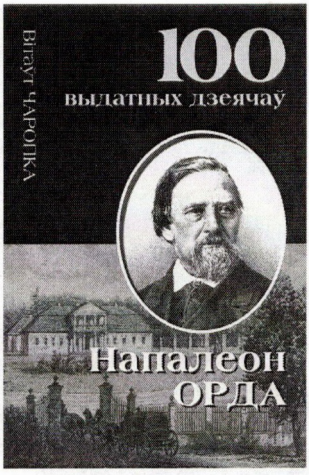

Віталь ЧАРОПКА
100
выдатных дзеячоў
Міхаіл
АНДРЫЁЛІ

Анатоль ТАРАС
100
выдатных дзеячоў
Мітрафан
ДОЎНАР-
ЗАПОЛЬСКІ

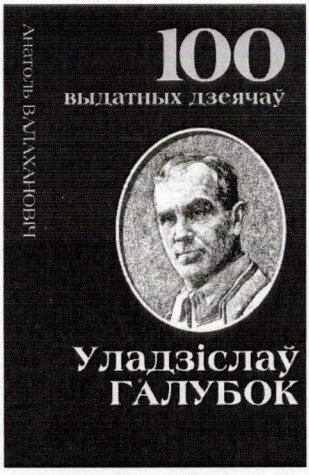

Алесь МІНСКІ
100
выдатных дзеячаў
Фларыян
ЖДАНОВІЧ

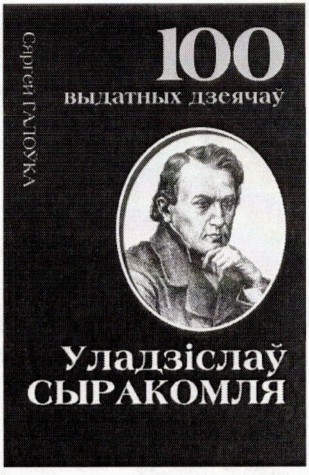

Алесь ПАШКЕВІЧ
100
выдатных дзеячаў
Карусь
КАГАНЕЦ

Ірына ШУМСКАЯ
100
выдатных дзеячаў
Мечыслаў
КАРЛОВІЧ

Віталь ЧАРОПКА
100
выдатных дзеячаў
Напалеон
ОРДА

Алесь МАРЦІНОВІЧ
100
выдатных дзеячаў
Эдаіза
ПАШКЕВІЧ

Анатоль ВАЛАХАНОВІЧ
100
выдатных дзеячаў
Уладзіслаў
ГАЛУБОК

Сяргей ГАЛОЎКА
100
выдатных дзеячаў
Уладзіслаў
СЫРАКОМЛЯ

ЗАПІСЫ
ТАВАРЫСТВА АМАТАРАЎ БЕЛАРУСКАЙ ГІСТОРЫІ
ІМЯ ВАЦЛАВА ЛАСТОЎСКАГА
Выпуск 2

Составитель и редактор *А. Е. Тарас*

Адрес для писем: А. Е. Тарас, а/я-137, Минск-131, Беларусь
Электронный адрес: aetaras@tut.by

Подписано в печать 22.04.2013.
Гарнитура «Minion Pro». Бумага офсетная. Печать офсетная.
Уч.-изд. л. 12,5. Усл.-печ. л. 14,75 Тираж 150 экз.

Издатель:
Baltkrievijas Vestures un Kulturas Instituts
(г. Рига, Латвия)

ISBN 978-9984-897-04-2

ЗАПІСЫ ТАВАРЫСТВА АМАТАРАЎ БЕЛАРУСКАЙ ГІСТОРЫІ